

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА



УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

ВИПУСК 27-28
2003



**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

**Міжвідомчий
науковий
збірник**

Засновано 1973 року

Випуск 27–28

Затверджено вченою радою
Інституту філології
5 грудня 2003 року

**Видавничий Дім Дмитра Бураго
Київ – 2004**

УДК 811.161.2(082.1)

ББК 81.2УКРя43

У 43

Рецензенти:

Н. Ф. Клименко, д-р філол. наук, проф.,

Т. О. Черниш, канд. філол. наук, доц.

Редакційна колегія:

А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.); *Н. П. Плющ*, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); *Л. А. Алексієнко*, канд. філол. наук, доц.; *П. І. Білоусенко*, д-р філол. наук, проф.; *Л. П. Гнатюк*, канд. філол. наук, доц.; *А. П. Грищенко*, д-р філол. наук, проф.; *Н. В. Гуйванюк*, д-р філол. наук, проф.; *А. П. Загнітко*, д-р філол. наук, проф.; *М. П. Кочерган*, д-р філол. наук, проф.; *І. В. Козленко*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); *І. М. Арібжанова*, канд. філол. наук, доц.; *Л. І. Мацько*, д-р філол. наук, проф.; *Ю. Л. Мосенкіс*, д-р філол. наук; *О. Д. Пономарів*, д-р філол. наук, проф.; *Є. С. Регушевський*, д-р філол. наук, проф.; *В. Ф. Чемес*, канд. філол. наук, доц.; *В. В. Чумак*, канд. філол. наук, доц.

Затверджено вченою радою Інституту філології 5 грудня 2003 року

Адреса редакційної колегії:

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології: 01030, м. Київ, б-р Тараса Шевченка 14; тел. 239-33-49.

У 43 Українське мовознавство. Збірник наукових праць. – Випуск 27–28. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003. – 232 с.

ISBN 966-96280-6-7

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

УДК 811.161.2(082.1)

ББК 81.2УКРя43

ISBN 966-96280-6-7

© Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, 2003

© Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003

80-річчю професорів Н. І. Тоцької та І. К. Кучеренка присвячується

ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Мар'яна Бондар

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ “ЛЕКСИЧНОЇ РЕАКТИВАЦІЇ” У СУЧАСНОМУ ПРОЗОВОМУ ТЕКСТІ

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть посилилась тенденція до вживання слів, які довгий час перебували на периферії мовної системи, “словникових маргінесах”¹. У вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці, зокрема російській, на позначення цього явища вживаються різні терміни: “явище мовного відродження”, “реактивація”², “активізація”³, “актуалізація”⁴. Це, у свою чергу, зумовлює існування термінів-дублетів, що називають відповідний клас лексичних одиниць – “відроджувані застарілі слова”⁵, “відроджена лексика”, “реактивовані лексеми”⁶ або “актуалізовані”⁷ слова. Термін “активізація” доцільно розглядати в корелятивній парі: активізація / пасивізація. Позначаючи на те, що терміносполука “актуалізовані слова” активно функціонує в наукових працях українських лінгвістів, вживання терміна “актуалізація” на позначення “відроджуваних застарілих слів” породжує небажану омонімію (див. статтю “Актуалізація” в “Короткому глумачньому словнику лінгвістичних термінів”, в якому подається наступне визначення: “1) пристосування потенційних мовних засобів до конкретної мовної ситуації, де реалізується модальність речення, виразнюється індивідуальне, оказіональне та метафоричне використання мовних одиниць; 2) таке використання мовних засобів, яке сприймається як незвичне”⁸). Тому найбільш вдалим, на нашу думку, є терміни “лексична реактивація”, “реактивовані лексичні одиниці” або “відроджувані застарілі слова”.

¹Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001. – С. 366.

²Мацько Л. З якою лексикою вступаємо в ХХІ століття? (Нові тенденції та реалії) // Урок української. – 2000. – № 8. – С. 15.

³Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль, 2002. – С. 269.

⁴Какорина Е. В. Трансформации лексической семантики и сочетаемости // Русский язык конца XX столетия (1985–1995) / Под ред. Е. А. Земской. – М., 1996. – С. 67; Струганець Л. Знач. праця. – С. 269.

⁵Тараненко О. О. Активний словник // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 13.

⁶Мацько Л. Знач. праця. – С. 16.

⁷Тишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К., 2003. – С. 88.

⁸Українська мова. Корокий глумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Ермоленко. – К., 2001. – С. 12.

Здебільшого аналіз реактивованих лексичних одиниць подається у загальних оглядах сучасних процесів у мові (дослідження Л. Мацько, Л. Струганець, К. Ленець, О. Стишова, Д. Мазурик та ін.). На жаль, в українській лінгвістиці ми не знайшли окремого монографічного дослідження, присвяченого вивченню цього явища на матеріалі художніх текстів сучасної української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Мета нашої розвідки – дослідити семантико-функціональні особливості лексичної реактивації у сучасному прозовому тексті. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання наступних завдань: визначити фактори, які зумовлюють появу реактивованих лексичних одиниць; класифікувати досліджувані одиниці за ознакою периферійності; виявити можливі трансформації у семантиці та слововжитку.

Домінантну роль у процесі лексичної реактивації відіграють екстралінгвістичні фактори, зокрема зміни у суспільно-політичному житті України, які, усвою чергу, зумовили повернення із забуття творчої спадщини репресованих письменників, ознайомлення з нею масового читача, інтенсифікацію культурних зв'язків із Західною Україною, діаспорою тощо.

Як слушно зауважує Л. Мацько, поява реактивованих лексичних одиниць зумовлена дією таких факторів, як: "1) ідентифікаційна функція слова – повернення до активного життя в суспільстві слів разом з реаліями й поняттями, які ними називаються і які також повернулися із забуття; 2) стилістична транспозиція лексики – розширення сфери використання слів, які в радянський період справді були рідковживаними, а нині активізувалися у зв'язку з посиленою увагою суспільства до української мови"¹. Б. Ажнюк вважає, що "очищення корпусу мови (лексики, граматики, фонетики) від іншомовного впливу, передусім її дерусифікації" є проявом тенденції до деколонізації².

Опрацювання лексикографічних дефініцій реактивованих лексичних одиниць, які активно функціонують у сучасних прозових текстах і зафіксовані у Академічному тлумачному словнику української мови в 11-ти томах (СУМ)³, дозволило класифікувати їх за ознакою периферійності:

1) слова, які у лексикографічних працях подаються з ремаркою "застаріле" (хронологічний критерій) або "рідковживане" (критерій частотності): світлина – зах., заст. Фотографія (СУМ – Т. 9. –

¹ Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ ст. (Зміни в лексиці) // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 17.

² Ажнюк Б. М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 48.

³ Словник української мови: в 11 т. – К., 1970–1980.

С. 92): – Як на тій **світлині**, що висіла у вас на стіні? (Кононенко, Ностальгія – 2, 76); кав'яр – заст. Ікра (СУМ – Т. 4. – С. 67): *Переді мною, наче за помахом чарівної палички, з'явилася пляшка "Ахтамару", два келишки, канапки з кав'яром і шинкою* (Кононович, Мертва..., 22); румовище – заст. Руїна (СУМ – Т. 8. – С. 907): *...безплотні тіні вчорашніх цінностей, пульсуючи, танцювали й танцювали над румовищем* (Кононович, Кайдани..., 206); однострій – рідко Форменний одяг; уніформа (СУМ – Т. 5. – С. 639): *Всередині теж не було нічого особливого, тут стояла лінива тиша, і вартовий легіонер у білому однострої не подав ані звуку, лиш витягнувся у струну* (Шкляр, Елементал, 15);

2) слова, які у лексикографічних працях мають ремарку "діалектне" (критерій поширеності): пугар – діал. Келих, кубок (СУМ – Т. 8. – С. 384): *По тому на журнальному столику перед фотелями з'явився лід у великому пугарі з товстого скла, содова вода і металевий слоїк з горішками кеш'ю* (Сахню, Циркулятор, 31); драб – діал., зневажл. Обідраніць, босяк (СУМ – Т. 2. – С. 403) ⇒ "здоровань": *Проти цього драба мої шанси були нікчемними* (Кононович, Мертва..., 8);

3) слова, які у лексикографічних працях тлумачаться за моделлю "то саме, що..." (свідоме вилучення): гелікоптер – Те саме, що вертоліт (СУМ – Т. 2. – С. 47): *– Вітя конкретний чувак, хай головує, на Мідрікою пошлемо гелікоптер, нехай його знімуть з гір і доправлять у Біличі* (Москалець, 33); тека – Те саме, що папка (СУМ – Т. 10. – С. 57): *Нарешті він мене помітив, незграбно закрив дисплей якоюсь текою і перейшов у Word* (Баграт, 187); канапа – Те саме, що диван (СУМ – Т. 4. – С. 87): *Підбіг Снітько, і ми удвох відвели Ілану до канапи* (Винокуров, 198);

4) слова, які у лексикографічних працях подаються з ремаркою "розмовне" (стилістичний критерій): штиб – розм. Те саме, що кшталт (СУМ – Т. 11. – С. 537): *Й ось одного дня, розпушивши крила, разом налетіли на місто: билися в шибках, гидили на вичищені до лиску вулиці, на вибудувані італійського штибу крамнички* (Ульяненко, Вогненне..., 17); підвечірок – розм. 1. Споживання їжі між обідом і вечерею. 2. Страва, приготовлена для споживання між обідом і вечерею (СУМ – Т. 6. – С. 404): *А прегарне котонове дівчисько, схоже мені чомусь на симпатичного зайця, усміхалося й їло свій химерний підвечірок* (Яровий, 35); причинний – розм. Те саме, що божевільний (СУМ – Т. 8. – С. 98): *– Два роки... Ти справді причинна* (Шкляр, Ключ, 66); шкалик – розм. Пляшка для горілки, з горілкою такого об'єму; невеличка пляшечка для горілки чи з горілкою. Невеличка склянка для горілки; чарка (СУМ – Т. 11. – С. 469): *Десь за місяць його матимуть за свого, запрошуватимуть на шкалик коньяку* (Ульяненко, Вогненне... – 2, 46);

5) слова, які у лексикографічних працях подаються без ремарок, проте ввійшли до активного вжитку в останнє десятиліття: уродини – День народження кого-небудь (СУМ – Т. 10. – С. 480): *Антон ще був у гаражі, з його ключа я давно зробив копію, ще коли ми відзначали його **уродини**, а він нічого не помітив* (Хома, 192); пантофля – див. пантофлі М'які кімнатні туфлі, звичайно без закаблуків (СУМ – Т. 6. – С. 51): *Двері до кухні були відчинені, і я побачив ноги лежачої на підлозі людини. На одній **пантофля**, друга – боса* (Винокуров, 109).

У сучасних прозових текстах особливістю функціонування реактивованих лексичних одиниць є високий ступінь частотності вживання, втрата колориту розмовності, застарілості тощо.

Окрім зміни стилістичного статусу, процес реактивації лексичних одиниць може супроводжуватися семантичними трансформаціями. Наприклад: орифлама – заст. Великий прапор, полотнище, прикріплене до шнура, перетягнутого через вулицю (СУМ – Т. 5. – С. 745) ⇒ "гасло": *Я перемагаючи страх та огидження нав'язливості і беручи собі за **орифламу** тодішнього вечора цікавість і, можливо, підсвідоме...* (Процюк, Love..., 47), *Теоретизувань не вистачить, бо теорія завжди, мій друже, сіра, щоб яскраво і небуденно жити, керуючись великою **орифламою** латинян* (Процюк, Інфекція – 2, 41); фундація – заст. Пожертвування коштів на заснування чогонебудь (СУМ – Т. 10. – С. 651) ⇒ "1) пожертвування коштів для заснування чогонебудь; фонд; 2) установа, організація (благодійницька); товариство, спілка": *Всього на Альошу Рудченка **фундація** витратила 724 американських долари* (Кононенко, Імітація – 2, 35) ⇒ "оплачувати": *Риженко наполягає, що він **фундує**, і, нарешті, вислуховує детальний звіт про комбінатсько-новожахівсько-дружбонародівські мандри* (Кононенко, Імітація – 2, 27); слідець – заст. Таємний агент розшукної поліції (СУМ – Т. 9. – С. 357) ⇒ "детектив": *Мені ніколи не знайти детектива кращого за вас. Ви геніальний **слідець**, якому під слу розкрити будь-який злочин* (Шкляр, Кров ... – 2, 74); слухавка – розм. Частина телеф. апарата, призначена безпосередньо для слухання і говоріння; телефонна трубка (СУМ – Т. 9. – С. 382): – *Амінь, – прошепотіла я і поволі поклала **слухавку**, в якій ще бринів його голос* (Шкляр, Кров..., 27), "телефонна трубка" ⇒ "мобільний телефон": *... терпіти не можу мобільних телефонів, і коли бачу на вулиці голомозого чоловіка зі **слухавкою** біля вуха, то мені здається, що він придурюється* (Шкляр, Ключ, 72); слоїк – висока посудина із скла, глини, фаянсу і т. ін. майже циліндричної форми з трохи звуженою верхньою частиною; скляна, глиняна або фаянсова банка (СУМ – Т. 9. – С. 374) ⇒ "не лише скляна, глиняна

¹ Стишов О. А. Зазнач. праця. – С. 95.

пбо фаянсова, але й металева; крім того, відрізняється від пляшечки, тюбика з парфумами та баночки”: *Серед стонадцяти пляшечок, слоїків, тюбиків з парфумами, що подвоювалися на дзеркальній полиці, в око чомусь упала маленька порцелянова баночка без жодного напису* (Шкляр, Кров..., 42); *горнятко – Зменш.-пестл. до горня – Маленький горщик* (СУМ – Т. 2. – С. 134) ⇒ “філіжанка формою подібна до горщика, призначена для пиття кави, має відповідний розмір (маленька)”: *Прихопивши горнятко з кавою, вона злишила їх, пронизавши Дмитра сповненим ненависті поглядом* (Кокотюха, 7).

Дослідження актуалізованих лексичних одиниць у сучасних контекстах допомагає встановити типові моделі слововжитку. Наприклад: *фотель – діал. Крісло* (СУМ – Т. 10. – С. 631) ⇒ *вживається здебільшого з прикметником “шкіряний”*: *Губи в Остапа, поки він надто обережно і надзвичайно тихо сідав у шкіряний фотель, перетворилися на тонку люту смужку* (Хома, 120); *філіжанка – Те саме, що чашка* (СУМ – Т. 10. – С. 592) ⇒ “маленького розміру, для пиття кави”: *Кашу сократар приніс у крихітних порцелянових філіжанках* (Роздобудько, 20); *карафка – Те саме, що графин* (СУМ – Т. 4. – С. 101) ⇒ “закрита лідом, як і лідія спиртних напоїв”: *Слідчий подивився на адвоката, той хвицько підскочив до вікна. Де стояла карафка, і налив води у пластиковий стаканчик* (Кокотюха, 102), *Давай-но, мабуть, зразу вип’ємо, га? – склав він, сягаючи по карафку з коньяком* (Богданович, Морган., 130).

Отже, пошук реактивованих лексичних одиниць у вербальній структурі пролового текстув. ХХ – поч. ХХІ ст. є зумовленою передумовою ефективного виступу лексичних факторів і відображає загальну тенденцію розвитку української літературної мови на сучасному етапі з відповідними змінами як стилістичного статусу, так і семантичної структури (розширення, звуження значення) та слововживання. Аналіз наукової літератури засвідчив перспективність залишення вивчення цього лінгвістичного матеріалу. Актуальним залишається питання етимології реактивованих лексичних одиниць (питома чи запозичена лексика), перших фіксацій (20-ті роки ХХ ст. чи інший період часу), впливу мовної практики діаспори на впровадження цих лексичних одиниць, соціолінгвістичного вивчення цього класу слів у різні періоди функціонування, встановлення їхньої ролі у повненні словникового складу соціолектів тощо.

ДЖЕРЕЛА

1. Баграт Л. Зло. – Л., 2002. – 288 с.
2. Винокуров О. Потворні ляльки. – К., 2001. – 208 с.
3. Кокотюха А. Повернення сентиментального гангстера. – К., 2001. – 180 с.
4. Кононенко Є. Імітація // Сучасність. – 2001. – № 5. – С. 9–56.

5. Кононенко Є. Імітація // Сучасність. – 2001. – № 6. – С. 9–53.
6. Кононенко Є. Ностальгія // Кур'єр Кривбасу. – № 158. – С. 91–134.
7. Кононенко Є. Ностальгія // Кур'єр Кривбасу. – № 159. – С. 70–114.
8. Кононович Л. Мертва грамота. – Львів, 2001. – С. 6–114.
9. Кононович Л. Кайдани для олігарха. – Львів, 2001. – С. 208.
10. Москалець К. Вечірній мед // Сучасність. – № 4. – С. 11–50.
11. Процюк С. Інфекція // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 149. – С. 3–68.
12. Процюк С. Інфекція // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 150. – С. 3–65.
13. Процюк С. Love story // Кур'єр Кривбасу. – 2000. – № 132. – С. 42–63.
14. Роздобудько І. Мерці: Роман. – Львів, 2001. – 212 с.
15. Сахно В. Циркулятор // Сучасність. – 2001. – № 3. – С. 11–48.
16. Сахно В. Циркулятор // Сучасність. – 2001. – № 4. – С. 24–49.
17. Ульяненко О. Вогненне око // Сучасність. – 1997. – № 4. – С. 11–78.
18. Ульяненко О. Вогненне око // Сучасність. – 1997. – № 5. – С. 12–84.
19. Хома А. Репетитор. – Львів, 2002. – 208 с.
20. Шкляр В. Елементал. – Львів, 2001. – 160 с.
21. Шкляр В. Ключ. – К., 1999. – 223 с.
22. Шкляр В. Кров кажана // Сучасність. – 2002. – № 12. – С. 9–51.
23. Шкляр В. Кров кажана // Сучасність. – 2003. – № 1. – С. 8–76.
24. Яровий О. Чекання несподіванки. – К., 1999. – 140 с.

Григорій Халимоненко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТЮРКСЬКІ НАЗВИ ВЕРХЬОГО ОДЯГУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Причин запозичення тюркських назв верхнього одягу в українську мову, як і самих реалій – дві. Багато назв, висловлюючися сьгоднішнім терміном, модних речей запозичуються з одного джерела одразу в кілька мов. Доба середньовіччя, коли в українську мову влилося чимало орієнталізмів, в цьому разі нічим не відрізнялася від сьогодення. Речі східного виробництва, зокрема й одяг, потрапляли в Україну двоюко: або через ринок модних товарів, або через запозичення у народу-сусіди локальних різновидів одягу, коли йшлося не так про ошатність одєжини, як про зручність у користуванні чи необхідність мати передусім корисну річ, якої не виробляли вдома.

Через ринок купці допrowаджували як в Україну, так і в інші сусідні держави, такий верхній, переважно дорогий або й геть розкішний одяг: *кунтуші, каптани, доломани, байбараки, чекмені* тощо. Назви на означення цього одягу засвідчуються як у документах польської, словацької, сербської, болгарської, румунської, угорської писемности, так і в словниках. Ці запозичення вже досліджували мовознавці багатьох країн, хоч україністам бажано попрацювати над цією скибою лексики ретельніше. Ми ж розглянемо три тюркські назви верхнього одягу, що його українці запозичили з практичної необхідности – це слова *кирея, кобеняк, ярчак*.

Як відомо, населення історичної України упродовж XIV–XVIII ст. доклало чимало зусиль, щоб як мирним, так і воєнним способами колонізувати землі, що їх в національному епосі та художній літературі називали *Диким полем*, *Козацьким степом*, а сьогодні кажемо Південна та Східна Україна. Протягом XIV–XVII ст. на цих теренах кочували тюркські племена, що залишилися тут після монгольської окупації – це ногайські орди.

Кліматичні умови степу, особливо взимку, значно відрізнялися від тих, які притаманні землям Центральної України. Отож, і козацтво, й хліборобське населення залюбки перейняло від тюрків, очевидно, ногайців, ці різновиди верхнього чоловічого одягу.

Отже, **кирея**. Яворницький пише, що козаки "...на каптан часом одягали кирею, це зовсім довгий одяг, аж до п'ят, зроблений або зі шкіри, або з вовни, без рукавів, схожий на плащ"¹. Дещо інакше тлумачиться цей термін у словниках: "шинель з рукавами та нахлучкою з фабричного сукна"²; "плащ, довгий суконний; верхній одяг; чимала свита з капюшоном"³. Засвідчено цей термін на Черкащині⁴. Етимологічний словник української мови (ЕСУМ) наводить ще й форму *кирея*, цілком справедливо вказуючи на тюркські мови як джерело запозичення, зокрема тур. *kereğe (karaa, kereke)* "широкий плащ"⁵, М. Фасмер, а за ним і ЕСУМ, очевидно, послуговуються турецькими формами, засвідченими у словнику В. Радлова: тур. *karaka* "широкий багатий плащ", *karaka* "плащ"⁶. Сюди можна додати й зафіксоване у Л. Будагова тур. *kereka* "широкий плащ шовковий або камлотовий, з кишенею та гудзиком з позолоченої нитки (складає частину пошанувального вбрання, що його роздають на аудієнціях у султана та великого візира)"⁷. Та найдоцільніше було б порівнювати укр. *керейя*, *кирея* з каз. *kireuke* "захисний одяг".

Слово важке для етимологізації та визначення конкретної мови-джерела. Воно майже не засвідчується в сучасних тюркських мовах (крім казахської). М. Фасмер та укладачі ЕСУМ правильно вважають турецькі форми похідними від дієслова *ker* – "розтягувати", "нап'ясти". Прикінцеве *-ke* в тюркській формі при адаптації її сприймалося як зменшувальний суфікс, що й спричинило його зникнення.

Кобеняк, копеняк, копенек "верхній одяг з відлогою". Німецький посол Еріх Лясота в подорожніх нотатках XVI ст. писав, що у

¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. – Т. 1. – К., 1990. – С. 207.

² Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К., 1966. – С. 183.

³ Грінченко Б. Словарь української мови. – Т. II. – К., 1958. – С. 239.

⁴ Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини. – Дніпропетровськ, 1968. – С. 32.

⁵ Етимологічний словник української мови. – Т. II. – С. 435.

⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. II. – М., 1964. – С. 237.

Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. – Т. II. – СПб., 1882. – С. 1085; 1088.

⁷ Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Т. II. – СПб., 1869. – С. 123.

запорожців були у вжитку татарські кобеняки – *kerenikh* – або плащі, які були у козаків головним одягом¹.

Термін також засвідчено у словниках: *кобеняк* “шинель”, широкий каптан з відлогою, яку одягають поверх шапки”², *кобень* “відлога у бурці”, *кобеняк* “сукняний верхній довгий одяг з відлогою”, *кепень*, *кепеняк* “одяг угорських українців-міщан”³, також *кобеня* “доморобна свита з каптуром”⁴, блр. *кобеняк*, *кабеньяк*, *копеняк*, *копеняк* (1555 р.)⁵, р. *кебеняк*, *кибиняк*, *копеняк* “т.с.”, п. *keireiniak*, *korieniak*, слвц. *кереп*, чеськ. *кереп*, *керіенок*, *керепес*, бол. *кренк*, серб. *кереп*, слвн. *керепјек*, рум. *черепеаг* “парадний боярський костюм”, “плащ на дощ”; угор. *корелу* “плащ”, також груз. *гвабанакі*, осет. *гебене* “верхній одяг пастуха”.

У пам'ятках староукраїнської мови термін вживається у трьох формах:

1. (1555 р.) “кобеняк белый з него снял”⁶;
2. (1590 р.) “у Гуменика... копеняк взято”⁷;
3. (1598 р.) “копенек каразые темноблакитное”⁸.

Неоднакове звукове оформлення характерне для цього слова й у тюркських мовах: тур. XV ст. *керелек* “чабанський дощовик, зроблений з грубої вовни”⁹; *керелек* “бурка, накидка з повсті (у пастухів)”; узб. XV ст. *кірек* “верхній вовняний каптан, що захищає від дощу”, чаг. *кіренек* “одяг”, тур. *керелек* “одяг, що його вдягають на дощ”¹⁰. З. Гомбоц сюди ж відносить старотур. *кереп* “покриття, склепіння, заслона”, чаг. *капан* “верхній одяг”, монг. *кебенек*, *хебенек* “бурка, повстяна накидка”². Всі тюркські форми цього терміна, здається, похідні від тюрк. *кере* “оболонка, зовнішнє покриття тощо”³.

Про це ніби свідчить і тур. *кебе* “накидка з грубого повстяного матеріалу”¹³. Разом з тим, такий досвідчений тюрколог як Г. Дюерфер вважає цей термін давнім запозиченням з якоїсь невідомої мови.

¹ Яворницький Д. Знач. праця. – С. 204.

² Білецький-Носенко П. Знач. праця. – С. 186.

³ Грінченко Б. Знач. праця. – С. 235.

⁴ Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. – К., 1961. – С. 36.

⁵ Булька А. Даунія запазычанні беларускай мовы. – Мінск, 1972. – С. 158.

⁶ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Тт. I–XXXIX. – Т. XXI. – Вильно, 1900. – С. 3.

⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. – Ч. 1–8. – Ч. 3. – Т. III. – К., 1861. – С. 91.

⁸ Архив... – Ч. 1. – Т. VI. – С. 242.

⁹ Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im neupersischen. – Band I–III. – В. III. – Wiesbaden, 1967. – S. 581; Турецко-русский словарь. – М., 1977. – С. 533.

¹⁰ Будагов Л. Знач. праця. – С. 172, 112.

¹¹ Govobocz Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. – Helsingfors, 1912. – S. 105.

¹² Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1964. – С. 113.

¹³ Турецко-русский словарь. – М., 1977. – С. 523.

Значне поширення терміна в багатьох мовах може свідчити й про давність його запозичення в українську – можливо, ще в домонгольську добу з половецької мови чи говірок чорних клобуків.

Ярчак (степова Україна) "короткий кожушок (учабанів), що його надягають прямо на тіло"¹; рос. *ергак, ергач, яргак* "кожух чи халат хутром назовні"; (сибірськ.) "козацький верхній одяг"².

Слово засвідчується у пам'ятках середньотюркської писемності: *jarqaq* "різновид кожуха"³, тат., чаг. *jar yaq* "кожух без хутра", "шкіряний кафтан, що його носять татари", каз. *zar yaq, žar yaq* "різновид каптана з вичиненої та пофарбованої козячої шкури", *žar yaqışik* "такий самий каптан з овечої шкури"⁴.

В. Радлов наводить кілька фонетичних варіантів цього слова: алт., криг., тарач., каз. *jar yaq* "шкура, яка вже витерлася", "кожух, що вже витерся", "кожух хутром назовні; невичинена шкура"; каз., кирг. *žargax* "вичинена шкура", кирг. *jargax tamtax* "вичинена шкіра типу замші, з якої шили переважно штани", алт. *dar yaq* "одяг зі шкури косулі, вивернутої хутром назовні, який надягають поверх кожуха"⁵; каз. *jargaq* "шуба із жереб'ячих чи козячих шкур хутром назовні, щоб захиститися од вітру й дощу"⁶; чув. *čirxax* "перетинка", "плівка", "драний старий одяг", башк. *jarq* "оболонка, перетинка, плівка"⁷; каз. *žargaq* "доха зі шкури лошати", хакас. *čargax ton* "шуба".

Усі наведені терміни, безперечно пов'язані з лексемою *jary* "шкіра, вичинена ручним способом"⁸ (СТЯ 1989, 146).

В українську мову термін перейшов з професійних говорів ногайської чи кримсько-татарської мови. Етимон укр. *ярчак* потрібно шукати не в тюркському *jargaq*, а *jarqaq* – про це свідчить приголосний -ч в українському слові, який міг субституватися лише з тюрк. -к-.

¹ Грінченко Б. Зазначена праця. – Т. IV. – С. 513.

² Фасмер М. Зазнач. праця. – Т. II. – С. 22; – Т. IV. – С. 560.

³ Боровков А. Лексика среднеазиатского тевфсира XII–XIII вв. – М., 1963. – С. 251.

⁴ Будагов Л. Зазнач. праця. – С. 325.

⁵ Радлов В. Зазнач. праця. – Т. III. – С. 1367.

⁶ Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргизкайсацких орды степей. – Ч. III. – СПб., 1832. – С. 44.

⁷ Егоров В. Зазнач. праця. – С. 222.

⁸ Проблемы этимологии тюркских языков. – Алматы, 1988. – С. 134; Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1989. – С. 146.

Ірина Бабій
Тернопільський педуніверситет імені Володимира Гнатюка

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВ КОЛЬОРІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Слова на позначення кольору у сучасній українській мові, як і в інших мовах світу, становлять окрему лексико-семантичну групу. Колір є найдавнішою реальністю людського буття, складним явищем, пізнання якого було тривалим. У науці усталився погляд, що кольори, які існують у природі, становлять тривимірну систему: кожен колір може змінюватись у трьох напрямках, які характеризують **колірний тон, насиченість і яскравість**. Ця система є “безперервною і замкнутою, оскільки всі кольори зв’язані один з одним безперервними переходами, і між кожними двома кольорами існує багато таких переходів”¹. Власне, саме ці три ознаки **колір (тон), яскравість, насиченість** прийнято вважати універсальними диференційними ознаками, за допомогою яких можна описати назви кольорів у рамках “компонентного аналізу значень”².

Класифікацією кольороназв української мови займались А. П. Критенко³, А. П. Кириченко, О. М. Дзівак та ін. У сучасній лінгвістиці прийнято поділяти всі назви кольорів на “основні” і “другорядні”. Основними є назви давнього походження, генетично споріднені з кольоропозначеннями в інших слов’янських мовах, вони становлять ядро всієї лексико-семантичної групи кольороназв, навколо якого розташовані назви пізнішого походження. Цими основними є сім семантично незалежних назв, які позначають “колір без відтінків”: **червоний, жовтий, зелений, голубий, синій, білий, чорний**. Усі інші є назвами відтінків основного тону, що вказують на міру вияву колірної якості, на інтенсивність колірного тону, змішування кольорів, на колірну ознаку, якої набув предмет у результаті якоїсь дії чи процесу, і на ряд інших ознак. Вони семантично об’єднуються навколо “основних”. Їх є багато, це майже всі наявні в мові колірні назви (**голубуватий, зелененький, червонястий, блідо-рожевий, темно-червоний** та ін.).

За відношенням назви кольору до поняття про нього прийнято виділяти два типи назв кольорів:

¹Фриллінґ Г., Ауэр К. Человек – цвет – пространство. Прикладная цветопсихология. – М., 1973. – С. 9.

²Фрумкина Р. М. Цвет, смысл, сходство: Аспекты психолингвистического анализа. – М., 1984. – С. 21.

³Критенко А. П. Семантична структура назв кольорів в українській мові // Славістичний збірник. – К., 1963. – С. 97–100.

I. Назви, що позначають конкретну колірну ознаку предмета чи явища об'єктивної дійсності. Це численна група, яка охоплює немотивовані (*білий, жовтий, сірий* і ін.) та мотивовані з погляду носіїв сучасної української мови кольоропозначення (*малиновий, каліновий, пшеничний* і ін.; лексеми з колірною семантикою різних граматичних категорій (*синій, синь, синьо* і ін.); назви, що вказують на ступінь вияву колірної ознаки (*зеленастий, жовтуватий* і ін.).

II. Назви, що характеризують забарвлення предмета, не вказуючи на конкретний характер кольору. Такі назви займають окреме місце в семантичній класифікації слів із колірним значенням, оскільки вони чітко не позначають конкретний колір, але дають певну інформацію про забарвлення предмета чи явища, тому їх умовно можна вважати кольороназвами. Серед них виділимо такі групи:

а) назви, які визначають ступінь насиченості інтенсивності кольорів, не називаючи конкретної колірної якості: **ясний, світлий, темний, блідий**. Напр.: *Вгорі – темне непривітне небо* (М. Коцюбинський, 1, 108); *...блїде обличчя було скривлене від болю* (М. Коцюбинський, 1, 217);

б) назви, що вказують на спосіб поєднання кількох невизначених кольорів у певній формі: **рябий, зозулястий, картатий, смугастий, пістрявий** і ін. Напр.: *зав'язалась рябенкою хусточкою* (М. Коцюбинський, 1, 37); *зозулястенька курка* (М. Коцюбинський, 2, 175);

в) назви для неозначеного кольору, які вказують на загальне забарвлення реалій, не визначаючи його конкретного характеру: **кольоровий, барвистий, різнобарвний, двобарвний, строкатий, квітчастий** та ін. Напр.: *І цей строкатий колір* (карнавалу – І. Б.) *б'є мені в вічі, мов червона пляма, що від слова "ярмарок"* (М. Хвильовий, 1, 319); *весь одяг її був з різнокольорових латок, здавалося, надїла комедіанське вбрання* (М. Хвильовий, 1, 609); *Кремезні козаки, в одних кольорових сорочках* (М. Коцюбинський, 2, 289);

г) назви, що виражають відтінки певного забарвлення предметів і явищ природи: **соковитий, свіжий, злинялий, яскравий, чистий, брудний** і ін. Напр.: *очі сиві, злинялі, як два замерзлі серця* (М. Коцюбинський, 2, 288); *над тобою бірюза чистого, безхмарного неба* (М. Хвильовий, 2, 95);

г) назви, які вказують на загальний характер забарвлення реалії, зумовлений дією сонця, вітру тощо: **загорілий, смуглявий** та ін. Напр.: *Смугляве личенько розчервонїлося* (М. Коцюбинський, 1, 34); *засмалений вид* (М. Коцюбинський, 1, 374);

д) назви, що вказують на суб'єктивну оцінку певного колірною тону: **похмурий, ніжний, легкий, крикливий** і ін. Напр.: *Ранок був ніжно-голубий і надзвичайно запашний* (М. Хвильовий, 2, 314); *З надїєю дивилась в теплу легко-бірюзовудалечїнь* (М. Хвильовий, 2, 541); *осїнне м'яко-бірюзове небо, що тривожить її душу* (М. Хвильовий, 2, 20);

До лексико-семантичної групи назв кольорів належать і загальні назви цієї категорії слів, які позначають сукупну колірну ознаку: **колір, фарба, барва, краска**. Напр.: *Сіро й сумно ставало на острові по заході сонця: всі фарби линяли, як в акварелі, що її підмочили* (М. Коцюбинський, 2, 195).

Загалом кольороназв другого типу є незначна кількість. Мовці частіше виражають поняття кольору словами і конкретною колірною ознакою, що мотивується лексичним змістом цих мовних одиниць.

Спостереження над мовою прозових творів виявили активне вживання загальномовних лексем із колірною семантикою у мові художньої прози, використання їх як засобів яскравого зображення реалій. Змальовуючи пейзаж, подаючи влучні портрети персонажів, описи різноманітних предметів і явищ, прозаїки не обходяться без слів із колірною семантикою. Це пояснюється властивою цим лексемам ознаковістю, здатністю давати вичерпну характеристику колірної ознаки зображуваних реалій. У результаті аналізу виявлено, що, крім кольороназв, зафіксованих у словниках, у мові художньої прози є ряд лексем, які виступають у функції кольору, але для них вона не характерна. Такі слова у звичайному вживанні не містять колірної інформації, а в образному мовленні письменників можуть вказувати на забарвлення предметів і явищ природи. Йдеться про незвичні назви кольорів, значення яких можна зрозуміти, зіставивши зі значеннями омонімічних форм у групі відносних прикметників. Напр.: **весняний колір неба** (М. Коцюбинський, 2, 256), тобто небо має такий колір, який властивий йому лише навесні. Наведемо ще кілька прикладів уживання нетрадиційних назв кольорів у прозових творах, які, крім номінативної, виконують естетичну функцію, надають зображуваним реаліям образності, поетичності, напр.: *Віддалялося і сонце: все нижче й нижче сідало за віллою. Криве проміння стояло в задумі, потім гладило оксамитно-мигдальний колір лісу* (М. Хвильовий, 1, 348). Нетрадиційні кольороназви можуть давати вичерпну характеристику рис зовнішності персонажів, напр., у реченнях *Очі ваші, матусько, подібні до весняного неба, – до того неба, коли сонечко обгортають легко-димчаті хмарки, і вони наче в сірому серпанку* (М. Хвильовий, 2, 354); *Морські очі встромлені в мене, і біле обличчя привітно киває* (М. Коцюбинський, 2, 192); *навіщо ж так хвилюватися? Це і на нерви шкодливо, і колір личка може зопсуватися, хоч воно й так у вас нагадує торішню мамалигу* (М. Коцюбинський, 1, 201), де вони містять емоційно-оцінну характеристику. Інколи лексеми із традиційно невластивою їм колірною інформацією у відповідному словесному оточенні можуть вступати у контекстуальні синонімічні відношення зі словами інших лексичних категорій. Так, у мікроконтексті *і воно* (сонце – І. Б.) ста-

ло **бліде**, **анемічне** (М. Коцюбинський, 2, 65) автор зіставляє колір сонця із зовнішнім виглядом хворої людини, лексеми **блідий** і **анемічний** – градаційні синоніми (**анемічний** – обов'язково **блідий**, хворобливо **блідий**, майже **білий**), з допомогою яких письменник увиразнює враження від описаної пейзажної деталі. Загалом індивідуальні кольоропозначення-неологізми є цілком авторським образним уживанням, вони з'являються на сторінках художніх творів і є наслідком асоціацій окремих письменників. Найчастіше в таких індивідуальних кольоропозначеннях назва колірної ознаки реалії поєднується із загальною назвою цієї категорії мовних одиниць “колір”, що виконує у такому словесному оточенні роль допоміжного слова, вказує на належність ужитої у невластивій функції лексеми до семантичної сфери назв кольорів.

Індивідуально-авторським уживанням позначені складні кольороназви, створені за існуючими в мові моделями. Напр.: *Поперед них промайнула стежка **срібно-лускової** ріки* (М. Хвильовий, 1, 173); *Небо блякло; нечутно й зів'яло скрадалися полинялі сонячні дороги до незнайомих горизонтів, до **туманово-бузкова** маси* (М. Хвильовий, 1, 339).

В цілому індивідуально-авторські кольороназви збагачують категорію лексем із колірною семантикою, проте рідко в ній закріплюються, оскільки їх поява зумовлена потребами контексту й власними враженнями автора, його світосприйманням, тому ці назви не стають загальноуживаними. Вони не призначені для цього, “так само, як метафори, порівняння художнього твору не створюються спеціально для того, щоб увійти в загальномовну фразеологію”¹.

Таким чином, у сучасній українській мові назви кольорів утворюють багату, семантично різнопланову лексико-семантичну групу, яку в художньому мовленні доповнюють незвичні кольороназви, позначені індивідуально-авторським уживанням.

¹Шмелев Д. Н. Слово и образ. – М., 1964. – С. 7; Коцюбинський М. Твори. В 2 т. – К., 1988; Хвильовий М. Твори. В 2 т. – К., 1991.

Світлана Локайчук
Волинський державний університет імені Лесі Українки

**СЛОВОСПЛУЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ТИПУ
В АСПЕКТІ ОНОМАСІОЛОГІЇ**

Ономасіологічні проблеми термінології викликані специфікою терміна, який суттєво відрізняється від інших слів, оскільки його предметно-понятійне поле окреслюється ще до того, як знайдено мовний знак. Тому “при творенні термінів мусимо відштовхуватися від поняття”¹.

Термінологічна номінація – усвідомлюваний творчий процес, який виявляється у спрямуванні вектора наукового пізнання від предметно-понятійного поля до лексику. Тільки після того, коли чітко визначено поняття, вирішується питання про те, якою мовною формою воно повинно бути представлено. План вираження терміна формується наявними в мові лексичними одиницями в такий спосіб, щоб семантика лексичної одиниці найбільш точно відповідала плану змісту поняття. Для мови важлива інформативність номінації – те, що вона повідомляє про свій предмет.

У кожному предметно-понятійному полі відбувається спеціалізація лексичних одиниць з метою пристосування їх для позначення професійних понять. Спеціалізація терміна може супроводжуватися його специфікацією – виділенням позначувальним характерних особливостей позначуваного. Найчастіше цей процес реалізується у використанні неоднослівних, складених, аналітичних найменувань. Ця обставина зумовила переміщення ономасіологічних досліджень з лексичних на словотвірні одиниці і включення до засобів номінації словосполучення і речення. Словосполученнями термінологічного типу (СТТ) називаємо утворені лексико-синтаксичним способом терміни та номенклатуру (назви окремих об’єктів, інвентаря тощо).

Констатована у працях багатьох дослідників висока продуктивність лексико-синтаксичного способу термінотворення (понад 70% загального термінофонду) пояснюється комбінаторними можливостями термінів-словосполучень. СТТ здатні збільшувати склад компонентів у міру нагромадження ознак, за допомогою яких здійснюється послідовна диференціація певних явищ.

Для розуміння природи терміна, для розгляду його зсередини доцільно, на наш погляд, звернутися до ідеї про наявність у слові інтенції та екстенції.²

¹ Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. – Львів, 1994. – С. 160.

² Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Вопросы теории. – М., 1989. – С. 123.

Під інтенцією терміна (слова) розуміють намір максимально точно виділити іменований об'єкт в межах певного предметно-понятійного поля і дати йому більш відповідну назву, яка б відображала характерну рису цього об'єкта й узгоджувалася б з системою назв даної галузі. З цього визначення випливає, що співіснують два наміри – намір виділити об'єкт за характерною рисою і намір назвати цей об'єкт одиницею мови. Таким чином, у термінотворенні реалізуються дві інтенції – семасіологічна, тобто здатність з необхідною точністю позначити виділене поняття, і номінативна – можливість вибрати найбільш відповідні мовні засоби (слова, словосполучення) для об'єктивації змісту.

Екстенція терміна – це зона предметно-понятійного поля, яка перекривається його значенням, або іншими словами, місце логоса серед логосів того ж поля. Ця зона може бути і дуже широкою (*пора, комплекс, предмет, клас*), і достатньо чітко окресленою (*ашельська пора, археологічний предмет, речовий комплекс*), і такою, що має лише один денотат (*археологічні розкопки, оборонний вал, культурний горизонт*). Таким чином, номінативна інтенція пов'язана з планом вираження терміна, а семасіологічна інтенція та екстенція співвідносяться з планом змісту.

Словосполучення – зручна форма обмеження екстенції терміна, в них витримується прямо пропорційна залежність між кількістю компонентів та інтенцією: чим більша кількість означень (компонентів), тим вища інтенція, тим точніше названий об'єкт, наприклад, *двобічно оброблені наконечники стріл з глибокою виїмкою в основі; мікролітичні крем'яні пластини з притупленим дрібною ретушню краєм; курган з тілопокладним похованням в кам'яній обкладці*. Очевидно, багатослівність термінів не вважається недоліком, якщо вона покликана найбільш точно відобразити терміноване поняття.

Інколи оперують поняттям інтенції, коли мають на увазі цілеспрямованість термінотворення, оскільки термінологізація здійснюється шляхом свідомого обмеження поля, звуження і чіткого окреслення поняття. Точність назви залежить від достатньої кількості критеріїв, за якими поняття виділяється. Наприклад, необхідність найменування кожного варіанта видозміненої форми, окремого об'єкта в археології зумовлюється переважним використанням атрибутивних конструкцій, в яких атрибутивний компонент уточнює, класифікує предметно-понятійне поле: *кераміка – гостро-, кругло-, плоскодонна; знаряддя – двобічні, одnobічні; поховання (за типом поховальних споруд) – зрубні, ямні, катакомбні*.

Кожна мова створює індивідуальні словосполучення термінологічного типу. В більшості терміносистем української мови найпродуктивнішими є словотвірні моделі простого двокомпонентного

словосполучення, серед складних – трикомпонентні, які побудовані за моделями підрядної залежності компонентів – узгодження і керування та їх поєднання.

Словотворчі можливості двочленних словосполучень представлені такими найбільш частотними моделями: A+N (N+A): *археологічна розвідка, керамічний комплекс, гостро профільовані фібули, мустье зубчасте, мод внутрішній*; N+N (N + прийм. + N): *тип житла, вістря до стріл, фрагменти сколів, мікрохронологія могильників, знаряддя на відщепях, ями з підбоєм*.

Висока частотність двоконпонентних словосполучень пояснюється, по-перше, тим, що вони здатні передати ієрархічні родовидові відношення між поняттями:¹ *призматичні, конічні, торцеві, аморфні нуклеуси; нижній, середній, верхній палеоліт*. По-друге, терміни-словосполучення можуть позначати поняття класу, типу, що знаходяться у відношенні суперординації до поняття роду: *тип поховання, археологічна періодизація*. По-третє, виділення атрибутивних ознак зменшує екстенцію субстантива (стрижневого слова СТТ): *археологічна культура, підйомний матеріал, культурний горизонт, поховальний інвентар, керамічний комплекс*.

Термінологічним словосполученням властивий досить широкий спектр валентністних можливостей. Двокомпонентні терміни стають базою для творення три- і багатокомпонентних: *культура шнурової кераміки, під курганне поховання у катакомбах, координаційна сітка археологічної культури, ліпні горщики з лічасто розхиленими вінцями, миски зарубинецького типу*.

За нашими спостереженнями, обмеження екстенції терміна може відбуватися шляхом включення в СТТ компонента зі значенням:

– місцезнаходження: *підкурганні поховання, трипільська культура;*

– форми: *кулясті амфори, двобородчаста сокира, тюльпано-видні горщики;*

– особливостей конструкції: *біконічні прясла, курганний могильник;*

– призначення: *супровідний інвентар, культова споруда, жертвовні майданчики, оборонний вал, ручне рубило;*

– способу виготовлення: *оббиті знаряддя, ліпна кераміка;*

– розміру: *мікролітичні пластини, мегалітичні споруди, дрібна ретуш;*

– матеріалу: *кременевий інвентар, кам'яні розтиральники, шиферні прясла, сіроглиняні горщики;*

– кореляції (відповідність/невідповідність іншому предмету, поняттю): *закритий/відкритий комплекс, культурний/стерильний шар;*

¹ Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. – М., 1977. – С. 132.

– кваліфікації (зарахування до певної категорії, класу за типологічними ознаками): *гравецьке вістря, ранньогальштатська кераміка, мустьєрські скребла.*

Отже, віднесеність терміна до певного термінологічного поля визначає його екстенцію (здатність увиходити в тип, підтип, клас предметів/понять), і дозволяє реалізуватися інтенції (здатність виділити і назвати ознаки предмета/поняття). Використання словосполучень термінологічного типу як номінативних засобів зумовлюється тим, що вони забезпечують точність позначення і відображають зв'язок іменованого поняття з іншими.

Валентина Калько

Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького

МЕТАФОРИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ “ЛІКАРСЬКА РОСЛИНА → ТВАРИНА”

Традиційна лінгвістика, трактуючи мотивацію лише як структурно-семантичний зв'язок мотивованого та мотиватора, не зосереджує увагу на проблемах, пов'язаних зі сферою людської свідомості та картиною світу, відображеною у ній (О. І. Блінова, К. Г. Городенська, В. О. Горпинич, О. А. Земська, Є. А. Карпіловська, Н. Ф. Клименко, І. І. Ковалик, В. В. Лопатін, В. М. Немченко, Я. Пузиніна, І. С. Улуханов, І. Т. Яценко та ін.). Когнітивний підхід убачає у мотивації не тільки явище мовної системи, а й ментально-психологічний феномен. Це передбачає дослідження складної системи зв'язків між складниками та функціями людської свідомості як підґрунтя семантико-ономасіологічної залежності мовних знаків (твірного і псхідного). У контексті когнітивної парадигми мотивація трактується як “наскрізна для моделі породження психоментальна операція, результатом якої є семантично-ономасіологічна залежність мовних знаків на ґрунті складної системи конекцій концептів людської свідомості”¹. У сучасній когнітивній ономасіології О. О. Селіванова, взявши за основу критерій концептуального місця мотиватора у ментально-психонетичному комплексі об'єкта, який іменується, виділяє чотири різновиди мотивації: пропозиційно-диктумний, асоціативно-термінальний, модусний та змішаний².

Когнітивний механізм асоціативно-метафоричного творення назв лікарських рослин (ЛР) забезпечує використання вже наявних у мові ресурсів на позначення нових реалій довкілля. Виникнення метафоричних назв ЛР відбувається шляхом зближення, зіставлення

¹ Селіванова Е. А. Когнитивная ономасиология (монография). – К., 2000. – С. 158.

² Селіванова Е. А. Там само. – С. 158–176.

концептуальних сфер, у результаті якого найменування рослин співвідносяться із знаками інших когнітивних моделей. У назвах ЛР метафора виконує пізнавальну, евристичну функцію, уможлиблює осмислення нового об'єкта пізнання з урахуванням знань про інші типи об'єктів, апелює до фонду загальних знань і тим самим створює можливість усвідомлювати ще непізнане.

Вивчення специфіки метафоричних процесів у колі досліджуваних найменувань дозволяє вважати відкритими для взаємодії з реципієнтною зоною українських назв ЛР донорські зони **людина, тварина, рослина, артефакт, натурфакт**. Традиції перенесення інформації з однієї сфери на іншу пов'язані з культурою (міфологічною, релігійною, політичною, соціальною, історичною терміносистемами) українського народу. Метафора є як універсальною, так і культурно зумовленою сутністю. Так, не випадково Дж. Маккормак розглядає метафору як пізнавальний процес, який об'єднує мозок, розум і культуру в процесі творення мови¹. Основною мотиваційною ознакою метафор як номінативного механізму є їхня "національно-культурна мовна своєрідність"². Культура визначає власне взаємодією реципієнтних зон із донорськими та те, з якої сфери діяльності буде запозичений вихідний концепт, сцена чи сценарій, використовуваний для вербалізації певного смислу.

Асоціативно-термінальна мотивація найменувань ЛР української мови опирається на різні типи метафоричного механізму, що уможлиблює позначення однієї предметної сфери в термінах іншої на підставі аналогізації з суміжним поняттям, дифузним асоціативним комплексом та гешталтом, унаслідок чого відповідним найменуванням притаманна структурно-метафорична, дифузно-метафорична та гештальтна мотивація.

Репрезентація мотиваторів із концептосфери **тварина** пояснюється тим, що одним із базових принципів творення метафоричних найменувань, поряд з антропоморфізмом, є зооморфізм³. Ймовірно, що представлення мотиваторів у назвах ЛР із донорської зони **тварина** пов'язані з тотемізмом та архаїчною свідомістю. У процесі еволюції культури і релігійних уявлень ставлення людини до тваринного світу змінюється: від обожнення людина переходить до приписування тваринам позитивних чи негативних рис. Для найменування ЛР, асоціативно пов'язаних із донорською зоною **тварина**, характерний гештальтний різновид асоціативно-термінальної мотивації і вибір мотиватора, зазвичай, пов'язаний із особливостями зорового сприйняття рослини чи її частини.

¹ Теория метафоры. – М., 1990. – С. 380.

² Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. – М., 1991. – С. 124.

³ Левченко О. П. Принцип зооцентризму у фразеотворенні // Проблеми зіставної семантики. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 207.

Аналогізація ознак донорської зони **тварина** та реципієнтної зони **лікарська рослина** відбувається внаслідок схожості кольору тварин та забарвлення квітки або ягоди рослини. Колір, можливо, один з найбільш еталонних модусів: важко визначити колір, не використовуючи зразків, оскільки його сприйняття, на думку Р. М. Фрумкіної, є індивідуальним досвідом¹. Існує два способи сприйняття кольору: тлумачення одних назв кольорів через інші та вказівка на типовий об'єкт, що має певний колір². Відсутність кольору самого по собі стало основою виникнення метафоричних найменувань ЛР, пов'язаних із перенесенням назв із концептосфери **тварина** у концептосферу **лікарська рослина**: *лебеди* (білоцвіт весняний), *гуска* (латаття біле) – 'рослини мають квіти білого кольору'; *воронячка* (водянка чорна) – 'ягоди рослин чорні на колір'.

В основу метафоричної інтеграції найменувань "**тварина** → **лікарська рослина**" у поодиноких випадках покладено подібність загального вигляду рослини з певною твариною, пор.: *когутник* (веснівка дволиста) пов'язане з *когут* – діал. 'півень' і зумовлене тим, що рослина подібна до постаті півня з розгорнутими крилами; цю схожість можуть підсилювати червоні ягоди вгорі на рослині, які асоціюються з кольором півнячого гребеня [ЕСУМ, II, 489].

Найбільш різноманітними особливостями аналогізації донорської зони **тварина** та реципієнтної зони **лікарська рослина** відзначаються найменування ЛР, пов'язані з актуалізацією зорових образів, які відображають форму:

листя: *вовча лапа*, *вовконог* (Вовконіг європейський) (пор. наукову назву цієї рослини *Lycopus*, що в перекладі означає 'нога вовка' [ЕСУМ, I, 411]); *гребінник* (смикавка гребінчаста) – 'приколоскові листики мають гребенеподібну форму' (пор. наукову видо-ву назву *cristatus* 'гребінчастий' [ЕСУМ, I, 589]);

квітки: *риб'ячі очі* (незабудка польова) – 'рослина з дрібними голубими квітами'; *лисій хвіст*, *лисохвіст* (китник лучний) – 'колосок рослини пухнастий, жовтогарячого кольору, схожий на лисячий хвіст' (пор. наукову назву *Alopecurus*, утворену з г. αλωπτήξ 'лис' і ουσα 'хвіст' [ЕСУМ, III, 243]);

плоду: *ластовень*, *ластівка* (ластовень лікарський) – 'розкриті плоди рослини подібні до ластівки, що летить'; *козина борода* (арум плямистий) – 'рослини мають початок з плодами, схожими на козину бороду';

насіння: *клещовина* (рицина звичайна) – 'насіння рослини подібне до кліща' (пор. латинську наукову назву *Ricinus* 'кліщ' [ЕСУМ,

¹ Фрумкіна Р. М. Цвет. Смысл. Сходство. Аспекты психолингвистического анализа. – М., 1984. – С. 134.

² Рузин И. Г. Когнитивные стратегии именования: модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке // Вопросы языкознания. – 1994. – № 6. – С. 81; Фрумкіна Р. М. Знач. праця. – С. 14.

II, 460]); *пазурник* (пазурник липучковий) – ‘плід має гачки, подібні до пазура’;

стебла: *бобрик* (сон чорніючий) – ‘стебло рослини густо вкриті сріблястими волосками, що кольором нагадують хутро бобра’; *змійовик* (Плющ звичайний) – ‘стебло рослини витке, вкрите покрученими дрібними листочками, нагадує тіло змії’;

кореня: *зміячка*, *змійовина* (батіг рожевий) – ‘чорний корінь рослин нагадує тіло змії’ [ЕСУМ, II, 269]; *ракові шийки*, *рачешийки*, *рачки*, *рачинець* (гірчак зміїний) – ‘дерев’янисте, товсте, червоподібно зігнуте, зморщене, червоного кольору кореневище подібне до шийки рака’.

У поодиноких випадках метафоричне перенесення “**тварина** → **рослина**” здійснюється на ґрунті аналогізації одоративних відчуттів: *козлик*, *козляк* (валеріана лікарська), *козлятник* (вовчуг польовий) – назви мотивовані лексемою *козел* і зумовлені неприємним запахом листа (вовчуг польовий) та кореня (валеріана лікарська), що порівнюється із запахом тварини.

Мовна свідомість українців у процесі метафоризації виділяє й таку тактильну ознаку тварини, як колючість. Назви *їжак* (грязиця звичайна), *їжачок* (водяний горіх плаваючий), *їжник* (головатень високий), *їживник* (синяк звичайний) похідні від *їжак* ‘невеличка тварина-ссавець, спина й боки якої вкриті твердими голками’ [НТСУМ, 202]. Аналогізація донорської та реципієнтної зон опосередкована гострими листками та суцвіттям грязиці звичайної (пор. іншу назву *гострець*), колючими стеблами і листками водяного горіха плаваючого і синяка звичайного, жорстким колючим насінням і опушеним гострими волосками листям головатню високого (пор. інші найменування *колючник*, *колюх*, *осот*, *будяк*, а також наукову назву *Echinops*, утворену з г. *ἐχίνος* ‘їжак’ [ЕСУМ, II, 323]). У цих номінаціях вербальне мислення українців зафіксувало тактильне сприйняття рослини (їжак – колюча тварина, неприємна на дотик).

Таким чином, метафорична мотивація назв ЛР асоціативно пов’язаних із донорською зоною **тварина** є одним із продуктивних процесів, що відображають специфіку національно-мовної картини світу українського народу.

Умовні скорочення назв джерел:

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За заг. ред. О. С. Мельничук та ін. – К., 1982–1989. – Т. 1–3.

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К. 1999. – Т. 2.

ФОНЕТИКА

Алла Багмут

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДО ПЕРЦЕПЦІЇ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО
ВИОКРЕМЛЕННОГО СКЛАДУ

Питання сприйняття асемантичного звукового сегменту реального мовного потоку ми досить докладно розглядали в монографії, опублікованій у 2000 році¹, а також у окремій публікації². У статті ми зупинимося на аналізі перцепції саме складу, що являє собою семантично значущу одиницю – афікс. Теоретичне обґрунтування складу як вимовної одиниці можна вважати загальноприйнятим³, проте існують також погляди, які розглядають саме слово як таке, що має свою фонетичну програму, яка й визначає його звукову структуру та фонетичні зміни⁴. Тому доречним буде нагадати тут і спірність обґрунтувань щодо принципів складоподілу. Виходячи з цього, додамо, що в мовному потоці може еліминуватися як цілий склад, так і його ненаголошений голосний, а консонантні компоненти приєднуються до консонантів наголошеного складу або ж випадають. Випадіння складу чи його голосного, яке здебільшого буває обумовленим швидким темпом мовлення, слід розглядати залежно від позиції слова у фразі та від позиції даного складу в слові. Слід також зауважити, що прослуховування цілісного тексту (фрази) не завжди чітко визначає еліміновані мовцем склади, бо слухач “чує” відсутні елементи, враховуючи повноту значення слова, і лише інструментальний аналіз дозволяє встановити їхню відсутність.

Гіпотетично найкраще розпізнаватимуться ті склади, що існують в українській мові як окремі слова, тобто прийменники чи займенники, що мають односкладову структуру. Так, склади **при**, **без** можуть виступати як префікси чи прийменники; такою ж є й заперечна частка **не**. Такі склади, функціонуючи у звуковому тексті як окремі слова, разом з тим не дістають словесного наголошення (ми не розглядаємо можливості появи у них логічного наголосу), що

¹ Багмут А. Й., Борисяк І. В., Покидько О. М. Сприйняття українського мовлення в умовах шумових завад. – К., 2000.

² Багмут А. И. Восприятие асемантичного звукового сегмента речи. – Vox Humana. Bolla Kálmán professor hetvenedik születésnapjára. – Budapest, 2000. – P. 41–46.

³ Бондарко Л. В. Звуковой строй современного русского языка. – М., 1977; Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. – Одеса, 1996.

⁴ Калынь Л. Э. Фонетическая программа слова как пространство фонетических изменений в славянских диалектах. – М., 2001.

наближає їх до звукового оформлення афіксів: це злитність звучання з наступним словом, що утворює фонетичне слово, тобто даний прийменник дістає статус компонента слова.

Префікс **при**. Звертає на себе увагу сприйняття консонантної групи глухий + сонорний: у випадках правильного розпізнавання сонорного глухий приголосний заступає здебільшого інший глухий – **к**; рідше має місце одзвінчення – **б**. Досить помітною є заміна однієї групи приголосних глухий + сонорний на іншу таку ж групу – **к+л** або **к+в**, при цьому обидва приголосні зберігають свою позицію в складі. Як поодинокий приклад має місце заміна і глухого приголосного на сонорний, тобто формується група **мл**, що можна визнати прикладом регресивної асиміляції; помітним явищем є також спрощення групи приголосних – залишається або глухий **п** чи **к**, або сонорний – **в**. Можливим є також заміщення обох приголосних африкатою **ч**.

Голосний має досить високий ступінь розпізнавання, спостерігаємо лише зсунення за рівнем піднесення язика, тобто **и** і **і**, з відповідною палаталізацією сонорного (25% відповідей). Показовою, на наш погляд, є достатньо однозначна перцепція ненаголошеного **и**, при цілковитій відсутності очікуваного варіанта з **е**, що означало б його узвичаєну характеристику як **и^е**.

Слід зазначити ще одну важливу особливість сприйнятої характеристики даного афікса – відкритість складу. Сприйняття його як закритого відзначено у 41% відповідей. Цими приголосними є переважно глухі – **к**, **т**, а також **г**. Ми не виключаємо, що така “закритість” складу може міститися в акустичній характеристиці голосного, який має у собі певні елементи наступного глухого приголосного, хоч експериментально відокремленого від кореня слова *притаманих*. Тривалість досліджуваного складу дорівнює 205,2 мс: **п** – 90, **р** – 32, **и** – 83,2 мс. Незважаючи на достатню для сприйняття тривалість, аудитори у 31% відмовилися від його визначення.

Префікс **без** було виокремлено з двох слів: *безмежжя* і *безвладдя* та подано слухачам як окремі приклади. Незважаючи на те, що в обох випадках це переднаголошена позиція, а наступний приголосний є сонорним, сприйняття їх помітно відрізнялося. Вимовлені одним диктором, вони по-різному були охарактеризовані як у окремих дикторів, так і в своєму загальному характері. Найпоказовішою є відмінність у сприйнятті голосного: у першому прикладі переважає сприйняття **е** – 41% чи **и** – 36%, у другому – **а** – 34%, тоді як **е** тут зафіксовано лише у 21%, а **и** взагалі відсутній. Тут можна говорити про помітний вплив голосного наступного наголошеного складу, тобто **е** у першому прикладі та **а** у другому. Хоч звучання цього афікса цілком виразно могло бути сприйнято як **без**, артикуляторна та акустична характеристика його як елемента слова є відмінною від його

окремій вимові. Це стосується не лише голосного, а й приголосного **з**, у його кореляції з **с**: так, ті аудитори, що правильно розпізнали афікс, подають нерідко поряд з формою **без** і форму **бес**.

У першому прикладі спостерігаємо закономірну для української мови перцепцію ненаголошеного **е** у кореляції з **и**: форма **бис** виступає у 12% відповідей, **без** чи **бес** – у 15%. Щодо другого прикладу, то й для нього є характерною паралельна перцепція **з** – **с** (відповідно по 17%). Однак тут з'являється відтінок палатальності: **с'** зафіксовано у 17% відповідей, що зовсім відсутнє в першому прикладі. Залишається незрозумілим, чому звуковий склад слова *безвладдя* міг запрограмувати таке сприйняття префіксальної частини слова, – хіба що під впливом палатального довгого **д'**: Заслуговує на увагу й той факт, що як у першому, так і в другому прикладі кінцевий приголосний не завжди ідентифікується як один звук, а визначається як сполучення двох приголосних (можливо, як один приголосний з тим чи іншим додатковим консонантним відтінком). Це переважно групи приголосних **ск**, **ст**, **зс**. Таке трактування аудитором, на наш погляд, визначене не стільки впливом артикуляторної налаштованості на подальше звучання, скільки неповною артикуляторно-акустичною реалізацією усіх ознак даного приголосного у складі слова, коли в потоці мовлення присутній лише “натяк” на той чи інший приголосний, проте у складі семантично значущого слова таке неповне звучання виявляється достатнім для правильної ідентифікації усього слова.

Щодо першого приголосного, то в обох випадках він дозволяє сприйняття **б** як такого у 39 і 31%, як **ф** – у 34 і 5%, швидше за все, через характеристику обох звуків як губних та низькотональних. Визначення в поодиноких випадках першого приголосного як сонорних **в**, **м** – теж низькотональних – або ж як **л**, **р** має спільну з **б** ознаку – дзвінкість звучання. Тривалість звучання складу в першому прикладі дорівнює 377 мс: **б** – 121,6, **е** – 134,4, **з** – 121,6 мс; у другому прикладі – 317 мс: **б** – 112, **е** – 115,4, **з** – 89,6 мс. Як бачимо, значна тривалість складу не є вирішальним фактором для його правильного розпізнавання як окремого сигналу при експериментальному виокремленні.

Префікс **не** можна визначити як “глухий”, невиразний для розпізнавання. Його було пред'явлено аудиторам тричі: перший приклад було виокремлено зі слова *непевність* з тривалістю складу 172,8 мс; другий – з іншого контексту, з слова *непевності* (тривалість 152 мс) і третій – зі слова *невірі* (тривалість 198,4 мс). Показовим є те, що сонорний **н** лише у другому прикладі було сприйнято як такий у 18% відповідей; тоді як у інших відповідях у цьому та інших прикладах **н** було замінено досить широким звуковим спектром, де переважало сполучення двох приголосних, в основному.

глухий + сонорний **тл**, **кл**, **пл** та ін. Натомість голосний **е** в першому і другому прикладах дістав майже однакове правильне визначення: **е**, рідше **іе** в першому прикладі та **и** або **е** – у другому. Складнішим було розпізнавання голосного в третьому прикладі, де розкид голосних, а також початкового приголосного у відповідях був настільки значним, що не дозволив вважати цей приклад правомірним для ідентифікації. Зазначимо також, що відмова у сприйнятті цього афікса становила 17, 24 та 19%. Причиною такого невиразного сприйняття даного афікса може бути як порівняно коротке звучання сигналу, так і сама його звукова матерія, оскільки відсутність зімкнення чи вибуховості робить початковий звук – сонорний **н** – акустично невиразним.

Таким чином, розглянуті афікси, співвідносні з окремими словами, що дозволяє визнати їх семантично значущими, дістають правильну ідентифікацію лише у своїй незначній частині. Їхнє звукове оформлення в мовному потоці видозмінюється залежно від інших елементів тексту, і слухове сприйняття ненаголошених (тут – переднаголошених) складів дістає правильне визначення в межах більшої одиниці – фонетичного слова, яке вирізняє насамперед наголошений склад. Тому можна говорити, що неповна звукова реалізація ненаголошених елементів слова (як вокальних, так і консонантних), перебуваючи в певному зв'язку з їхньою скороченою тривалістю, призводить до того, що слово при сприйнятті дістає опору на наголошеність та на його цілісний образ.

Сприйняття звукового тексту не слід розглядати як однозначний лінійний процес з механічним поєднанням звуків мови, бо акустична картина тексту не є мозаїчною, що нібито складається з послідовності окремих, більш-менш деформованих елементів (а+в+с), а є цілісною (авс), тобто “живописною”, з переходами відтінків – тонів та півтонів, – і саме як така сприймається слухачем.

Людмила Хоменко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ СКЛАДУ ТА ІНТУЇТИВНИЙ СКЛАДОПОДІЛ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Проблема складу – одна із вічних у мовознавстві. Л. Р. Зіндер з цього приводу зауважував: “Загадка про склад, можливо, і вирішувана, але занадто складне завдання”¹. Усвідомлення складу існувало з давніх часів і зіграло, зокрема, не останню роль у становленні письма: “Там, де створення писемності пішло, орієнтуючись

¹ Зиндер Л. Р. Очередные задачи фонетики // Проблемы фонетики и фонологии. Материалы Всесоюзного совещания (ноябрь 1986). – М., 1986. – С. 43.

не на план змісту, як в ієрогліфіці або піктографії, а на план вираження, то першими виникли системи складового письма"¹. Разом із тим ніхто, хто брався за вирішення проблеми природи складу, механізму його виділення, не поставив крапку в цих питаннях. Тому важко не погодитися з думкою, що "...жодне інше поняття в фонології не є одночасно таким очевидним і таким заплутаним, як склад"². Дійсно, склад, з одного боку, по-перше, – це універсальна одиниця, адже немає мови, яка не ділилася б на склади; по-друге, кожен мовець за необхідності (для вираження звучання слова, скандування, співу тощо) здатен виділити склад (хоча не всі це роблять однаково, тобто не завжди виділяють однакові сегменти), тому сьогодні не існує заперечень щодо визначення складу як одиниці вимовляння. З іншого боку, наявність значної кількості теорій складу свідчить про його багатоаспектність, але не дає відповіді, чому виділяється саме такий склад, та й, власне, як це відбувається. Не наблизили в цьому плані розв'язання проблеми складу й інструментальні дослідження, більше того, відомо, що в 60 роки учені, зазнавши фіаско в спробах виділення складу за допомогою апаратури, навіть визнали його фікцією.

З того часу в зарубіжному, радянському, меншою мірою в українському мовознавстві з'явилося чимало нових праць експериментального характеру, присвячених різним аспектам вивчення складу (Л. І. Прокопова, Р. К. Потапова, Л. В. Бондарко, Л. В. Златоустова, Л. Г. Скалозуб, О. В. Бас-Кононенко, І. Савіцька, В. Г. Таранець тощо). Врешті, всі дослідники спираються на одну (або кілька) із трьох панівних на сьогодні в лінгвістичній науці теорій природи складу: сонорності, експлозії-імплузії, м'язової напруги, відкритого складу. Особливо привабливою видається остання. Л. В. Бондарко, застосовуючи акустичний аналіз мовлення, дійшла важливого висновку, що звуки, які входять в один склад, перебувають у тіснішій коартикуляції, ніж ті, що входять у різні склади³. Результати такої коартикуляції (наприклад, оглушення, лабіалізацію, пом'якшення, вокалізацію, більшу тривалість голосного у відкритому складі) можна "побачити" на акустичних сигналах. Саме купність компонентів складу розглядається як критерій його фонетичної цілісності. Але й ця теорія, на думку деяких дослідників, має вразливі місця⁴.

Зацікавленість живим мовленням спонукає дослідників знову й знову звертатися до проблеми виділення складу з потоку мовлення насамперед для того, аби окреслити об'єкт вивчення. Отже, на

¹ Леконцева М.И. Типология структур слога в славянских языках. – М., 1968. – С. 7.

² Там само. – С. 3.

³ Бондарко Л. В. Звуковой строй современного русского языка. – М., 1977.

⁴ Панов М. В. О слогаделении в русском языке // Проблемы фонетики II. – М., 1995. – С. 29–42.

нинішньому етапі розвитку науки, включаючи й лінгвістичну, актуальним є не тільки те, «... як сформувати систему знань», а те, як «...відтворити в знанні об'єкт як систему»¹.

Склад як систему/структуру розглядають давно, отже, як будь-яку систему/структуру, його (склад) можливо відтворити в моделі. Показовими в цьому плані є праці Л. І. Прокопової² і особливо Р. К. Потапової, яка вдалася до спроби розпрацювати й описати динамічні моделі різноманітних складових структур для германських мов². Цікавими є також дослідження із застосуванням кінотензоосцилографування, які проводяться в ЛЕФ КНУ імені Тараса Шевченка під керівництвом проф. Л. Г. Скалозуб. У представлених працях є спроба розглянути склад у динамічному аспекті, пояснити процес складотворення, визначити моделі складів як типи, що зумовлені багатьма чинниками, включаючи його (складу) системно-структурні характеристики. Але ці роботи базовані переважно на аналізі відкритих складів³.

Учений-практик і теоретик М. М. Амосов, розмірковуючи над сутністю наукової істини, писав: «Що є істина? Очевидно, ...це модель, якщо йдеться про складну систему. А простих систем не буває – оскільки навіть елементарні частинки – складні (кварки і под.). ...Ступінь істини – ступінь точності моделі»⁴. Додамо, що модель – це абстракція, яка вибудовується в результаті вивчення й узагальнення величезної кількості конкретного матеріалу. У випадку дослідження складу, який і має бути тим конкретним, емпіричним матеріалом, його необхідно добути, про що вже йшлося вище, із мовленнєвого потоку.

Тому, вдаючись до спроби класифікації складів українського мовлення з погляду системно-структурних відношень їх компонентів, закономірно, прийшлося «впертися» в тяглу проблему складодоподілу за умов збігу приголосних в середині слова (як в середині морфеми, так і на морфемних швах), власне, стояло завдання виділити склад на акустичному сигналі – осцилограмі, енергетичній кривій та спектрограмі, тобто щоб довести реальність певної тенденції цих відношень, слід до того виділити об'єкт дослідження – склад. За основу в наших дослідженнях було взято енергетичну криву (див. дослідження М. І. Жинкіна, В. Г. Таранця, Р. К. Потапової)⁵. Якщо певні, досить чіткі закономірності проявляються у мов-

¹ Бабайцев А. Ю. Система // Новейший философский словарь. – Минск, 1999. – С. 619.

² Прокопова Л. И. Структура слога в немецком языке. – К., 1973; Потапова Р. К. Слоговая фонетика германских языков. – М., 1986.

³ Скалозуб Л., Бас-Кононенко О., Хоменко Л. Типологія відношень у структурах складів українського мовлення // Наукова спадщина проф. С. В. Семчинського і сучасна філологія. Збірник наукових праць. – Ч. 2. – К., 2001.

⁴ Амосов М. М. Віч-на-віч з Амосовим // День. – 2003. – 28 травня.

⁵ Жинкин Н. И. Механизмы речи. – М., 1958; Потапова Р. К. Слоговая фонетика германских языков. – М., 1986; Таранец В. Г. Энергетическая теория речи. – Киев-Одесса, 1981.

ленневому сегменті, представленому безумовно відкритими складами (напр., "летіла зозуля", "порада матері"), де склад на енергетичній кривій представляє собою структурований імпульс – підняття, вершину, падіння, то за наявності збігу приголосних спроба здійснення складоподілу (по-іншому – виділення складу) здається безперспективною. У цьому випадку стає особливо очевидним, що склад – одиниця не тільки фонетична, але й фонологічна: системно/структурні відношення внутрішньоскладові і міжскладові впливають, зокрема, на наявність/відсутність асиміляції за різними ознаками (напр., дзвінкості / глухості, м'якості, способом і місцем творення), явищами сандгі тощо. Можна передбачити, що окремо вимовлений склад дасть іншу форму імпульсу, ніж те саме звукосполучення, вимовлене у слові (і синтагмі). Причину цього можна пояснити, мабуть, тим, що склад – досить гнучка система / структура, яка пристосовується до звукового оточення (вірніше, до інших складів), а разом із тим сама впливає на нього, власне, коартикуляцією складів.

Прикметно, що саме через механізм складоподілу, через тип (відкритий, закритий) складу в українській мові часто пояснюють відсутність чи наявність оглушення в середині слова ("казка", "близкий" і под.), інші асиміляційні процеси. Зокрема, такий тонкий фонетист, як М. Ф. Наконечний, зауважує: "Існує загальна тенденція приріджати групи приголосних між голосними до другого (наступного) голосного, тобто класти границю помежи складами не всередині приголосної групи, а перед нею: *се-стра, мі-сто, ві-сла, за-здо, пу-ща, ви-ї-жджжа-ти* тощо. Це дуже характерна риса слов'янського складоподілу, якою наші мови так виразно відрізняються від французької, англійської, німецької та інших мов. Друга характеристична риса всіх слов'янських мов у будові їх складів (що обмежує до певної міри першу, щойно відзначену тенденцію – до відкритості складу) – це більш або менш виразно виявлений у них нахил оминати складні, важкі на вимову групи приголосних (усувати, спрощувати їх).

Внаслідок цього тенденція до відкритих складів може здійснюватися у наших мовах в рамках т. зв. природних початкових (приголосних) груп, себто таких сполучень приголосних, які можливі і поширені у даній мові на початку слова (лише ці групи можуть принципово у ній становити і початок складу).

Саме такий поділ на склади, як *каз-ка, дуж-ка*, і може лише забезпечити у даній разі правильну вимову; віднесення ж цих дзвінко-глухих груп *з-к, ж-к* й под. у цілому до наступного складу (*ка-зка, дужка...*), як і поділ слів типу «*не-ві-стка*», «*гор-стка*» (зам. *не-віст-ка, горст-ка*) й ін. неминуче призводить до різних асиміляційних та ін. змін у таких групах, що ми й маємо в окремих говорах¹.

¹ Наконечний М. Ф. Фонетика // Курс сучасної української літературної мови. Фонетика. Т. 1. – К., 1951. – С. 154–155.

Отже, при складоподілі на стикові приголосних діють, на думку вченого, дві взаємозумовлені закономірності: – це тенденція до відкритого складу і природність при цьому групи початкових приголосних, тобто можливість її зустрічатися на початку слова.

На цьому побудована, як бачимо, і орфоепічна норма, що стосується збереження дзвінких перед наступним глухим приголосним. Але, як кажуть, мова існує незалежно від науки про неї. Скажімо, в українській мові означене вище правило повсякчас порушуються, чого мовці зазвичай не помічають. Крім того, якщо це явище (збереження дзвінкості) є особливістю української мови, то чому здавна автори підручників учать, як дізнатися, яку літеру (з чи с, д чи т) слід писати у випадках *казка, маска, гадка, гатка?* Так само застерігає чинний нині правопис: "...дзвінки перед глухими на письмі (виділено автором. – Л. Х.) зберігаються: *бабка, борідка, вогкий, дігтяр, кігті, книжка, нігті*"¹.

Отже, і в таких суто практичних питаннях вирішення проблеми складоподілу за умови збігу приголосних у середині слова є важливим. Зважаючи на все викладене вище було поставлено завдання перевірити, як в зазначеній позиції відбувається інтуїтивний поділ на склади носіями української мови, дорослими і дітьми. У подальшому ці склади будуть уведені в комп'ютерну програму для того, щоб спробувати порівняти моделі окремо вимовлених складів і тих самих складів, виділених із слів.

В експерименті брали участь 9 дорослих від 26 до 72 років та 17 дітей від 3.5 до 7 років. Для всіх учасників експерименту українська мова є рідною. Дорослі представляють південно-західний та центральний діалекти української мови. П'ятеро з них мають вищу освіту, володіють літературною українською мовою. Четверо мають неповну середню освіту, у мовленні зберігають діалектні риси. Перед дітьми було поставлене завдання продекламувати слова і промарширувати під них. Дорослі мали уявити, що їхній співрозмовник перебуває на такій відстані, що погано чує їх, тому слова треба було вимовляти скануючи. Тут представлено найзагальніші результати: при підрахункові не бралось до уваги місце збігу приголосних – межа чи середина морфем.

Отже, в переважній більшості випадків за збігу приголосних в середині слова складоподіл проходить перед приголосними. Основним типом складів, таким чином, є відкритий. Цікавими є випадки появи додаткових складів, особливо в мовленні дітей. Цей склад, очевидно, має редукований голосний, оскільки дзвінкий складотворчий приголосний зберігав щоразу свою дзвінкість. Найчастіше закритий склад (до 100%) виникає при збігові сонорних **н, л, м** та наступного глухого приголосного.

¹Український правопис. – К., 1994 – С. 21.

Часто складоподіл не впливає на збереження у вимові дзвінкості приголосного перед наступним глухим, тобто можлива реалізація слів типу загадка як за – гад - ка, за – гат – ка і практично завжди – за – га - тка.

Слово	відкритий склад	закритий склад	додатковий склад
мудрий	66. 6%	33. 3%	-
стигла	81. 8%	18. 2%	-
уважно	33. 3%	65. 4%	1. 2%
температура	-	100%	-
француз	11. 7%	89. 3%	-
панцир	-	100%	-
симпатія	56. 8%	43. 2	-
жінка	58. 6%	38%	3%
більше	-	100%	-
сонце	42. 4%	56. 2%	1. 4%
вовчик	58. 6%	38%	3. 4%
турбота	33. 3%	66. 6%	-
амбіції	-	100%	-
червоніти	33. 3%	66. 6%	-
травма	33. 3%	66. 6%	-
норма	33. 3%	66. 6%	-
сильний	65%	30%	4. 8%
життя	100%	-	-
система	91. 6%	7. 83%	-
Снігурочка	88. 8%	6. 7%	-
загадка	87. 6%	8. 3%	4%
шляхетний	88. 8%	3. 7%	-
казка	15%	33. 3%	51. 5%
вокзал	93%	7%	-
футбол	42%	58%	-
ласка	62. 9%	33. 4%	3. 7%
близький	59. 3%	40. 7%	-
відстань	1. 7%	96%	2. 3%
вишня	63. 6%	36. 4%	-
острів	98%	2%	-

Усього: відкритих складів 66. 2; закритих – 28. 3%; додаткових – 11%.

СЛОВТВІР. МОРФОЛОГІЯ

Лариса Кислюк

Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України

НОВА ЛЕКСИКА В МОВІ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ: СЛОВТВІРНІ НЕОЛОГІЗМИ

Українська мова, як і багато інших мов, нині перебуває у стані "неологічного буму". Новими словами або неологізмами вважають одиниці, котрі з'являються в мові пізніше якогось часового періоду, який вважають за відправний. Для сучасної української мови умовною точкою відліку неологізмів можна вважати розпад радянської й утворення української держави, тобто, починаючи з 1991 року.

Будь-якому новому слову властива тимчасова конотація новизни, поки колективна мовна свідомість реагує на нього як на нове. У процесі найменування неологізм – це нове слово (чи стійке словосполучення), нове за формою чи змістом (чи за формою і змістом). Лінгвісти класифікують (услід за В. Г. Гаком): власне неологізми (нові форма і зміст), трансномінації (нова лише форма, значення передаване іншою наявною формою), семантичні інновації чи переосмислення (нове значення, позначаване уже наявною формою). З урахуванням способу творення неологізми поділяють (за Луї Гілбером) на: фонологічні (створені з окремих звуків), запозичення, семантичні, синтаксичні. Останні В. І. Заботкіна розмежовує на морфологічні (словотвірні) та фразеологічні (словосполучення)¹.

Морфологічні чи словотвірні неологізми не є "сильними неологізмами" як фонологічні чи запозичення з високим ступенем конотації новизни. Їх створюють за зразками, наявними в мові та з наявних морфем, тобто в основу творення покладено аналогію й типізацію. Такі одиниці носії мови сприймають як неологізми, тільки усвідомлюючи новизну позначуваного, оскільки морфологічна будова і характер мотивації відповідають стандартним, традиційним словотвірним моделям.

Найцікавішими для аналізу є ті ділянки системи словотворення, де можна простежити вплив на мову найважливіших явищ і процесів у житті суспільства. Це й активність певних твірних основ, способів і засобів словотворення, і використання в словотвірному процесі найчастотніших, соціально значущих слів як базових, твірних основ. О. А. Земська використовує для них термін "ключові

¹ Заботкіна В. И. Новая лексика современного английского языка. – М., 1986.

слова", тобто слова, які позначають явища та поняття, що перебувають у фокусі соціальної уваги¹. До таких в українському суспільстві, зокрема, можна віднести поняття "український", "держава", "незалежність", "патріот": *деукраїнізованість, "українікум", новоукраїнець, українозневажаєць, українонемовний, україноненависник; унезалеження, нікому неналежність; державонетворчість; надпатріот, недопатріот, суперпатріот, ультрапатріот*. Уживання слів-характеристик на зразок "*советський, есересерівський*" позначає ставлення мовця до явищ радянської доби, як правило, оцінювальное негативне: *десоветизація, советчина, "совковий", постсовковий, "совковість"*. Автори "віддають перевагу тому "буквалістичному", "очуженому" варіантові – саме в такому оформленні він ближче окреслює суть первинного явища і (очевидно, на правах пародії) оцінювальне до нього ставлення" ("Критика", ч. 9, 2003).

Новою тенденцією в афіксальному словотворенні іменників та прикметників є використання в ролі твірних основ аббревіатур: *даїшник (ДАІ), кадебешник, кадебешний (КДБ), неонаТОвець (НАТО), еСБушник (СБУ), емвеефівський, мвФівський (МВФ), мінфінівський (Мінфін), енкавееівський (НКВС), снДівський (СНД)*. Аббревіатури є базовими основами при творенні складних слів: *енелознавець, енедознавство* (від НЛО). Твірними основами можуть бути згорнуті двослівні найменування: *верховник* (від *Верховна Рада*), неадаптовані іншомовні слова: *олдовий* (від англ. old – старий), назви торгових марок *макдональдський*, власні назви: *костенківець, удовенківець* тощо. Аббревіатури є базовими для нових словотвірних гнізд: *піар (ПіАр, PR) 'піарник, піарівський, політПіАр, високопіарний, PR-кампанія, PR-агенція, політPR, політPRмен* ("ПіК" 1999 – 2001, "Критика", 2003).

Інша характерна риса – посилення особистісного начала – у словотворенні виявляється у використанні в ролі твірних основ власних імен сучасників, найчастіше – політичних діячів: "*кравчукка*", "*докравчуківський зразок*", "*кучимовоз*". Особливо це виявляється в передвибірчі періоди, під час політичної активізації суспільства². Найпоширенішими афіксальними утвореннями в мові періодичних видань є похідні іменники на позначення особи з суфіксами **-ник, -(ов)ик**: *рекламник, піарник, пікетник, мажоритарник, референдумник, опозиційник, ринковик, силовик, черговик*.

Утворенні найменувань предметів (не осіб) активним є спосіб згортання двослівних найменувань (прикметник + іменник) в одне слово. Універбати на **-к(а)** є активним засобом компресії висловлюваного:

¹ Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). – М., 1996. – С. 92;

² Кислюк Л. П. Нові тенденції у творенні іменників – назв сучасної української мови // Актуальні проблеми українського словотвору. – Ів.-Фр., 2002. – С. 217–225;

гуманітарка (гуманітарна допомога), асфальтівка (асфальтована дорога), готелька (квартира готельного типу), трикімнатка (трикімнатна квартира), "бетонка", "цеглянка" (бетонний чи цегляний будинок), маршрутка (маршрутне таксі), мобілка (мобільний телефон).

В аналізованих періодичних виданнях спостерігаємо активність найменувань процесів на **-изація (-ізація)**, зі значенням "надання властивостей позначуваного базовою основою"¹. Твірними основами частіше є запозичені: *балканізація, бульваризація, вундеркіндизація, глобалізація, люмпенізація, комерціалізація*. Особливістю таких іменників є те, що вони не лише не утворені від дієслів, а й не співвідносні з дієсловами: Також можна відмітити зниження семантики, невластиве абстрактним іменникам: *неминуча "бананізація" України, бульваризація ЗМІ, баналізація, дебілізація*.

Збільшення кількості абстрактних іменників на **-изм (-ізм)**, свідчить про наявність "моди" на подібні утворення, про які в аналізованих виданнях пишуть: *численні "ізми" надаючи їм експресивного забарвлення: атлантизм, африканізм, біблеїзм, вождизм*. Іншомовний суфікс **-изм (-ізм)** при поєднанні з невідповідними основами набуває зниженої семантики, іронічності: *наплювизм, абракадабризм, купонізм* (як антонім до комунізм), зокрема, значення "дискримінація за певними ознаками": *лінгвіцизм* (дискримінація за мовною ознакою). Цікаво, що це значення суфікса відзначали дослідники англійської мови: *ageism* (дискримінація за віковою ознакою), *heightism* (дискримінація за ознакою зросту).

Дослідники вказують як на характерну особливість сучасного словотворення зростання іменної префіксації². На позначення часових співвідношень, явищ, які настали після чого-небудь, використовують префікс **пост-** (*постперебудовний, постколівальний, посткомуністичний, постсоціалістичний, постсересерівський постчорнобильський, пострадянський*), який поєднується переважно з прикметниками, і не лише з іншомовними основами, а й з питомими. Активними є префікси зі значенням заперечення, руйнування, знищення результатів чого-небудь: **анти-**: *антиімперський, антиінфляційний, антипрезидентський, антиреклама, антитерористичний*; **де-** (в поєднанні з суфіксом **-изаці(я)**): *деєвропеїзація, декомунізація, демонополізація, дестабілізація, десовєтизація, детінізація* Активний префікс **без-** зі значенням "відсутність, позбавленість ознаки": *бездержавність, безідейщина*. Актуальною для періоду змін є семантика несправжності, неістинності, яку передають іншомовні префікси **псевдо-** (з гр. брехливий, удаваний): *псевдоеліта, псевдодемократія, псевдокомунізм, псевдоринок, псевдофакти, псевдоцінності, псевдоштрихкод*; **квазі-** (з лат. нібито):

¹ Земская Е. А. Знач. прая. – С. 107–110;

² Зенкин С. Культурология префиксов // Новое литературное обозрение. – 1995. – № 16.

квазі-олігарх, квазіеліта, квазі-демократія. Поява цілого пласту таких слів викликана зміною орієнтирів, цінностей: “Велика кількість слів з псевдо- наводить на роздуми: чи не забагато всього “псевдо”, несправжнього з’явилося в нашому суспільстві?” (“ПіК”, ч. 5, 1999). Префікс **супер-** позначає високий ступінь виявлення ознаки, позначуваної базовою основою: *суперакція, супербойовик, супереліта, суперкросворд, супермодерновий, суперпартія, суперподарунок, суперсеріал*.

Деякі словотворчі (і формотворчі) форманти функціонують у тексті як окремі лексичні одиниці, щоправда з відповідним оформленням (лапки чи дефіс): *“най-най” музика, хуторянами і подібними “ами”, як і всякий український –енко, іншими “ізмами”* (“ПіК”, ч. 5, 8, 1999).

З-поміж дієслів, зокрема іншомовних, можна відзначити активну префіксацію. Найактивнішим є префікс **з-** для вираження доконаного виду: *засимілювати, здизайнувати, здомінувати, зініціювати, змаразмувати; збаналізований, збандитизований, здепортований, зліквідований*.

Утворення нових слів за аналогією до вже наявних свідчить про життєздатність і тенденцію до активності певних словотвірних моделей: за аналогією до *кав’ярня* маємо *ковбасярня* (“ПіК”, ч. 2, 1999); *холокост* (масове знищення) – *теле-холокост* (про телепроект з фото “Нас 52 мільйони”) (“ПіК”, ч. 6, 1999), *ходоркост* (арешт олігарха Ходорковського як спосіб поквитатися з опозицією) (“Хрещатик”, ч. 21, 2003). Гра зі словом створює комічний ефект: до *“товариство з обмеженою відповідальністю”* маємо *“товариство з необмеженою безвідповідальністю”* (“ПіК”, ч. 11, 1999).

У текстах ЗМІ використовують також okazіональне словотворення: за аналогією до *самвидав* (заборонена література, яку видавали в СРСР) – *тамвидав* (за кордоном), *“тебевидав”* і *“всіхвидав”*. Okазіональними, наближеними до каламбуру можна вважати утворення: *драконопис, бандократія, вареноковбасні (вульгаризатори), бананово-буряковий* тощо.

Загалом, словотвірні неологізми характеризує високий ступінь мотивованості та морфемної подільності. У ролі базових основ активними є “ключові слова”, зокрема власні назви, назви осіб, абрєвіатури. Найактивнішим є відсубстантивне творення дериватів: іменники напозначення осіб, на **-изація, -изм**; а також іменна префіксація (префікси з суспільно значущою семантикою **пост-, анти, псевдо-, квазі-, супер-**). Особливістю функціонування неологізмів у мові преси є їхнє яскраве експресивне забарвлення.

Галина Вокальчук
Рівненський державний гуманітарний університет

ИНДИВИДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ АДВЕРБІАЛЬНІ НОВОТВОРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

Активізація т. зв. неологічних процесів у мові в останнє десятиріччя привертає пильну увагу дослідників. У вітчизняному мовознавстві з'являються праці, присвячені загальнотеоретичним проблемам неології¹, вивченню способів okazіональної номінації², дослідженню семантичних і функціональних особливостей okazіональних одиниць, які функціонують насамперед у художньому мовленні провідних українських майстрів слова³, аналізові okazіональних одиниць різних лексико-граматичних класів⁴. Втім, досі залишаються недостатньо опрацьованими проблеми okazіональної прислівникової номінації. Спеціальні праці, присвячені адвербіальним новотворам, які формують вагомий щодо кількості корпус лексичних новотворів у поетичному словнику ХХ ст., практично відсутні. Метою статті є семантичний та дериваційний аналіз індивідуально-авторських прислівників у поетичному дискурсі ХХ ст. (опис найрепрезентативніших ЛСГ новотворів обставинної та порівняльно-уподібнювальної семантики, характеристика словотвірних особливостей інновацій).

Прислівник, як відомо, вирізняється з-поміж інших частин мови сукупністю морфологічних, словотвірних, семантичних і синтаксичних особливостей. Його визначальну морфологічну ознаку становить відсутність словозміни і морфологічних категорій, лексико-граматична співвідносність з іншими частинами мови, а також наявність специфічних афіксальних словотвірних морфем⁵. Прислівники вжи-

¹ Кочерган М. П. Лексико-семантичні процеси в українській мові на сучасному етапі // *Ukrainistika na Prahu Nového Století Tisícletí. Problémy Jazyka, Literatury a Kultury: Sborník Příspěvků*. – Olomouc, 2001. – С. 19–23; Русанівський В. Проблема інновацій в сучасній українській мові // *Innowacje w językach wschodniosłowiańskich* / Red. B. Tichoniuk. – Zielona Góra, 1997. – С. 7–12.

² Герман В. В. Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60–90-і роки): Автореф. дис. канд. філол. н. – К., 1999. – С. 22; Сютя Г. М. Мовні інновації в українській поезії шістдесятників та членів Нью-Йоркської групи: Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 1995. – С. 18.

³ Пашко Л. В. Структурно-семантична та стилістична характеристика авторських неологізмів у творах О. Т. Гончара: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1994. – С. 23; Юрченко Т. Г. Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти: Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 2003. – С. 18.

⁴ Кліщун Г., Чорненький Я. Іменникова інновація в художньому тексті // *Innowacje w językach wschodniosłowiańskich* / Red. B. Tichoniuk. – Zielona Góra, 1997. – С. 131–137; Стишов О. Творення складних прикметників-інновацій у мові сучасних мас-медіа // *Лінгвістичні дослідження*: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – Харків, 2001. – С. 100–106.

⁵ Вихованець І. Р. Прислівник // *Українська мова: Енциклопедія*. – К., 2000. – С. 491–492.

ваються для вираження ознаки іншої ознаки – динамічної дієслівної і статичної прикметникової. Ознака прислівника – це відображення відношень двох ознакових слів. Серед них виділяються атрибутивні, просторові, часові, причинові, цільові та інші відношення¹.

Увесь масив авторських новотворів-прислівників розподіляється на два несумірні за кількісним складом розряди: атрибутивні (інші терміни – означальні, або обставинно-атрибутивні) та обставинні (власне-обставинні). Останніх у поетичному словнику аналізованого періоду порівняно небагато. Це, як правило, прислівники: а) часу: *нічно, щоментово, що-жовтня* (М. Семенко), *взарані* (П. Карманський), *врано* (В. Стус), *спонадрана* (Д. Павличко), *рікрічно* (Б. Лепкий), *невідь-вік, кождодня* (В. Стус), *одправік* (Ю. Бедрик), *оповесні, ноцно-денно, ноцеденно* (М. Вінграновський), *раним-рано* (А. Таран), *завтра-колись, учора-колись* (М. Озірський), *останньо* (Б. Бойчук), *поінколи* (В. Бровченко); б) місця: *доокруж* (М. Дьомін); в) напрямку дії: *узустріч* (Є. Маланюк).

Окремі прислівники є модифікаціями узуальних однокорених лексем, пор.: *щорана, щоранно* (М. Семенко) і *щоранку, щораночку*. Авторські модифікації загальноживаних слів фактично позбавлені семантичної новизни, їхня формальна новизна у деяких випадках зумовлена версифікаційними потребами, зокрема, необхідністю римування: "*Там збіжжя – гей те злото, / А тут саме болото, / І кров, і поту ріки – / І так навіки-віки!*" (Б. Лепкий). В інших випадках версифікаційний фактор аж ніяк не є визначальним: "*Щорана я роблю моціон*" (М. Семенко). Подібні утворення є результатами словотвірних експериментів багатьох поетів, насамперед футуристів, для творчості яких характерним був активний пошук шляхів і способів оновлення поетичного лексику.

Одиничні новотвори мають ускладнену семантичну структуру, що з'являється у результаті специфічного способу творення, наприклад – контамінації: *споконвіку + кінь* → *споконвікінь* (І. Калинець).

Значно різноманітнішими у семантичному плані є атрибутивні прислівники, з-поміж яких вагоме місце посідають новотвори якісно-означальної, порівняльно-уподібнювальної семантики та прислівники способу дії. Квантитативні ж прислівники (на зразок *за-більше* (М. Семенко), *докидь* (П. Тичина), *передосить* (О. Рохович), *розперетричі* (Л. Костенко), які визначають кількісні відтінки дії, ступінь її інтенсивності, формують досить незначну щодо кількості сукупність.

Розглянемо новотвори порівняльно-уподібнювальної семантики. Найрепрезентативнішими є такі ЛСГ:

1) відантропонімні прислівники, серед яких виокремлюються одиниці, що походять від власних назв: *уайльдно, граально,*

¹ Безлюкско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. – К., 1993. – С. 243.

уїтманно (М. Семенко) та від загальних назв: *дитинно* (П. Тичина), *папуасно* (М. Семенко), *блазнювато* (С. Жадан), *нареченно* (Б. Нечерда);

2) новотвори, в основі яких лежить порівняння з істотами, а саме – птахами: *пташно* (Л. Костенко), *голубино*, *ясно-соколого* (П. Тичина), *лебедино* (М. Хвильовий); рибами: *по-риб'ячи* (А. Гризун), плазунами: *зміyno* (І. Драч), *вужасто* (М. Пшеничний). У семантичній структурі окремих номінацій поєднуються семи 'особа' та 'істота (неособа)': *дівчино-ластівчинно* (М. Озірський). Одиничні номінації подані у формі найвищого ступеня порівняння, що значною мірою посилює експресивність новотвору: *Та в серці найчай-ніше кигиче/ Малюнок, де Шевченко – молодий...* (М. Пшеничний);

3) адвербіальні номінації, в основі яких лежить порівняння з конкретними предметами. Новотвори цієї ЛСГ розподіляються на підгрупи, у семантичній структурі інновацій наявні, зокрема, такі семи: 'одяг' – *манжетно*, *омофорно* (П. Тичина), *білоодежно* (Т. Осьмачка); 'засіб пересування' – *ракетно*, *аеропланно*, *автомобільно* (М. Семенко); 'засіб дії' – *кліщно* – від *кліщі* (А. Химко), *цвячко*, *смолоскипно* (М. Семенко), *криволезо* (П. Воронько); 'предмет побуту/ інтер'єру' – *порт'єрно* (М. Семенко), *телевізорно* (В. Коломієць), *колисково* (П. Тичина); 'елемент ландшафту' – *скельно* (М. Семенко), *вершинно* (М. Данько), *безбережно* (С. Йовенко); 'космічний об'єкт' – *метеорно* (М. Семенко), *кометно* (М. Семенко, О. Соф'єнко), *волосожарно* (П. Тичина); 'частина тіла істоти' – *буйноборода*, *сизоперо* (І. Драч), *сивоволосо* (А. Таран), *білоусто*, *безсердо* (В. Стус), *червонодзьобо* (О. Вертіль), *копитупо* (З. Березан) – контаміноване утворення від *копита* + *тупотіти*. З-поміж номінацій цієї підгрупи вирізняються ряди однокоренових новотворів з інтегральними семами 'голова' – *сонцеголово* (І. Драч), *зеленоголово* (А. Гризун), *малиновоголово* (М. Вінграновський); 'око' – *зоореоко* (С. Йовенко), *орлооко* (І. Драч), *безоко* (В. Стус); 'брови' – *тонкоброво*, *зеленоброво* (І. Драч); 'язик' – *мертвоязико*, *язикато* (І. Драч); 'рот' – *тисячорото* (В. Вер), *чорнорото* (Б. Олійник, С. Йовенко); 'груди' – *синьогрудо* (А. Калиновський), *білогрудо* (І. Драч); 'крило' – *тихокрило* (П. Савченко), *сивокрило* (М. Пшеничний), *однокрило* (М. Вінграновський) та ін.;

4) адвербіальні неолексеми, в основі яких лежить порівняння з рослинами, при цьому виокремлюються підгрупи інновацій, у семантичній структурі яких наявні семи: 'квітка' – *квітково* (М. Семенюк), *орхидейно* (М. Семенко), *лелійно* (І. Малкович), *барвінково* (А. Гризун), *тюльпанно* (Л. Забашта), *тряндно* (П. Тичина), *жоржинно* (І. Вовк); 'дерево' – *каштанно* (А. Гризун), *березово* (І. Драч), *кленово* (Л. Забашта); 'кущ' – *шипшинно* (А. Малишко), *виноградно* (П. Тичина), *біло-калиново* (М. Пшеничний) та ін. У семантичній

структурі одиничних утворень зазначені семи поєднуються, що приводить до появи складних із семантичного погляду номінацій, напр.: *Шепотіли хащі в лісі / лозно-очеретно* (П. Тичина).

Специфіка порівняльно-уподібнювальних прислівників полягає в тому, що вони становлять відкриту лексичну систему, яка постійно поповнюється за рахунок індивідуально-авторських утворень. Серед інновацій у поетичному словнику аналізованого періоду зафіксовано також прислівники з префіксом *по-* і суфіксами – *-ому*, *-ему (-єму)*, *-и*: *по-уайльдовському* (М. Семенко), *по-мамайськи*, *по-схимницьки* (І. Калинець). Загалом трапляються новотвори сучасної української мови цей спосіб номінації досить характерний¹.

Зі словотвірного погляду індивідуально-авторські прислівники є, як правило, вторинними (похідними) словами, що співвідносяться з іменниками, прикметниками, дієсловами. Зрідка оказіональні утворення походять від прислівників: *розперетричі*.

Типовим для оказіонального прислівникового словотвору є конструювання інновацій за допомогою форманта *-о* від узуальних та оказіональних прикметникових основ. Зрідка трапляються інновації, утворені шляхом заміни префіксів – *узустрічі*.

Переважає більшість оказіональних прислівників утворена без порушень законів словотвірної системи української мови. В окремих випадках, де відхилення від дериваційних норм усе ж таки спостерігається, – з'являються несподівані, не характерні для загальноновживаної мови номінації на зразок зазначених вище *споконвікнень*, *копитупо*. Для з'ясування семантики таких інновацій необхідне їх контекстуальне оточення, у деяких випадках – макроконтест, напр.: *а замість ікони / на гербі коник [...] герб-оплот / кінь-сколот / глядає паші / історію возить [...] тільки козакові Мамаєві годить / сто тисяч годів / де ж бо смерть // споконвікнень / степовий герб / амін* (І. Калинець).

У поетичному мовленні ХХ ст. активно утворюються адвербіальні інновації – композити та юкстапозити. Номінації виникають переважно у результаті поєднання: а) різних за значенням слів – *дощоросно* (П. Тичина), *мрійливо-дитинно* (О. Ющенко); б) однокореневих прислівників – *вранці-зранку* (О. Старовойт), *дитинно-дитяче* (Л. Забашта); в) антонімічних одиниць – *ночно-денно*, *вдень-вночі* (М. Вінграновський); г) синонімічних одиниць – *скрізь-усюди* (В. Гренджа-Донський); д) одиниць, близьких за асоціативними зв'язками – *златно-сріблотно* (І. Драч), *пустельно-голо* (В. Стус).

Комплексне дослідження адвербіальних новотворів відіграє важливу роль у глибшому осмисленні номінативного потенціалу

¹ Ніколашина Т. І. Семантична типологія прислівників у сучасній українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 7.

української мови, її лексичних, граматичних і стилістичних особливостей, у формуванні повнішого уявлення про національно-мовну модель світу.

Наталія Олійник

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГРАФІЧНА ФІНАЛЬ ЯК ЗАСІБ ГРАМАТИЧНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СЛІВ

У сучасній лінгвістиці виникає багато питань щодо системи організації французької орфографії. Якби алфавіт був складений за принципом: кількість літер відповідає кількості фонем мови, то питання про орфографію наполовину б відпало¹. Вона є настільки хаотичною та нераціональною, що у теперішній час "можна прекрасно писати і не вміти вимовляти і вимовляти, не вміючи писати"². Орфографія є віддзеркаленням усної форми мови, яка є динамічнішою у порівнянні з писемною. Про нераціональний характер французької орфографії свідчить відсутність однозначної системи фіксації на письмі звукового мовлення. Виникають такі розбіжності у написанні та вимові, що можна тільки дивуватися або такому нераціональному правопису, або такій нелогічній вимові.

Метою нашої статті є проаналізувати роль графічної фіналі як граматичного засобу диференціації слів та розглянути ті модифікації, які відбуваються із графічним цілим.

Для цього слід вирішити такі завдання:

- виявити фонетико-графічні та графо-фонетичні зміни, які відбуваються при утворенні чоловічого й жіночого роду та множини (на прикладі іменників, прикметників, займенників тощо);
- зіставити деякі дієслівні та дієприкметникові форми та проаналізувати розбіжності між ними у написанні.

Значний внесок у дослідження "німих" літер зробили Н. Каташ, К. Грюаз, Г. Вальтер, Г. Г. Крючков, І. В. Ситдикова, Т. Г. Омельченко та ін. Нас насамперед цікавлять букви, які відповідають "нулю" звука, оскільки, незважаючи на всі наявні праці, вони описуються фрагментарно, а тому й надалі залишаються мало вивченим аспектом у сучасній французькій орфографії.

Як відомо, фіналь – кінцева літера чи група літер, які не вимовляються, – є складовою графічного слова, що є одиницею вищого порядку, на відміну від монограми чи афонограми.

Наявність літер, які не вимовляються та написання яких не має безпосереднього підґрунтя у вимові, значно ускладнює французьку

¹ *Реформатский А. А.* Введение в языковедение. – Москва, 1996. – С. 372.

² *Burney P.* L'orthographe. – Paris, 1967. – P. 48.

орфографію. Причини появи цих букв різні: відставання орфографії від вимови (що свідчить про стабільність та консервативність першої), етимологічні та диференційні написання.

Фіналі як німі літери, що знаходяться у кінці слова, є суто французьким специфічним явищем. Вони є яскравим прикладом того, про що ми говорили раніше: не все, що зображено графічно, має фонетичний зміст¹.

Фіналь є тією графічною частиною, за допомогою якої дане слово набуває характер семантико-граматико-фонетико-графічного цілого². Її не можна розглядати поза словом, оскільки вона просто не має аналога в усному мовленні. Фіналь є специфічним явищем усередині самої орфографії, і вона не залежить від зовнішніх по відношенню до графіки факторів. Але в той же час ми не можемо позбутися її як якоїсь непотрібної частини слова, додатку, оскільки це не пройде безслідно для всієї орфографічної системи взагалі.

Характерною рисою графічної фіналі є її зв'язок з граматичним рівнем, отже, фінальна частина несе граматичну інформацію³, тобто виступає в ролі морфограми.

Фінальна частина може відображати фонетико-графічні зміни, які відбулися при утворенні жіночого роду іменників та прикметників за загальним правилом додавання **-e** до форми чоловічого роду. Розглянемо деякі випадки:

1) нульова (графічна ознака чоловічого роду) та однопітерна фіналь **-e** (ознака жіночого роду):

ami, m – amie, f
rival, m – rivale, f

У цих випадках тільки графічна фіналь є диференціюючим елементом чоловічого та жіночого роду, вона не впливає на фонетичний еквівалент слова, а лише на його орфографію.

2) однопітерні фіналі **-t, -d, -s** (ознака чоловічого роду) та однопітерна фіналь **-e** (ознака жіночого роду):

-t: *étudiant, m – étudiante, f*
content – contente
-d: *marchand, m – marchande, f*
blond – blonde
-s: *Français, m – Française, f*
épais – épaise

При утворенні жіночого роду від чоловічого або чоловічого від жіночого змінюється як фонетичний еквівалент, так і графічна форма. Значить, кінцева **-e** виступає діакритичним знаком і озвучує попередню консонантну графему.

¹Крючков Г. Г. Современная орфография французского языка. – Киев, 1987. – С. 83.

²Там само. – С. 84.

³Catach N. L'orthographe. Que sais-je? – Paris, 2003. – P. 54.

Іноді, при утворенні жіночого роду, ініціаль також підлягає графічним змінам, наприклад:

1) нульова фіналь (чоловічий рід) та зміна фонограми (монограми, диграми) + фіналь **-e** (жіночий рід):

veuf, m – veuve, f

lion, m – lionne, f

2) однолітерна фіналь (чоловічий рід) та зміна фонограми (монограми, диграми) + фіналь **-e** (жіночий рід):

blanc – blanche

doux – douce

Якщо чоловічий та жіночий рід часто відрізняються як графічно, так і фонетично, то однина та множина іменників переважно диференціюється на письмі за допомогою фінали:

1) нульова (однина) та однолітерна фіналь (множина):

professeur – professeurs

bon – bons

2) однолітерна (однина) та дволітерна фіналь (множина):

poire – poires

abstrait – abstraits

3) дволітерна (однина) та трьохлітерна фіналь (множина):

magnifique – magnifiques

almanach – almanachs

Що ж до сильних форм іменників та прикметників чоловічого роду, то тут у множині відбуваються зміни в ініціалі:

vitrail – vitraux

rural – ruraux

Утім, існують іменники та прикметники (що закінчуються на **-s**, **-z**, **-x**), які не змінюються у множині: *cas – cas; nez – nez; voix – voix; heureux – heureux*.

За певних обставин, а саме при зв'язуванні, **-s** множини озвучується⁵, тобто стає повноцінною фонограмою:

des enfants – intelligents

de bons – étudiants

Графічна фіналь є також важливим засобом диференціації дієслівних форм. Так, дієслова першої групи мають одну фонетичну форму для першої, другої та третьої особи однини та третьої особи множини. У французькій орфографії існує три серії орфографічних варіантів, які відповідають одному звучанню, але відрізняються один від одного завдяки фіналям:

vote – votes – votent

Отже, як видно з цих прикладів, графічна диференціація відбувається за рахунок структурної зміни фінали внаслідок збільшення кількості літер, які її складають: **e** – **es** – **ent**. При цьому графічний та фонетичний еквіваленти ініціальної частини залишаються незмінними.

У дієслівних формах графічна фіналь буде морфограмою у наступних випадках:

а) при диференціації особових форм дієслів першої, другої та третьої груп:

1) у теперішньому часі (*présent de l'indicatif*): *obéis – obéit, va – vas, lis – lit*;

2) у минулому часі (*imparfait*): *parlais – parlait – parlaient, pâlais – pâlaient, allais – allait – allaient, vendais – vendait – vendaient*;

3) у майбутньому часі (*futur simple*): *marchera – marcheras, marcherons – marcheront, mûrira – mûriras, mûrirons – mûriront*;

4) (*conditionnel présent*): *parlerais – parlerait – parleraient, verdrais – verdirait – verdiraient, irais – irait – iraient, sourirais – sourirait – souriraient*;

5) (*subjonctif présent*): *que je place – que tu places – qu'ils placent, que je rougisse – que tu rougisses – qu'ils rougissent, que j'aïlle – que tu aïlles – qu'ils aillent, que je mise – que tu mises – qu'ils misent*;

б) при диференціації інфінітиву та наказового способу дієслів першої та деяких дієслів другої групи: *oublier – oubliez, avaler – avalez, passer – passez*;

в) при диференціації дієприкметників минулого часу (*participes passifs*) чоловічого та жіночого роду, однини та множини: *pénétré – pénétrée – pénétrés – pénétrées, agrandi – agrandie – agrandis – agrandies*.

Фіналь служить засобом диференціації не тільки іменників, прикметників та дієслів, але й інших частин мови, наприклад: займенників *il – ils, elle – elles, celle – celles*; артиклів *le – les, de – des, un – une* тощо.

Отже, графічна фіналь служить засобом диференціації роду та числа, допомагає розрізнити дієслівні та дієприкметникові форми. Вона може відображати як фонетико-графічні, так і графо-фонетичні зміни, які відбуваються зі словом, зокрема, при утворенні жіночого та чоловічого роду, множини прикметників, іменників, займенників, артиклів тощо. Фіналь не може існувати відокремлено, оскільки вона є невід'ємною частиною графічного цілого – слова.

В'ячеслав Мерінов
Харківський педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РОДУ І ГРАМАТИЧНА ФОРМА У ПРИЗВИЩАХ, СПІВВІДНОСИХ З ІМЕННИКАМИ СПІЛЬНОГО РОДУ

В українській мові з іменниками спільного роду, що характеризують людину з певного боку, часто маючи емоційно-експресивне забарвлення, в граматичному плані часто співвідносяться прізвища, які відповідно до статі особи-носія виражають граматичне значення чоловічого або жіночого роду. Це прізвища іменникового типу, які тотожні формою та походженням з певним іменником – загальною назвою, як-от: *Береза, Губа, Дудка, Зима, Паляниця, Слива* тощо (пор. *варивода, гуляка, нероба, нечема, п'яниця*). Отже, прізвища такого типу за всіма семантико-граматичними показниками схожі на іменники спільного роду, за винятком того, що вони не мають емоційно-експресивного забарвлення, як згадані іменники. У таких прізвищах, тотожних за формою з іменником – загальною назвою жіночого роду із закінченням **-а**, завжди знаходиться формальне вираження семантична категорія “істота – неістота”. Як видно з наведених прикладів, вони за формою є іменниками 1-ої відміни. У таких випадках ніяких розбіжностей з іменником – загальною назвою в парадигмі відмінювання не спостерігається, тобто прізвища такого типу, виражаючи граматичне значення як жіночого, так і чоловічого роду, відмінюються абсолютно однаково з іменником – загальною назвою, наприклад: *з'їв на обід курочку – зустрів Петра Курочку, відвідав Ольгу Курочку, насолоджується смачною сливою – познайомився з Костянтином Сливою, побачився з Мариною Сливою* тощо. Це дослідження є актуальним, оскільки названі прізвища в українському мовознавстві майже не описані в аспекті взаємодії граматичного значення роду з родовою граматичною формою, що свідчить і про новизну розвідки. Теоретичне значення роботи вбачаємо в поглибленні дослідження категорії роду, специфіки її структури. Матеріали статті є корисними для подальших студій в галузях морфології та ономастики, що становить практичне значення роботи.

Підкреслимо, що українські прізвища, тотожні формою з певним іменником, вступають в омонімічні відношення з цими іменниками – загальними назвами, що відображає лексико-граматична категорія роду таких лексем. У даному випадку іменник – загальна назва відноситься до жіночого роду, а омонімічне йому прізвище, тотожне з ним формою, має вияви невідповідності граматичного

значення граматичній формі роду, наприклад: *балабуха* (невелика булочка, спечена чи зварена у воді), *капуста* (городня рослина родини хрестоцвітих) – тільки жіночого роду; *Балабуха, Капуста* (прізвища, марковані граматичним жіночим родом) – виражають граматичне значення чоловічого й жіночого родів.

Аналізовані прізвища іменникового типу виступають компонентами різних лексичних полів. О. В. Суперанська виділяє, наприклад, “назви частин тіла людини або тварини, абстрактні поняття, явища природи, що омонімічні нестандартним прізвищем”¹, часто протиставлені їм за категоріальною опозицією “істота – неістота”. Зауважимо, що такі прізвища є нестандартними саме для російської мови, для української вони є типовими й досить поширеними. У ході дослідження ми виділили групи прізвищ, що вступають в омонімічні відношення з іменниками певних лексико-семантичних груп (ЛСГ). Названі прізвища дібрані з контингенту абітурієнтів і студентів Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, списків виборців, наукових праць, наприклад, видання “Історія міст і сіл Української РСР” в двадцяти шести томах (том “Сумська область”), художньої літератури, мови періодичної преси, радіо й телебачення тощо. Ці групи є такими:

1. Назви, що репрезентують флору (в тому числі назви дерев і кущів, квітів, трав, грибів, культивованих рослин, а також їх частин і плодів), наприклад: *Береза, Берізка, Билинка, Бульба, Верба, Вишня, Гречка, Грушка, Дубина* (окреме дерево дуба), *Дуля* (сорт груші), *Капуста, Квітка, Конопля, Кульбаба, Лепеха, Лобода, Лоза, Малина, Пшениця, Редька, Рижуха* (рослина: *Draba nemerosa*), *Ріпа, Рогоза, Слива, Цибуля, Череда, Ягода, Ягідка* тощо.

2. Назви, що репрезентують фауну (в тому числі назви тварин, риб, птахів, комах, плазунів, клочки свійських тварин, наприклад: *Ворона, Гнида, Гуска, Жаба, Зміяка, Зозуля, Кандиба* (поганий кінь, шкапа), *Кобилка, Красуля* (комаха: *Salomosa Sycorhanta*), *Куріпка, Курочка, Мурка, Палуга, Перепелиця, Перепілка, Плиска* (трясогузка (птах)), *Риба, Рибка, Ринда* (свиня), *Синиця, Сліпуха* (веретільник, змія-мідяниця), *Сова, Сорока, Тетеря, Чайка, Черепаха, Шуліка, Щучка* тощо.

3. Назви видів їжі, кулінарних страв і речовин, хлібобулочних виробів, напоїв тощо, наприклад: *Балабуха, Балабушка, Баланда, Брага, Буката* (шматок хліба, сиру тощо), *Булка, Галушка, Каша, Кваша, Ковбаса, Коврига, Крупа, Мандрика, Паляниця, Паляничка, Пригара, Скиба, Сметана, Соломаха* тощо.

4. Назви одягу, взуття, головних уборів, тканин, прикрас та їх деталей, наприклад: *Замша, Косинка, Петлиця, Чепрага, Шпилька, Шуба* тощо.

¹ Суперанская А. В., Суслова А. В. Современные русские фамилии. – М., 1981. – С. 101.

5. Назви конкретних предметів, у тому числі назви знарядь праці, інструментів та їх частин, предметів побуту, музичних інструментів, рухомих і нерухомих предметів, об'єктів господарського призначення або їх частин, наприклад: *Баня, Булава, Гиря, Глушка, Гребінка, Дудка, Ключина, Ключка, Колиска, Кочерга, Лопата, Люлька, Мачула, Палига, Писанка, Прядка, Рогуля, Ряднина, Сковорода, Скриня, Скрипка, Ступка, Сума, Тичина, Торба, Халупа, Швайка, Ширма* тощо.

6. Назви частин тіла людини або тварини, речовин, які вони виділяють, наприклад: *Бородавка, Брівка, Губа, Губка, Жила, Кудря, Пучка, Сльоза, Смага* (пересохла плівка на губах), *Циба* (довга нога), *Чуприна* тощо.

7. Назви пір року, явищ природи, наприклад: *Весна, Завірюха, Зима, Хмара* тощо.

8. Назви, об'єднані семою “місцевість, простір”, наприклад: *Гора, Діброва, Долина, Левада* тощо.

9. Назви днів тижня, наприклад: *Середа, Субота, Неділя* тощо.

10. Загальні назви осіб за окремими психофізичними рисами, властивостями, наприклад: *Дзюба, Забіяка, Заїка, Мазепа, Нахаба, Негреба, Неровня, Нетеса, Плакса, Розтрьопа, Шульга* тощо.

Однак не можна бути категоричним щодо рубрикації цих прізвищ, зважаючи на можливість неординарної мотивації, наприклад: *Гуска* – великий водоплавний птах / страва з гусячого м'яса, *Дудка* – народний духовий музичний інструмент у вигляді порожнистої трубки з отворами / трубка з порожнистого стебла, стовбура рослини, *Дуля* – літній сорт груш / стулена в кулак рука так, що великий палець просувається між вказівним і середнім; *Красуля* – комаха / рослина / красуня, *Ринда* – свиня / судновий дзвін тощо.

Отже, коли в таких прізвищах треба актуалізувати чоловічу сему на позначення людини відповідної статі, виникає невідповідність граматичного значення граматичної родової формі, яка виявляється шляхом позалексемного вираження маскулінної семи, тобто, подібно до іменників спільного роду, співвіднесеність категорії роду та значення статі виражається синтаксично – за допомогою словозмінної категорії роду узгоджуваних прикметників, займенників, порядкових числівників, а також координацією з присудком, що враховує родово-статеву характеристику особи й виражений дієслівними формами минулого часу та умовного способу, наприклад: **М. Б. Шпилька не приїхав на конференцію, На нараді головував П. Г. Колиска** – тобто шляхом узгодження. Зазначимо, що в процесі дослідження говорилося про вияви варіантності родових форм у таких прізвищах¹, але з подальшого аналізу випливає, що в дано-

¹ *Мерінов В. В.* Вияви варіантності родових форм у прізвищах іменникового типу // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Харків, 2002. – Вип. 8. – С. 73.

му разі доцільніше говорити про невідповідність граматичного значення граматичній формі роду. Крім того, таке явище простежується і в зменшувальних формах власних імен, здатних називати осіб обох статей, наприклад: **прийшов** Валя (Валентин), Вася (Василь), Руся (Руслан), Саша (Олександр), Слава (Ярослав), Шура (Олександр), Юля (Юлій) – **прийшла** Валя (Валентина), Вася (Василина), Руся (Руслана), Саша (Олександра), Слава (Ярослава), Шура (Олександра), Юля (Юлія) тощо.

Такі конструкції часто вживаються в ситуаціях офіційного спілкування, зокрема в мові працівників освіти, наприклад: **Губа сьогодні відповідав** дуже погано, **Квітка не підготувався** до уроку, **Ворона написав** диктант на "двійку", **Замша дуже гарно вивчив вірш**, **Бородавка здобув** перемогу в обласній олімпіаді з хімії, **Каша останнім часом несерйозно ставився** до занять тощо.

Отже, можемо зробити висновок, що українські прізвища, тожонні формою з певним іменником, вступають в омонімічні відношення з цими іменниками – загальними назвами, що відображається в родових характеристиках цих лексем: іменник – загальна назва має фіксований рід, а омонімічне йому прізвище, тотожне з ним формою, виявляє описувані невідповідності граматичного значення й форми. Тобто аналізовані невідповідності виникають, коли необхідно актуалізувати відповідну сему на позначення денотата відповідної статі. Прізвища типу *Конопля*, *Редька* можна кваліфікувати як іменники спільного роду.

Катерина Симонова
Національний університет "Києво-Могилянська академія"

СЛУЖБОВІ СЛОВА В НАУКОВІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЧАСТИН МОВИ І. К. КУЧЕРЕНКА

Учення про частини мови, започатковане античними граматистами, впродовж усього періоду формування й розвитку граматичної думки перебуває у колі дискусійних проблем мовознавства¹.

Ґрунтовний аналіз проблеми частин мови в історичній послідовності вивчення з відповідними коментарями викладений у науковій праці відомого українського вченого-граматиста І. К. Кучеренка "Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія"², яка

¹ Принципи описання языков мира. – М., 1976. – С. 16; Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті – К., 1988. – С. 11, 12.

² Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1961. – Ч. I. – 172 с.; 1964. – Ч. II. – 159 с.

з моменту виходу у світ (1961. – Ч. I.; 1964. – Ч. II.) привернула увагу дослідників і досі лишається актуальною з огляду на постановку дискусійних питань, оригінальність думок і переконливістю висновків її автора. І. К. Кучеренко обрав оригінальний шлях викладу теоретичного матеріалу, узагальнив здобутки мовознавців у галузі вивчення зазначеної проблеми, починаючи від найдавнішого періоду до сучасного стану, висунув і обґрунтував нові теоретичні положення. На основі критичного огляду наукової літератури вчений подав своє розуміння кардинальних питань теорії частин мови. Так, за його спостереженнями, хоч кожна частина мови у традиційному мовознавстві і виділяється за сукупністю семантичних, морфологічних та синтаксичних ознак, а іноді лише за однією з них (звідси поняття “гетерогенна” і “гомогенна” класифікації), фактично ж в основу виділення кожної частини мови покладено одну з ознак, яка є провідною, визначальною. Тим самим учений вказує на логічну непослідовність у тлумаченні самого поняття “частини мови” прихильниками триєдиного критерію і засвідчує помітну тенденцію до встановлення єдиного критерію, в основі якого, на його думку, лежить узагальнена семантика слова – це так зване “реальне значення” слова: “Уся історія питання про частини мови обертається навколо узагальненого значення слів, як навколо осі”¹. Оперуючи терміном “реальне значення” слова, вчений зазначає, що поняття реального значення слова не змінюється від аспекту його дослідження – лексичного чи граматичного, – воно однаково використовується як у лексикології, так і в граматиці². Отже, в основі кваліфікації слова як частини мови, на думку І.К.Кучеренка, лежить його узагальнена семантика як найбільш вагома ознака, яка знаходить вияв у фактах об’єктивної дійсності.

Послідовно порівнюючи мовні явища з позалінгвальними явищами об’єктивної дійсності, вчений доходить висновку, що багато мовних явищ, які в традиційній граматиці тлумачилися формально, знаходять своє пояснення як категорії змістовні і повнозначні.

Це спостереження дослідника особливо важливе для перегляду традиційного поділу слів на повнозначні та неповнозначні (або службові), для з’ясування їхньої граматичної природи. Так звані “неповнозначні” слова, на думку І.К.Кучеренка, не замикаються у сфері допоміжних засобів мови, які вживаються лише для вираження зв’язків чи відношень між словами, – вони “виражають певний аспект чи момент активної психічної діяльності людини, активне спрямування думки, вираженої в реченні”, а факти психічної діяльності людини “є такими ж об’єктивно існуючими, як і предмети та явища,

¹ Кучеренко І. К. Знач. праця. – Ч. I. – С. 75.

² Там само. – С. 77.

що оточують людину, відображені у значеннях “повнозначних” слів¹. Учений переконливо доводить, що слова у мові мають однаковий характер у плані узагальненого відображення об’єктивної дійсності. Це ж стосується і так званих “службових” слів, які виражають певний аспект активної психічної діяльності, а значить, є повнозначними як реально існуючі мовні одиниці, використовувані для узагальненої номінації предметів і явищ об’єктивної дійсності. І. К. Кучеренко подає таке робоче визначення терміна “частина мови”: “частини мови – клас слів, об’єднаних спільністю в реальному значенні, яке узагальнено відображає предмети чи явища матеріального світу (включаючи психічну діяльність) в їх усвідомленні колективом, що говорить даною мовою”². Учений свідомо уникає вживання термінів “неповнозначні”, чи “службові” слова і протиставлення групи частин мови за ознакою “повнозначні” – “неповнозначні” вважає позбавленим підстав.

Традиційним для службових слів, як відомо, залишається статус частин мови (прийменник, сполучник, частка), однак вказується, що вони позбавлені номінативної функції, зокрема, тієї семантичної (лексичної) спільності, на ґрунті якої повнозначні слова об’єднуються у так звані “найвищі морфологічні класи”³. А з цього випливає, як зазначає І. К. Кучеренко, що службові слова позбавлені “реального значення, власне значення слова”, з чим учений аж ніяк не погоджується⁴. Чи не тому в сучасних граматичних працях службові слова почали зараховувати до так званих “аналітичних синтаксичних морфем”⁵? Зважаючи на те, що службові слова все ж таки мають певний мінімум формальної самостійності і навіть різні одиниці у межах цих підкласів характеризуються різним співвідношенням ознак власне лексичних і граматичних одиниць, “категорично відмовляти їм у статусі слова немає підстав”⁶. Тому вже у “Синтаксичному словникові службових слів української мови”, над яким працюють граматики Інституту української мови НАН України, прийменники, сполучники й частки кваліфікуються як три різні види службових “слів-морфем”⁷. А з цього випливає, що вони мають нечастиномовний характер. І. К. Кучеренко, беручи в основу поділу слів за частинами мови їхнє реальне значення, вважає, що службові слова з цього погляду принципово однакові зі значеннями по-

¹ Кучеренко І. К. Зазнач. праця. – Ч. I. – С. 81.

² Там само. – С. 82.

³ Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969. – С. 26; Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 567-568.

⁴ Кучеренко І. К. Зазнач. праця. – Ч. I. – С. 80.

⁵ Вихованець І. Р. Зазнач. праця. – С. 23.

⁶ Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 567.

⁷ Вихованець І. Лексикографічно-граматичне опрацювання прийменників української мови // Українська мова. – № 4. – 2002. – С. 90.

внзначних слів. Аргументація лексичної природи службових слів І. К. Кучеренком є досить переконливою й особливо важливою у плані взаємозв'язку граматики з філософською теорією відображення. Адже, дійсно, крім зв'язків із реальними явищами світу, службові слова відображають факт психічної діяльності, зокрема ставлення мовця до того, про що він повідомляє, містять оцінку висловлювання, засвідчують характер зв'язків та відношень між окремими словами та реченнями тощо. Так, наприклад, частки відбивають "усвідомлене реагування – розумове, емоційне, вольове", а також "усвідомлену активність пізнавального процесу і його спрямування"¹. У схемі "Частини мови", доданій до зазначеної монографії І.К.Кучеренка², ілюстративний матеріал поданий двома класами службових слів: частками і сполучниками. Є частки, що мають чітко визначену семантику: *так, еге, атож, ні, невже, навряд, хіба* або узагальнену: *чи, би(б), аж, лише, тільки, таки, хай, нехай* тощо. Аналогічно подані у схемі сполучники із чітко визначеною семантикою: *оскільки, проте, та, якщо*, а також із узагальненою: *хоч, чим, чи, і*. Прийменники у цій схемі зустрічаємо у складі виділюваної частини мови "прислівник" як одиниці прислівникової (обставинної) семантики так званого "другого періоду" (*у, на, під, перед, посеред*) та як елементи словосполучень із семантикою одного обсягу з частиною мови (*рік у рік, з краю в край, на світанку, від імені тощо*) теж у складі прислівників. Учений робить такий висновок: "прийменники – це прислівники узагальненого значення. Цим встановлено й місце їх у системі частин мови"³. Цікавим і в подальшому досить плідним в утвердженні прийменників як слів, а не морфем є спостереження І. К. Кучеренка щодо ствердження семантичної повноцінності прийменника. Характеризуючи прийменники як слова з узагальненою семантикою, вчений виявляє в їх складі семантичні поля та системні відношення, властиві лексичним одиницям: явища полісемії, синонімії, антонімії тощо.

Категорично заперечуючи асемантичність прийменників, І. К. Кучеренко в одній із пізніших наукових розвідок – статті "Лексичне значення прийменника"⁴ – вказує на особливості функціонування цього класу слів, логічно обґрунтовує свої спостереження, вказує на хибність і суперечливість окремих теоретичних положень, що мали місце у граматичних працях періоду написання монографії (60-і рр. XX ст.). Безперечно, з деякими положеннями і висновками вченого не всі дослідники погоджувались і погоджуються, проте оригінальність думки, логіка міркувань, аргументо-

¹ Кучеренко І. К. Знач. праця. – Ч. 1. – С. 81.

² Там само. – С. 158.

³ Там само. – С. 150.

⁴ Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – № 3. – 1973. – С. 12–23.

ваність і послідовність викладу теоретично й ілюстративно насиченого фактичного матеріалу продовжують збуджувати думку всіх, кого цікавлять проблеми граматики, дають поштовх до подальшої розробки її теоретичних питань.

Загалом із виходом у світ монографії І.К.Кучеренка "Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія" пов'язаний новий етап у розвитку граматичної думки в Україні у 2-ій половині минулого століття. Праця багата на широкі узагальнення і нові теоретичні положення, без урахування яких був би неможливим загальний прогрес української мовознавчої науки. Без перебільшення можна стверджувати, що дослідження І.К.Кучеренка істотно вплинуло на становлення і розвиток концептуальних підходів до вивчення граматичної будови української мови і є вагомим внеском в опрацювання принципів питань граматики, у тому числі й проблеми частин мови та їх складу, зокрема визнання частиномовного статусу службових слів. Воно дає імпульс для подальших глибоких роздумів і теоретичних узагальнень.

Оксана Зубань

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕЛЕКТРОННИЙ ПІДРУЧНИК З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Із розвитком комп'ютеризації нашого суспільства нагальною стає проблема комп'ютеризації навчання у середніх та вищих навчальних закладах. Дехто розуміє цю проблему як необхідність забезпечення шкіл, університетів персональними комп'ютерами, але суть цієї проблеми не тільки в технічному забезпеченні, а й у необхідності створення електронних навчальних продуктів: підручників, тренажерів, тестів, інформаційних баз даних, які б допомогли учневі, студентові, учителеві, викладачеві найефективніше використати свій навчальний і робочий час. Такі електронні навчальні системи також дозволили б втілити в життя дистанційну форму навчання, в якій комп'ютер забезпечує постійний та індивідуальний зв'язок учня та вчителя.

На сьогодні в системі української освіти використовується хіба що комп'ютерне контрольне тестування, але, наприклад, у сфері викладання української мови немає жодного електронного підручника.

Колектив лабораторії комп'ютерної лінгвістики давно працює над цією проблемою. Ще в кінці 90-х років було створено систему комп'ютерних контрольних тестів із курсів "Морфеміка" та "Словотвір", минулого року були автоматизовані тести з курсу "Фонети-

ка української мови", студенти спеціалізації комп'ютерна лінгвістика створили демонстраційний підручник з морфології української мови, який працює не тільки в контрольному тестовому режимі, а й в режимі самоконтролю, що забезпечує самостійне виконання практичних завдань через постійний зв'язок з теоретичним матеріалом. Цей підручник викладено на сайті Інституту філології.

Сьогодні колектив лабораторії у складі Л. А. Алексієнко, Н. П. Дарчук, В. М. Сорокіна та О. М. Зубань працює над створенням нового електронного підручника української мови, який охоплює всі базові курси сучасної української мови: фонетику, лексику, морфеміку, словотвір, парадигматику й синтаксис. Цей підручник розрахований на учнів середніх шкіл, абітурієнтів, студентів, які вивчають українську мову або хочуть систематизувати свої знання з української мови. На сьогодні написано контент для всіх розділів електронного підручника, а в системі Internet за адресою www.mova.info викладено демонстраційну версію розділу "Прикметник".

Електронний підручник як комп'ютерна система складається з двох функціонально різних блоків: 1) підручник як готовий електронний продукт – теоретичний матеріал і практикум, з яким працює користувач; 2) система автоматизованого програмування матеріалу як зручний механізм, за допомогою якого створюється і редагується база даних електронного підручника.

Структура підручника зумовлюється його головною метою – забезпечити самостійне навчання. Підручник поділяється на дві взаємопов'язані частини: теоретичну та практичну. Зв'язок між ними моделює традиційну схему навчання: учитель викладає теоретичний матеріал – учень виконує практичне завдання на засвоєний матеріал – учитель перевіряє виконане завдання і засвоєний теоретичний матеріал і проводить аналіз помилок.

Відповідно електронний підручник складається з таких блоків:

Зміст	Теорія		Практика	Контроль		Картка успішності користувача
	Виклад теоретичного матеріалу за темами	Термінологічний словник-тезаурус		Практичні та теоретичні тести до тематичних розділів в режимі самоконтролю	Практичні та теоретичні тести до тематичних розділів в режимі контролю	

Теоретичний блок складається з тематичних розділів та термінологічного словника. Кожен тематичний розділ має дві частини: 1) виклад теоретичного матеріалу; 2) резюме для самоперевірки, яке є по-суті готовою "шпаргалкою" з теми, де чітко й лаконічно сформульовані ключові поняття теоретичного матеріалу. Текст теоретичного матеріалу маркується за функціональним навантаженням інформації. У підручнику прийнято таке функціональне представлення теорії:

Знак	Функція
чорний шрифт	Простий текст, приклад
зелений шрифт	Правило
чорний шрифт	Запам'ятайте
чорний шрифт	Увага
чорний шрифт	Мотивація правила
чорний шрифт	Резюме

Основний методологічний принцип підручника – викласти теоретичний матеріал і сформулювати практичні завдання та теоретичні питання у такий спосіб, щоб не було ніяких двозначностей – точно, чітко, однозначно, тому що на кожне питання чи завдання практики повинна бути відповідь у теорії, з якою практична частина має постійний зв'язок. У разі неправильної відповіді або помилки у практичному завданні користувач має змогу автоматично отримати підказку з пройденої теорії. Наприклад, у завданні – визначити лексико-граматичний розряд прикметників *нічний*, *солодкий*, користувач робить помилку: *нічний* відносить до якісних прикметників, а *солодкий* – до відносних. У такому разі він може отримати підказку, натиснувши кнопку “теорія”. Користувачеві не потрібно знову читати всю теорію теми “Лексико-граматичні розряди прикметників”, на екрані появиться тільки те правило, на яке зроблена помилка:


до прикметника <i>нічний</i>	Власне-відносні прикметники (який?) називають ознаки предметів, які встановлюються за відношенням до інших предметів, явищ, понять. Наприклад: <i>полотня-на (сорочка)</i> – це сорочка з полотна.
до прикметника <i>солодкий</i>	Якісні прикметники (який?) називають ознаки предметів, які мисляться поза відношенням до інших предметів і можуть виражатися більшою або меншою мірою. Наприклад: <i>гарячий / дуже гарячий (борщ)</i> .

До кожного теоретичного розділу пропонуються тестові завдання п'яти типів:

- 1) вибрати правильний варіант формулювання теоретичного питання;
 - 2) вибрати правильний варіант практичного завдання із декількох поданих;
 - 3) провести класифікацію слів за переліком поданих теоретичних визначень;
 - 4) виправити помилки у поданому практичному матеріалі;
 - 5) записати правильну відповідь за сформульованим завданням.
- Ці тестові завдання працюють за двома основними принципами: 1 – вибрати правильну відповідь із числа запропонованих; 2 – записати у вказане поле правильну відповідь. Перевірка правильної відповіді здійснюється автоматично через зіставлення

з номером правильної відповіді з трьох (чотирьох,...) запропонованих (у тестах 1, 2, 3-го типів) або через зіставлення із записом правильної відповіді (у тестах 4, 5-го типів).













1-й тип тестів

Відносні прикметники відповідають на питання 

- С який? котрий? де?
- С який? чий?
- С який? чий? сілький?

Наступне питання 

– “теорія” і перед ним висвітлюється теоретичне правило, яке допоможе йому вибрати правильну відповідь. Зв'язок із теорією працює тільки у режимі самоконтролю, а в режимі контрольного тестування така навігація можлива тільки після виконання всіх завдань до розділу в процесі роботи над помилками.













мертвий	наймертвіший 	
дужий	найдужчий 	
білий	найбіліший 	
босий	найбосіший 	
бідний	найбідніший 	
дорогий	якщодорожчий 	

2-й тип тестів.

Виберіть правильно утворену просту форму найвищого ступеня порівняння поданого прикметника:

Тести з практичним матеріалом, як правило є комплексними, тобто вони об'єднують

декілька завдань: аналіз кожного слова – це окремий тест, який потребує окремого програмування. Кожне слово тесту програмується в окремій програмній картці за методикою аналогічною першому тесту. Виконання цього тесту теж ґрунтується на тій же технології: користувач біглим курсором, який маркує текст чорним фоном, вибирає потрібний варіант відповіді, а у разі неправильної відповіді звертається до теорії.







нічний	якісний 	
солодкий	присвійно-відносний 	
курячий	якісний 	
	власне відносний 	
	присвійно-відносний 	
довгий	якісний 	

3-й тип тестів.

Визначте лексико-граматичний розряд поданих прикметників:

Це також комплексний тест, який працює на основі принципу вибору правильного варіанта відповіді із числа запропонованих.





4-й та 5-й типи тестів будуються на основі методики – записати у вказане поле правильну відповідь.

довгий	довгіший	
тихий	тихший	
гарний	гарніший	
старий	старший	
тяжкий	тяжкіший	
вузький	вужкіший	

4-й тип тестів.

Виправте помилки у поданих простих формах вищого ступеня порівняння прикметників:

Користувач в обрамленому полі виправляє помилки, якщо вони є, у запропонованому варіанті відповіді.

важкий		
близький		
хороший		
простий		

5-й тип тестів.

Утворіть просту форму вищого ступеня порівняння прикметників: а) за допомогою суфіксів -іш-, -ш-, -ч-, -щ-; б) від іншої основи, – і запишіть їх у вільне поле.

Користувач записує відповідь у вільне поле.

Блок контрольних тестів представлений такими ж типами тестів, як і у практичній частині підручника. Контрольні тести об'єднують теоретичні питання та практичні завдання до всього тематичного розділу підручника. Ці тести можуть працювати як в режимі самоконтролю (з теоретичними підказками), так і в режимі контрольного тестування.

Тестування в кожному розділі електронного підручника закінчується картою успішності, в якій фіксуються такі параметри:

- 1) кількість набраних балів із числа можливих (за кількістю тестових завдань);
- 2) дата і час тестування;
- 3) кількість витраченого часу на тестування;
- 4) фіксація правильних і неправильних відповідей (зелений кружок – правильна відповідь; червоний кружок – неправильна відповідь);

Картка успішності користувача

Сторінка тестів	Прикметник. Повні і короткі форми прикметників.
Назва тесту:	
Кількість набраних балів:	31 з 32
Дата:	20.11.2003 22:40:08
Витрачено часу:	2 хвилини(н)



Виправте помилки, якщо вони є, у повних (двобуквених) формах прикметників жіночого роду називного відмінка однини

робішня	<input type="checkbox"/>
безкрая	<input type="checkbox"/>
бідопашня	<input type="checkbox"/>
рання	<input type="checkbox"/>

Автоматичне маркування неправильних відповідей дозволяє провести самостійний аналіз зроблених помилок. Користувач, натиснувши мишею на червоні кружечки, отримує можливість ще раз виконати завдання, прочитавши у разі потреби відповідну теорію.

Кожен користувач, який розпочинає тестування, повинен зареєструватися, це дозволяє автоматично створювати:

- 1) картку успішності для кожного користувача, де фіксується інформація про результати тестування за кожним розділом;
- 2) базу даних про результати тестування, де фіксується інформація про тестування всіх користувачів.

Така база даних є цікавою з методичної точки зору для викладачів, оскільки зібрана тут інформація дозволяє не тільки оцінювати знання кожного користувача, але й визначати:

- 1) частоту помилок для кожного розділу або для комплексного тесту зокрема;
- 2) статистику часу на кожне питання тесту й на виконання тестових завдань до розділу;
- 3) складність тестового питання через зіставлення кількості помилок з конкретного завдання з часовою статистикою;
- 4) коефіцієнт успішності кожного студента і групи та ін.

Автори електронного підручника сподіваються, що навчальна комп'ютерна система такого типу буде ефективно використовуватися широким загалом викладачів, студентів, учнів, учителів. Запрошуємо вас познайомитися з демонстраційною версією електронного підручника на сайті www.mova.info. Ваші зауваження та побажання надсилайте, будь ласка, за адресою oxana_zuban@yahoo.co.uk.

СИНТАКСИС

Ніна Гуйванюк

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ВІД СИНТАКСЕМИ ДО НАДФРАЗНОЇ ЄДНОСТІ: УЧЕННЯ ПРО ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ

Мова, як відомо, це передусім система систем різних мовних одиниць – звуків і фонем, морфем, лексем, словоформ, словосполучень і речень, кожна з яких вивчає певна галузь мовознавства – фонетика, лексикологія, фразеологія, морфеміка, морфологія, синтаксис. “Синтез різних вимірів функціонування мовних одиниць, – зазначає Н. Л. Іваницька, – найпоєднаніше пізнається в синтаксичних структурах, що відображають складні стосунки між реаліями позамовної дійсності”¹. Синтаксис завершує вивчення мовних одиниць найвищого рангу – тих, які безпосередньо беруть участь у спілкуванні людей, – речень, фраз, надфразних єдностей, тексту. Саме в синтаксисі ми спостерігаємо тісний зв’язок мови з мисленням людини (мова є засобом формування, вираження і повідомлення думки, різних почуттів), мови і мовлення (“живого життя мови”). Саме в синтаксисі знаходять свій вияв усі функції мови – комунікативна, номінативна, гносеологічна (пізнавальна), волюнтативна, естетична та ін.

Грамматика, що складається з двох частин (морфології і синтаксису), вивчає закони, закономірності, правила побудови речень та одиниць тексту і є результатом великої й тривалої роботи людського мислення по впорядкуванню цих граматичних законів у певну систему.

Кожен народ витворив не лише словниковий склад мови, а й граматику, національну за формою, за законами сполучення слів і побудови речень. Тому **синтаксис** і вивчає, як підкреслюється в “Курсі сучасної української літературної мови” за ред. акад. Л. А. Булаховського, – “загальні і характеристичні для даної національної мови особливості зв’язків між словами і типи об’єднання їх у речення та вищі єдності тією мірою, якою вони мають суто мовні ознаки”². Синтаксис української літературної мови – це багате надбання загальнонародної української культури. У різноманітних формах висловлення, що склались у чітку закономірну систему, він “відтворює історичні скарби мислення, переживань і почуттів, а отже,

¹Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови. – Ч. 1. – Вінниця, 2002. – С. 3.

²Курс сучасної української літературної мови: У 2 т. – Т. 2: Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського. – К., 1951. – С. 4.

й мовні взаємини всіх поколінь українського народу. В цьому полягає внесок українського синтаксису в скарбницю загальнослов'янської та світової культури мовлення"¹.

Термін **синтаксис** походить з гр. слова *syntaxis*, що в перекладі означає "побудова", "поєднання", "сполучення", "порядок", "складання", "впорядкування". І хоч, як зазначив учень Олександра Потебні Дмитро Овсянико-Куликовський: "Наука про мову, лінгвістика, є одним зі славних творинь... XIX ст."², уперше слово "синтаксис" було вжито ще у III ст. до н. е. грецькими філософами. Як розділ граматики синтаксис постав у працях Олександрійських (давньогрецьких) філософів Аристарха та його учня Діонісія Фракійського. Правда, деякі сучасні мовознавці вважають основоположником синтаксичної науки Аполлонія Дискола (II ст. н. е.) та його сина Геродіана.

Аполлоній Дискол вперше присвятив синтаксису окрему працю про зв'язки слів та їхні форми у реченні. Стоїки підійшли до синтаксису з позицій логіки, класифікуючи речення як різновиди судження. І саме з цього періоду намітився один з наукових напрямів – логіко-граматичний, який успішно розвивається і на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки.

До кінця XIX ст. у мовознавстві не було чіткого розрізнення між суто синтаксичними, логічними та психологічними поняттями. Поряд з терміном "синтаксис" українські мовознавці вживали термін **синтакса** (ж. р., аналогічно до інших галузей мовознавства – фонетика, лексикологія, фразеологія, граMATика, морфологія і т. ін.) та "складня". Зокрема, термін "синтакса" вживає Юрій Шерех (Шевельов) у своєму "Нарисі сучасної української літературної мови", що з'явився у Мюнхені в 1951 р. одночасно з академічним "Курсом сучасної української літературної мови" в Києві (у двох томах) за ред. акад. Л. А. Булаховського, де вжито термін **синтаксис**.

Українська назва-відповідник грецькому **синтаксис** – **складня** вперше її вжив український мовознавець Омелян Огоновський. Цим терміном послуговувався також Іван Огієнко, професор Київського університету, письменник, один із найталановитіших українських мовознавців-патріотів, який назвав український синтаксис – "українську складню" – "царицею мовознавчих наук". Він називав синтаксис і "душею науки про мову", бо лише вона, на його думку, "єдина показує правдиве життя мови" і "сама наука про речення повинна стати першою наукою для вивчення рідної мови"³. І все-таки традиційно українські мовознавці надають перевагу інтернаціональному

¹ Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К., 1995. – С. 3.

² Овсянико-Куликовський Д. Н. Литературно-критические статьи: У 2 т. – Т. 1. – М., 1989. – С. 66.

³ Огієнко І. Складня української мови, част. друга: Головні її пояснювальні члени речення. – 1938. – С. 8.

термінові **синтаксис**. Термін цей багатозначний. Зокрема, він вживається у двох основних значеннях:

1) засоби і способи поєднання слів, словосполучень і речень, граматичний лад мови, граматична будова, що склалася упродовж історичних періодів і на сучасному етапі розвитку становить розвинену і гнучку систему різних засобів відображення дійсності;

2) це друга частина граматики, розділ мовознавства, що вивчає синтаксичну будову (синтаксичний лад) мови.

Морфологія і синтаксис як дві складові частини граматики мають кожна свій окремий предмет дослідження. Синтаксис є одним із найскладніших і найцікавіших розділів мовознавчої науки. Вивчення його вимагає ґрунтовної обізнаності зі здобутками сучасного мовознавства та багатой лінгвістичної спадщини вітчизняних і зарубіжних вчених. Очевидно, має рацію відомий синтаксист П. С. Дудик, що "і дотепер синтаксис залишається найменш дослідженою галуззю україністики – науки про українську мову. Мабуть, це найбільше пояснюється складністю синтаксичної проблематики. Більшість принципово важливих тем синтаксису й досі витлумачується неоднозначно або й суперечливо"¹.

Синтаксис спрямований на розгляд системи синтаксичних одиниць у їх ієрархічних взаємозв'язках і відношеннях. А отже, питання про предмет синтаксису прямо пов'язане з питанням про ієрархію синтаксичних одиниць. Це питання є центральним, фундаментальним і по-різному тлумачиться мовознавцями.

Наукові засади дослідження граматичного ладу української мови заклав українець, професор Харківського університету Олександр Опанасович Потєбня. За умов царської заборони української мови він зумів у порівняльному загальнослов'янському аспекті глибоко дослідити кожне її явище у чотири томній праці "Из записок по русской грамматике".

У ранніх граматиках української мови Івана Ужевича (Грамматика словенская. 1643 р. – побачила світ у Києві в 1970 р.), Якова Головацького ("Грамматика руского языка". – Львів, 1849), Михайла Осадці ("Грамматика руского языка". – Львів, 1864), Омеляна Огоновського ("Грамматика руского языка для шкфль середних". – Львів, 1889) розроблялося вчення про синтаксичну будову мови.

Українець Іван Ужевич, будучи студентом Сорбонни, написав свою працю латинською мовою, описавши в ній граматичну систему української мови ХVІІ ст. Зокрема він розглядав вживання безприйменникових відмінків при дієсловах, числівниках, прикметниках, а також вживання прийменників.

¹Дудик П. С. Із синтаксису простого речення: Синтаксис. Речення. Класифікація речень. Односкладні речення. Неповні речення. Еквіваленти речення. – Вінниця, 1999. – С. 3.

Яків Головацький називає синтаксис “словосочинением” або “синтаксою”. На його думку, “словосочинение (синтакса) подає правила, як сполучати слова у мові належить”. “Словосочинение учить, – писав Михайло Осадця, – після яких правил слова в бесіді сочиняються, щоб виразити мисль”. Наслідуючи свого вчителя Франца Міклошича, автора порівняльної граматики слов’янських мов, Осадця розглядає і значення “словесних рядів і словесних форм”¹.

Омелян Огоновський використовує поруч із латинським терміном **синтаксис** український відповідник **складня**. “Складня” (syntaxis) учить, як з поодиноких слів складається речення для вираження мислі і як речення з собою в більшу цілість сполучаються”².

На початку ХХ ст. граматичній розробці української мови прислухалися Степан Смаль-Стоцький та Федір Гартнер, Василь Сімович, учень Степана Смаль-Стоцького, які заклали основи наукового опису і термінологію українського синтаксису. У 20–30-х роках ХХ ст. важливий внесок в українську синтаксичну науку зробили такі мовознавці, як Євген Тимченко, Сергій Смеречинський, Олекса Синявський, Олена Курило та ін. На жаль, їхні праці у кінці 30-х рр. потрапили до спецфондів, а їх автори зазнали переслідувань і фізичного знищення.

Синтаксис української мови особливо активно почав розвиватися у 70–80-х рр. ХХ ст., очолюваний відділом теоретичної граматики української мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, а з 90-х рр. Інституту української мови НАН України. До фундаментальних належать праці О. С. Мельничука, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, В. М. Русанівського, С. Я. Єрмоленко, П. С. Дудика, І. І. Слинька, Н. Л. Іваницької, А. П. Загнітка та ін. із семантико-синтаксичного та функціонального синтаксису. У науці останнім часом синтаксичні одиниці розглядаються не лише на формально-граматичному рівні, а й на семантико-синтаксичному та функціонально-комунікативному.

Центральним питанням синтаксису є питання не лише про систему синтаксичних одиниць та ієрархічні відношення між ними, але й їхні комплексні формально-граматичні, семантичні, функціональні й комунікативні характеристики. “Уявлення про граматичний лад української мови може бути повним тільки за умови послідовного розгляду функціональних особливостей категорійних форм”, – справедливо зауважує А. П. Загнітко³. Функціональна специфіка граматичних одиниць простежується в системі мови і мовлення.

Традиційні методики сучасних досліджень поєднуються з новітніми підходами до вивчення синтаксичних одиниць, такими, як: функціонально-комунікативні, функціонально-когнітивні, функціонально-семантичні, функціонально-прагматичні і под.

¹ Осадця М. Граматика руского языка. – Львів, 1864. – С. 182.

² Огоновський О. Граматика руского языка для шкіль середних. – Львів, 1889. – С. 166.

³ Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001. – С. 662.

Наукові орієнтації при вивченні синтаксису:

1) синтаксичні одиниці – не застигли величини, вони постійно перебувають у динаміці: у синтаксисі яскраво проявляється творчий аспект мови;

2) синтаксичні одиниці зумовлюються комунікативними потребами спілкування, ситуацією спілкування;

3) зв'язок синтаксичних одиниць (речень) з когнітивними, естетичними і прагматичними завданнями, що йдуть від автора – творця конкретного висловлення.

І все-таки питання про предмет синтаксису було й залишається проблемним. Історії цього питання у свій час присвятив окрему працю професор І. І. Слин'яко¹. Питання про синтаксичні одиниці як про об'єкти синтаксичного вивчення – одвічне питання синтаксису – ще з античних часів уявлялося дилемою: речення чи словосполучення.

Г. О. Золотова, наприклад, вважає, що і речення, і словосполучення – різні об'єкти синтаксичної науки, але різних її розділів, різних рівнів синтаксичного аналізу².

І. К. Кучеренко у статті "Об'єкт і предмет синтаксису" розрізняє поняття "предмет" і "об'єкт" синтаксису. Під предметом вивчення він розуміє "особливий аспект пізнання об'єкта". Об'єктом синтаксису, на його думку, є речення, а предметом – сполучення слів у реченні. Синтаксис учений визначає як "розділ граматики, що вивчає правила сполучення слів між собою при утворенні комунікативних одиниць, типових для даної мови"³. Підкреслюючи важливість вивчення сполучення слів, І. К. Кучеренко не згідний з тим, що словосполучення є самостійною синтаксичною одиницею.

На позиціях логіко-граматичного підходу до визначення предмета синтаксису стояв і Б. М. Кулик, автор "Курсу сучасної української літературної мови", вважаючи, що синтаксис – це "вчення про речення і його частини"⁴.

Оригінальний погляд на предмет синтаксису викладено в академічному виданні "Сучасна українська літературна мова" за заг. ред І. К. Білодіда. О. С. Мельничук (автор розділу) вважає, що речення є основною одиницею мовлення, і тому "не становить прямого об'єкта синтаксису як розділу граматики. Воно є об'єктом загального вчення про речення – розділу мовознавства, який ще тільки починає створюватися". Синтаксис повинен вивчати, на дум-

¹ Слин'яко І. І. Синтаксис сучасної української мови. – Чернівці, 1978. – С. 31.

² Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973. – С. 63.

³ Кучеренко І. К. Об'єкт і предмет синтаксису // Українське мовознавство. – Вип 1. – К., 1973. – С. 28.

⁴ Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1948. – С. 222; Його ж. Курс сучасної української літературної мови. – Ч II. Синтаксис. – К., 1965. – С. 5.

ку О. С. Мельничука, лише синтаксичну сторону речення, а отже “безпосереднім об’єктом синтаксису є лише синтаксична сторона загальної структури речення”¹. Словосполучення як компонент внутрішньої граматичної структури речення може вивчатися в окремому розділі граматичного вчення про речення.

У більшості сучасних граматичних праць названо дві синтаксичні одиниці, що є об’єктом синтаксису, – словосполучення і речення. Проте все більшого поширення набуває погляд на розширену ієрархію синтаксичних одиниць, що охоплює, крім словосполучення і речення, також словоформу (елементарну синтаксичну одиницю, наділену семантико-синтаксичним та функціональним потенціалом, – синтаксеми) та надфразну єдність, або складне синтаксичне ціле.

Ще в “Курсі сучасної української літературної мови” за редакцією Л. А. Булаховського йшла мова про те, що синтаксис є той розділ граматики, який вивчає зв’язки між словами і “типи об’єднання їх у речення та вищі єдності тією мірою, якою вони мають суто мовні ознаки”². Ученому належить і термін “надфразна єдність”. Предмет синтаксису, на його думку, становить “вивчення ознак, за якими пізнається закономірна для кожної мови сполучуваність одного з одним відповідно оформлених слів (так званих словосполучень); словосполучень, з яких створюються далі відносно закінчені відрізки думки, – речень; речень, що сполучаються одне з одним у складні речення; та ще більших смислових цілостей – надфразних єдностей, про наявність яких свідчать ті або інші спеціальні прикмети”³.

У найновіших працях із синтаксису все частіше звертається увага на систему синтаксичних одиниць. Відповідно виділяють три взаємопов’язані підрозділи:

- 1) синтаксис словоформ, синтаксичних зв’язків і словосполучень (малий синтаксис);
- 2) синтаксис простого та складного речень;
- 3) синтаксис тексту (актуальний синтаксис), основною цілісною одиницею якого є надфразна єдність.

Синтаксичні одиниці виділяються на основі синтаксичних зв’язків та синтаксичних відношень: 1) мінімальні (словоформи, синтаксеми, члени речення, словосполучення); 2) синтаксичні конструкції – речення, звороти (частини речень); 3) текстові поєднання речень (надфразна єдність, абзаци, текст).

¹ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1972. – С. 14.

² Курс сучасної української літературної мови. Т. II. Синтаксис / За ред.: Л. А. Булаховського. – К., 1951. – С. 4.

³ Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 8.

Синтаксема – це мінімальна (неподільна на синтаксичні одиниці нижчого рівня) синтаксична одиниця, компонент синтаксичної структури речення. Синтаксема виступає одночасно носієм певного елементарного смислу (значення) і конструктивним компонентом більш складних побудов, наділена певним набором синтаксичних функцій. На відміну від членів речення, що визначаються на основі синтаксичних зв'язків (а отже, стосуються формально-синтаксичної структури речення), синтаксема виділяється на рівні семантико-синтаксичних відношень і позначає певні явища дійсності.

Питання про словосполучення і речення як одиниці синтаксису останнім часом доповнені відомостями про типи синтаксичних зв'язків, поняттям синтаксичної валентності, вченням про семантичну "елементарність / неелементарність" простих і складних речень. Що ж до надфразної єдності як синтаксичної одиниці, то це питання продовжує залишатися дискусійним, хоч і вдалося узагальнити деякі її граматичні та семантичні ознаки (структурної цілісності, скріпів речень, типів зв'язку тощо).

Отже, враховуючи, що синтаксичний лад української мови – це ієрархічно організована сукупність одиниць різних рангів, синтаксис як науку можемо визначити так: це частина граматики, яка вивчає систему одиниць різних рангів – синтаксем, словосполучень, простих і складних речень, надфразних єдностей, що створюють структуру мови для її функціонування.

Мар'ян Скаб

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ГРАМАТИЧНІ ПРОБЛЕМИ АПЕЛЯЦІЇ (ЗВЕРНЕНОЇ МОВИ) У ПРАЦЯХ І. К. КУЧЕРЕНКА

Функціональний підхід до тлумачення мовних явищ дозволяє мовознавцям по-іншому розглянути окремі фрагменти граматичного ладу мови, з нових позицій трактувати їхнє комунікативне призначення, а відтак і статус у граматичній системі мови. Саме такими компонентами є засоби, які використовують для позначення ситуації мовної комунікації (встановлення, підтримування та регулювання контакту між особами, що спілкуються). Названі одиниці структури мови здавна перебували у полі зору лінгвістів, проте у більшості праць їх розглядали без урахування функціональної специфіки, усвідомлення їхньої тісної семантичної та граматичної в широкому розумінні взаємопов'язаності, що часто призводило до хибних висновків про неповноцінність цих грамем, їх непевний морфологічний та синтаксичний статус, а врешті-решт зумовлювало пряме чи приховане визнання їх граматичної асистемності.

Водночас провідні лінгвісти різних мовознавчих шкіл та напрямів, з-поміж яких І. Бодуен де Куртене, О. Потєбня, Є. Тимченко, О. Пешковський, О. Шахматов, В. Матезіус, О. Есперсен, Я. Токарський, З. Тополінська та інші дослідники¹, здійснили чимало студій елементів мовної структури, що виражають апеляцію (термін ми запозичили у К. Бюлера²), висловили цікаві спостереження про особливості їх семантики, формально-граматичного вираження та функціонування.

Виятково цікавими та важливими з погляду поглиблення наукових уявлень про фрагменти мовного ладу, що оформлюють апеляцію (зверненість мови), вирішення багатьох важливих теоретичних проблем морфології та синтаксису є думки про засоби апеляції, висловлені І. К. Кучеренком. Граматична концепція вченого, викладена в низці книг, статей і тез³, містить багато цікавих і перспективних зауважень про репрезентанти предметної та предикатної частин змісту апеляції.

Розглядаючи граматичну категорію відмінка іменника, І. К. Кучеренко порушує проблему морфологічного статусу вокатива і всупереч панівному на той час погляду аргументує (услід за О. Потєбнею⁴) відмінковість цієї форми та функціональну близькість кличного відмінка до називного. При цьому І. К. Кучеренко рішуче виступає проти ненаукового поняття "клична форма", яким оперували на той час: "ми виходимо з того, що в граматиці існує не "клична форма", а кличний відмінок (вокатив)"⁵. Учений визнає суб'єктність кличного відмінка, що зближує його з називним, вказуючи при цьому і на семантичні, а отже й функціональні відмінності між двома граматичними формами імені: "Різниця між ними полягає в тому, що номінатив називає суб'єкта, який не бере участі у розмові, а вокатив – суб'єкта, зв'язаного з процесом мовного спілкування: він є співбесідником, слухачем"⁶.

Виходячи із ним же запровадженого розуміння загального значення відмінка та його формальних показників, І. К. Кучеренко стверджує,

¹ Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці, 2002. – С. 231–269.

² Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М., 1993. – С. 34.

³ Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. – К., 1961. – Ч. 1. – С. 172; Ч. II. – С. 159; Кучеренко І. К. Категорія відмінка в сучасній українській мові. – Львів, 1961. – С. 52; Кучеренко І. К. Значення категорії падежа і функціональна диференціація падежних форм // Категорія падежа в структурі і системі мови: Матеріали конф. – Рига, 1971. – С. 76–78; Кучеренко І. К. К вопросу о категории падежа // Рус. яз. в шк. – 1957. – № 5. – С. 41–45; Кучеренко І. К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання // Проблеми синтаксису: Праці міжвуз. наук. конф. з питань синтаксису. – Львів, 1963. – С. 64–73; Кучеренко І. К. Синтаксичні функції вокатива і так зване звертання // Міжвузівська наукова конференція з питань синтаксису / 25–28 січня 1962 р. /: Тези доповідей. – Львів, 1962. – С. 27–30.

⁴ Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. 1–2. – С. 101, 234.

⁵ Кучеренко І. К. Синтаксичні функції вокатива і так зване звертання // Міжвузівська наукова конференція з питань синтаксису / 25–28 січня 1962 р. /: Тези доповідей. – Львів, 1962. – С. 28.

⁶ Там само. – С. 28.

що "вокатив теж відмінок, який має своє значення, свою власну форму, у якій іменник (як і в інших) у реченні є повноправним його членом"⁷. За І. К. Кучеренком, зверненість мови може мати різний характер: "1) Мовець може повідомляти слухачеві про його, слухача, дію – чи то звичайну, реальну, чи обумовлену в різних часових планах: *Брешеш, дівчино, брешеш, рибчино, брешеш, серденья...* (Нар. пісня). [...] 2) Мовець може звернутися до слухача з метою виразити своє бажання, щоб слухач виконав певну, названу мовцем, дію, тобто, щоб слухач виступив суб'єктом дії. Бажання мовця виступає тут як спонування до дії: *Запиши, Миколо, у реєстр* (Т. Шевченко)"¹. Крім того, "іменник у кличному відмінку дуже часто є виразником підмета в неповному (еліптичному) реченні і розповідного характеру, і спонукального: *Нашу бригаду все одно не обставите. Вірно, Оксано!*"; "у реченнях розповідно-констатаційних і спонукальних іменник у кличному відмінку виконує функцію прикладки, поєднуючись з узагальнено-вказівним **ти, ви**: *Ти, Соню, тут латочку наклади* (І. Карпенко-Карий)"²; "окремо вживані іменники в кличному відмінку можуть бути виразниками одночленних речень – вокативних"³.

Цікавими є погляди І. К. Кучеренка на формальні особливості кличного відмінка. Зокрема, вчений вважає, що кличний відмінок існує не тільки в українській, а й у російській мові, хоча різниця в значеннях номінатива і вокатива не завжди пов'язується з різними закінченнями: "різниця в їх граматичному значенні у випадках використання уніфікованих флексій продовжує виражатись за допомогою інтонації, яка є теж граматичним засобом – засобом вираження граматичного значення"⁴. Учений висуває й аргументує положення про омонімічність флексій називного і кличного відмінків⁵.

Розуміння І.К. Кучеренком займенників як специфічного різновиду іменників, зокрема, дає підстави говорити і про тотожний морфологічний статус номінацій адресата мовлення, виражених іменником, і номінацій, виражених так званими займенниками **ти, ви**: "Слово **ти** є назва особи-слухача – або в конкретній ситуації, або узагальнена назва особи слухача взагалі, напр.: [Хуса] *То ти вже вернулась?* (Леся Українка). *Ти живеш у серці друга піснею без слів* (Т. Масенко). Цю особу мають здатність називати також іменники визначеної семантики у формі кличного відмінка, який часто в такому значенні буває прикладкою до узагальнено-вказівної назви,

¹ Кучеренко І. К. Синтаксичні функції вокатива і так зване звертання // Міжвузівська наукова конференція з питань синтаксису / 25 – 28 січня 1962 р. /: Тези доповідей. – Львів, 1962. – С. 30.

² Кучеренко І. К. Теоретичні питання ... Ч. I. – С. 145.

³ Там само. – С. 147.

⁴ Там само. – С. 147.

⁵ Там само. – С. 156.

⁶ Там само. – С. 156.

узгоджуючись з нею в особі та числі: *Моя ти доле молодая, не покидай мене* (Т. Шевченко)¹. Послідовно розвиваючи ідеї І. К. Кучеренка, приходимо до висновку, що початковою формою цих слів (займенникових іменників за термінологією І.Р. Вихованця) є форма вокатива [див. про це докладніше²].

У граматичних роботах І.К. Кучеренка значна увага приділена і з'ясуванню синтаксичного статусу елементів апеляції. Цікавими в цьому сенсі є, зокрема, міркування ученого про так звані вокативні речення. На думку І.К. Кучеренка, "основним [...] змістом вокативних речень є спонукання, узагальнене значення якого розуміється з ситуації чи спільної теми, у розкритті якої беруть участь інші речення контексту: *Заходить в чорну пекарню, пхає ногою двері і кричить: "Марино!" – Нікого. "Олено!" – Тихо* (М. Коцюбинський)". Дослідник зауважує, що "в реченнях вокативних спонукання може ускладнюватись додатковим відтінком, набуваючи характеру прохання, благання: *"Давиде!" – щоб хоч глянув на неї* (А. Головка); *Йди звідси, йди, з тобою не тільки говорити не можу, але бачити тебе не хочу. [Гриць]. Галю!* (О. Корнійчук). Часом емоційне забарвлення, емоційне значення превалює, речення виражає спонукання з виразним захопленням, співчуттям, докором, обуренням і т. д.: *Леле! Який світ широкий* (О. Гончар); *"Мамо..."*, *уже роздратовано почала, було, Христа* (А. Ішук); *"Марійко... Маріє"*, *– міцно пригорнув до себе дружину* (М. Стельмах)³.

Кучеренко, підкреслюючи схожість між односкладними вокативними та номінативними реченнями, пише: "одночленні номінативні і вокативні речення, залишаючись самостійними, близько зв'язуються з іншими реченнями, що йдуть за ними і мають зміст, зв'язаний з предметом чи явищем, названим цими одночленними реченнями. [...] Ще тісніший зв'язок вони мають тоді, коли в реченнях, що йдуть за ними, підмет виражений займенником, який вказує саме на названий предмет чи особу в одночленних реченнях"⁴. Відзначимо, що автор все ж залишається на позиціях визнання синтаксичної повноцінності (реченнєвості) автономних вокативів.

Винятково цікавими й перспективними є міркування І. К. Кучеренка про збереження апеляційної семантики на поверхневому рівні речення грамемами, які представляють цю функціональну сферу мови: "в реченнях зверненої мови (особливо, коли воно має спонукальний характер, це виразно видно) значення "звертання" власне не лише іменникові в вокативі, але й дієслову [...]. Щоб яскравіше показати це, наведемо приклади окремо вжитих згаданих

¹ Кучеренко І. К. Теоретичні питання... – Ч. II. – С. 23.

² Скаб М. С. Знач. прац. – С. 111–112; 197.

³ Кучеренко І. К. Вокатив... – С. 70–71.

⁴ Там само. – С. 70–71.

форм: [Гриць] (перескочив через тин). Галю! (О. Корнійчук); [Соня] (подає йому хліб). Гляньте! (І. Карпенко-Карий). Навряд чи хто стане твердити, що Т. Г. Шевченко не звертався до трудящого люду, коли закликав: *Поховайте та вставайте, кайдани порвіте. Ми не маємо також сумніву в тому, що це й сприймається читачем (тут він – співбесідник поета, слухач, 2-га особа) як звертання. Ці види звертань різняться тим, що іменник називає особу, до якої звертаються, а дієслово дію, з якою звертаються. Звернена мова завжди існує як засіб живого, безпосереднього спілкування, через це з ситуації мовлення співбесідникові відомо в першому випадку, з чим звертаються до нього, а в другому – що звертаються саме до нього. Тим більше, що обидві форми звертань – іменникова і дієслівна – мають значення 2-ої особи: перша називає її, а друга вказує на неї своїми формальними показниками (особовими закінченнями)”¹. З наведених вище міркувань, на наш погляд, впливає й припущення, що в зверненій мові (функціональній сфері апеляції в нашій термінології. – М. С.) специфічно виявляються і категорійні властивості граматичних форм: імена набувають дієслівної семантики та навпаки.*

І. К. Кучеренко повно і різнобічно описує синтаксичну позицію вокатива в реченні: “Вокатив, будучи виразником суб’єкта, виступає в реченні у функції підмета. [...]”.

Іменник-підмет у формі називного відмінка (далі для скорочення називатимемо номінативом) завжди є суб’єктом, який участі у розмові не бере (3-тя особа): *Повітря пахло розквітлими садами* (М. Стельмах); *Кравчина бачить уже свій дім* (О. Довженко). Іменник-підмет у формі кличного відмінка (далі називатимемо вокативом) є виразником суб’єкта, який бере участь у розмові, а саме є слухачем (2-га особа). Цим ускладнюється його значення: він не лише називає суб’єкт, але й показує, що до нього звернена мова; вокатив буває підметом у реченнях зверненої мови”².

Дослідник звертає увагу й на формальні зв’язки іменника в кличному відмінку з дієсловом: “Як відомо, присудок, будучи залежним від підмета, підпорядковується останньому в граматичних значеннях, спільних для них обох, тобто узгоджується з підметом. Ця закономірність повністю виявляє себе і тоді, коли підмет виражається іменником у вокативі. Вище ми показали залежність особової форми дієслова-присудка від значення особи підмета: коли іменник у вокативі є підметом, то дієслово набуває форми 2-ої особи; коли ж підметом є іменник у номінативі – присудок дієслівний виступає виключно у формі 3-ї особи. Це не що інше, як узгодження присудка з підметом в особі.

¹ Кучеренко І. К. Вокатив... – С. 68.

² Там само. – С. 67.

Присудок узгоджується з підметом ще в числі. Це повністю виявляється і в тих випадках, коли підметом виступає вокатив. Пор.: *Роди нам, земле, юних серцем* (П. Тичина [...]) і *Учітєся, брати мої, думайте, читайте* (Т. Шевченко [...]). Як при узгодженні взагалі, зміна числової форми присудка виключно залежить від зміни форми підмета (*брате, учися; брати, учітєся*)¹.

І. К. Кучеренко не обминає увагою і проблему пунктуаційного оформлення так званого звертання, стверджуючи: "Правило пунктуації, згідно з яким присудок не може бути відокремленим від підмета комою, не є аргументом для спростування того, що іменник у формі кличного відмінка є підметом. Не кома визначає член речення, а навпаки, членом речення можна пояснити її значення як знака в даному випадку не відокремлюючого, а видільного; необхідність вживання його з таким значенням і зараз (як тире в реченнях типу *Київ – столиця України*) залишається в силі. Додамо до сказаного, що кома у даному разі не є єдино можливим варіантом виділення специфічного своїм значенням, зв'язаним з видільною інтонацією, підмета"².

Важливими з погляду розвитку теорії апеляції є й міркування І. К. Кучеренка щодо термінів, які використовують для опису й характеристики цього фрагмента граматичного ладу мови. Цілком слушним видається відкидання вченим терміна "клична форма", проти якого рішуче виступав ще Є. Тимченко³. Не менш категорично заперечує І. К. Кучеренко доцільність синтаксичного поняття "звертання", вважаючи його зайвим, асистемним⁴. Натомість вдалим вважаємо запроваджене вченим у науковий обіг поняття "звернена мова"⁵, від якого можна утворити номінацію "зверненість (мови)", що семантично і структурно відповідає іншомовному "апеляція", яке теж активно використовує І. К. Кучеренко. Саме ці номінації ми й використовуємо для називання аналізованої функціональної мовної сфери та елементів, що її творять.

Таким чином, погляди І. К. Кучеренка на мовні засоби апеляції природно впливають із основних положень граматичної концепції ученого, є яскравим виявом його системних поглядів на мову. Своїми роботами в цьому напрямку вчений розвинув та поглибив тогочасні інтерпретації явищ апеляції (зверненої мови) провідними вітчизняними та зарубіжними мовознавцями, дав поштовх дальшим різнобічним дослідженням аналізованих явищ українськими лінгвістами. Серед таких робіт: описи формально-синтаксичних зв'яз-ків

¹ Кучеренко І. К. Вокатив ... – С. 68.

² Кучеренко І. К. Теоретичні питання ... – Ч. 1. – С. 153.

³ Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові. – К., 1926. – С. 5.

⁴ Кучеренко І. К. Синтаксичні функції ... – С. 28.

⁵ Кучеренко І. К. Вокатив ... – С. 64–73.

на синтаксичного статусу так званого “звертання” П. С. Дудика¹, А. Я. Мановицької² та І. Т. Яценка³, з’ясування семантико-синтаксичної співвідносності вокатива і номінатива у роботах М. Я. Плющ⁴, комплексна семантико-синтаксична характеристика вокатива та його статусу в граматичній системі української мови, здійснені І. Р. Вихованцем⁵, а також наші студії.

Утіленням поглядів І. К. Кучеренка та його однодумців на аналізований фрагмент граматичного ладу мови вважаємо “реабілітацію” кличного відмінка українським правописом, поступове проникнення цих ідей у вузівські граматики. Ми переконані, що згадані (і не згадані) у цій розвідці думки вченого про граматичну природу явищ апеляції (зверненості) ще довго будуть бентежити майбутніх дослідників, спонукати їх до подальшого заглиблення у цю важливу й різнопланову проблему.

Олена Лаврінець

Національний університет “Києво–Могилянська академія”

СПІЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У мовознавстві конструкції зі спільним компонентом дістали неоднозначну граматичну кваліфікацію – злитих речень, речень з однорідними членами, складносурядних речень модифікованої моделі та багатоконтактних складних речень із сурядністю й підрядністю. Кваліфікаційне розмежування синтаксичних структур зі спільним компонентом ілюструє вживання поняття “спільний компонент” у двох протилежних аспектах: у першому – це той самий компонент, із яким сурядні компоненти утворюють одне словосполучення (таке визначення відповідає змістові спільного головного члена) або який стосується всіх сурядних предикативних частин, проте не належить жодній із них (щодо спільного другорядного члена та спільної предикативної частини); у другому випадку – це такий самий компонент, проте формально виражений лише

¹ Дудик П. С. Звертання, його граматичні категорії // Граматичні категорії української мови: Тези Всеукр. наук. конф. – Вінниця, 2000. – С. 38–41; Дудик П. С. Звертання-речення в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 5. – С. 37–43.

² Мановицька А. Я. Зв’язок присудка із звертанням // Укр. мова і літ. в шк. – 1970. – № 7. – С. 20–23.

³ Яценко І. Т. Чи є звертання членом речення? // Синтаксична будова української мови. – К., 1968. – С. 83–92.

⁴ Плющ М. Я. Функціональна співвідносність називного і кличного відмінків за значенням особи // Мовознавство. – 1983. – № 6. – С. 36–42.

⁵ Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – С. 368; Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992. – С. 224; Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К., 1987. – С. 231.

в одній із сурядних частин. Вважаємо правомірним другий підхід до розуміння граматичної природи спільного компонента.

Теоретичною базою нашого дослідження стала концепція трансформаційного синтаксису про формування "синтаксично скороченого складносурядного речення"¹ із неповними сурядними частинами контекстуального характеру² внаслідок "скорочення" тожонних компонентів у предикативних частинах та логічне вчення про кон'юнктивні судження.

Кваліфікація речення зі спільним другорядним членом не викликає сумніву. Речення на зразок: *За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри* (М. Хвильовий), які відрізняються від звичайних складних речень змістовим та граматичним зв'язками між сурядними частинами, зараховують до сурядного типу складних речень модифікованої моделі. Одним із критеріїв визначення однорідності та однотипності побудови предикативних частин таких речень служить спільний другорядний член, який сприяє тіснішому змістово-граматичному взаємозв'язку сурядних частин. Зокрема, значеннева співвідносність зумовлена змістовою належністю спільного компонента, у даному випадку спільної обставини місця (*за вікном*), однаково до всіх складових частин складносурядного речення. Структурна пристосованість сурядних частин у таких реченнях полягає в "неможливості самостійного функціонування другої предикативної частини без заповнення в ній імпліцитної позиції спільного другорядного члена"³, який має статус облігаторного компонента.

Необхідність відновлення спільного другорядного члена зумовлена **відкритістю граматичних зв'язків** та змістовою незавершеністю тих сурядних частин, у яких спільний другорядний член займає імпліцитну позицію. Наприклад: *Нашої дружби ніхто не зламає, [нашої] сили ніхто не здолає* (М. Рильський), *В лісі дерева не заслоняли йому (Довбушу – О. Л.) світу, а в полях мжичка не спіпила [йому] очі* (Б. Харчук), *Лист жовтий поволі на землю спадав та ніжні стократки схиялялись [поволі] з журбою* (О. Олесь), де — – закритий граматичний зв'язок, — — – відкритий граматичний зв'язок, у якому одна з ланок спрощена і позначена як [...].

Функціональний різновид спільного компонента не впливає, на нашу думку, на граматичний статус речень зі спільним компонентом,

¹ Падучева Е. В. О семантике синтаксиса (Материалы к трансформационной грамматике языка). – М., 1974. – С. 161.

² Кучеренко І. К. Речення з кількома присудками // Мовознавство. – 1975. – № 5. – С. 64.

³ Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. – К., 1969. – С. 47.

оскільки шляхи формування таких речень та однорідності сурядних частин у їх межах аналогічні, чого вимагає зміст поняття "спільний компонент".

Найчастіше у звичайному мовленні кон'юнктивні судження ("А^В") виражаються не в їх повному, а у скороченому вигляді. Якщо в судженні А і в судженні В є однакові суб'єкти, то у другому судженні суб'єкт звичайно опускається, якщо ж вони мають однакові предикати, то предикат опускається в першому судженні¹. Тому в судженнях на зразок: *І земля пристроюється на празник єднання, земля вагітніє, земля родить, земля велить бути самим собою всьому живущому* (Г. Хоткевич), *Пахне очерет, пахне верба, і вода також пахне* (Ю. Мушкетик) – однакові суб'єкти та однакові предикати можуть бути пропущені, що зумовлено законом економії мовних засобів, уникнення одноманітності мови та скорочення надлишкових елементів. Наслідком такої елімінації тотожних компонентів (тотожних у формально-граматичному та семантичному плані) є переведення функціонально однакових компонентів, що, однак, функціонують кожен у межах своєї предикативної частини, на рівень однорідних та формування спільного компонента.

Різносуб'єктність при однакових предикатах та різнопредикатність при однакових суб'єктах є ознаками складних суджень: спільний предикат позначає однакові дії, які виконуються різними суб'єктами окремо; предикативні ознаки, виражені однорідними предикатами, співвідносні з однаковими або тим самим суб'єктами диференційовано, що пояснюється встановленими модальними й таксисними відношеннями між предикатами. Співвідношення речення й судження є незаперечним фактом логіко-граматичного синтаксису, а тому є підстави стверджувати, що речення з однорідними членами має не одну предикативну основу, як прийнято у традиційному синтаксисі. Кількість предикативних основ у поліпредикативному реченні з однорідними членами відповідає кількості самих однорідних членів, які стали однорідними внаслідок скорочення тотожних компонентів у предикативних частинах складносурядного речення (елементарного та багатокomпонентного).

Спрощення тотожних компонентів передбачає і їх закономірне контекстне відновлення за кількістю однорідних членів, що свідчить про похідність речення з однорідними членами від складносурядного речення з повторюваними підметами або присудками. Однак похідна синтаксична конструкція відрізняється від вихідної тим, що членується на одне повне й решту неповних однотипних речень, у яких **суб'єктна інтенція дієслова-предиката та предикатна інтенція субстантива-суб'єкта є відкритими**. Наприклад:

¹Горский Д. Г. Логика. – М., 1963. – С. 125.

Партизани *вміло підготувалися й [партизани] ставали до останньої гри* (Ю. Яновський); *Одцурається брат брата і дитини [одцурається] мати* (Т. Шевченко), де $\overline{\quad}$ – закрита суб'єктно-предикатна інтенція, $\overline{\quad}$ – відкрита суб'єктно-предикатна інтенція, у якій одна ланка спрощена і позначена як [...].

Членування похідного структурного варіанта складного речення демонструє виділення повної та неповної (неповних) сурядних частин. Кількість неповних сурядних частин у реченні зі спільним компонентом можна визначити за формулою: $N = n - 1$, де N – кількість неповних сурядних частин, n – кількість однорідних членів (предикативних частин), 1 – повна сурядна частина, у якій формально представлений спільний компонент і всі граматичні зв'язки закриті. Наприклад, речення *Після смерті матері лишилась стара скриня, дві-три дранки і латаний кожух* (М. Коцюбинський) членуємо на 3 сурядні частини: 1) *Після смерті матері лишилась стара скриня*, 2) *[після смерті матері лишились] дві-три дранки*, 3) *[після смерті матері лишився] старий кожух*. Кількість сурядних частин у поданому реченні формально відповідає кількості однорідних підметів, які набули статусу однорідних після елімінації тотожних присудків. Кількість неповних сурядних частин дорівнює 2, тобто на одиницю менше від кількості однорідних підметів, тому що в одній із частин (а саме в першій частині) присудок формально представлений, що забезпечує її повноту.

Поняття “спільний компонент” та “однорідні члени (предикативні частини)” взаємозалежні. Сферою функціонування спільного компонента є синтаксичний рівень речення, оскільки однорідність елементів щодо спільного компонента є категорією синтаксичною, а **однорідні елементи можуть бути розгорнуті до повних шляхом відновлення при кожному з них спільного компонента**. Логічним є висновок: **спільний компонент** – це не той самий, а **такий самий компонент** у певній формі, у певному зв'язку зі своїм опорним словом, проте формально представлений лише в одній із сурядних частин. У семантичному плані спільний компонент стосується кожної з сурядних частин, оскільки позначає те саме або тотожні поняття об'єктивної дійсності. Граматичним зв'язком спільний компонент поєднаний із його опорним словом, що функціонує у найближчій до спільного компонента сурядній частині; решта сурядних частин має свої компоненти, семантично та граматично тотожні зі спільним компонентом, однак формально не представлені, що й зумовлює відкритість граматичних зв'язків у сурядних частинах. Це положення стосується спільного компонента, вираженого повнозначним словом, що відповідає поняттю “член речення”.

Елімінація та відновлення тотожних компонентів є тими мовними проявами синонімічних співвідношень, що забезпечують

зв'язність тексту, уможлиблюють паралельне функціонування повних і неповних варіантів реченнєвої структури. Називаючи не нову ситуацію, а ту саму, що названа повним реченням, тільки модифіковану, речення зі спільним компонентом має той самий синтаксичний статус, що й вихідне речення з повторюваними компонентами. Це – **складне речення, що існує в його спрощеному структурному варіанті**. Така змістова та структурна кореляція речення з повторюваними компонентами та речення зі спільним компонентом може бути представлена синонімічним семантико-синтаксичним співвідношенням **“речення з повним повтором – речення з нульовим повтором”**, у межах якого реалізується закон економії мовних засобів та уникнення надлишкового змісту. Структурні варіанти представленої моделі складного речення споріднені семантикою спільного та повторюваних компонентів, відмінні – повторенням компонента у вихідній синтаксичній конструкції.

Сергій Різник

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СКЛАДНЕ ПРИЙМНИКОВЕ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ В СУЧАСНОМУ СИНТАКСИСІ

Семантико-синтаксичні зв'язки у прийменникових словосполученнях трактують у сучасній синтаксичній науці неоднозначно. Насамперед, це зумовлено тим, що й досі існують суперечності в оцінці прийменника як ча-стини мови, а отже – і як елемента синтагми. Дослідники, вказуючи, що прийменник служить показником синтаксичних відношень¹, ігнорують при цьому його лексичне значення, а також категоріальну здатність формувати ці відношення. Така «недооцінка» прийменника призвела до того, що тепер граматики практично не розрізняють особливостей безприйменникових словосполучень у порівнянні з прийменниковими, не вбачають істотної різниці в їх синтаксичній структурі.

Таким чином, прийменник з іменником розглядають як один елемент простого словосполучення, синонім до відмінкової форми імені у співвідносній безприйменниковій моделі. Це, у свою чергу дає підстави стверджувати, що у прийменникових конструкціях наявний єдиний зв'язок – між головним членом словосполучення і прийменниково – відмінковою формою залежного. Але трактують

¹ Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. – Л., 1978. – 359 с.; Шапиро М. А. О типах подчинительных связей внутри словосочетания // Рус. яз. в шк. – 1950. – № 2. – С. 30.

цей зв'язок по-різному: одні вбачають у ньому прийменникове керування, сильне або слабке (О. М. Пешковський, М. М. Прокопович, М. А. Шапіро та ін.), інші – або керування, або прилягання, залежно від того, існує чи відсутній необхідний зв'язок між підпорядковуючим і підпорядковуваним елементами (Н. Ю. Шведова, Р. Мразек, Г. О. Золотова, І. Р. Вихованець та ін.). Так, наприклад, О. М. Пешковський відносив випадки типу *лежати на траві, стояти за дверима* і подібні до сильного керування, оскільки тут дієслово за своїм значенням (певне положення у просторі) зв'язане з цілим рядом прийменників і відмінків з просторовим значенням¹. Коли ж такий необхідний смисловий зв'язок відсутній, то маємо справу, вважає вчений, зі слабким керуванням: *чоловік у капелюсі, пиріг з грибами, стою з ким і т. ін.*

Погляд Н. Ю. Шведової на цей предмет дещо відрізняється від розглянутого. Вона вводить поряд з термінами «сильне прийменникове керування» та «слабке прийменникове керування» ще й «прийменникове відмінкове прилягання»².

За Н. Ю. Шведовою, сильне керування прийменниково-відмінковою групою з боку головного члена словосполучення може бути зумовлене морфемним складом першого або безпосередньо його лексичною семантикою (інформативна недостатність). Таким чином, за сильного керування реалізуються відношення доповнювальні, об'єктні і комплексні об'єктно-обставинно-доповнювальні. До слабого керування належать усі ті зв'язки, за яких об'єктні відношення поєднуються з відношеннями означальними (чи обставинними). І, нарешті, іменне прилягання наявне там, де є залежні прийменниково-відмінкові форми з різним означальним значенням³. Для ілюстрації цих типів зв'язку наводяться такі приклади: *складатися зі студентів, впіймати по рибиці, мітити в керівники, право на працю, рух проти війни* і под. – сильне прийменникове керування; *стріляти по окопах, стукати у двері, вдарити по ворогові, братися за руки, тертися об паркан, спіткнутися об поріг* і под. – слабке прийменникове керування; *сісти на лаву, посваритися на дачі, злізти з коня, піти у театр, летіти над хмарами, вийти з-за дерева, повзти від берега* і под. – прилягання.

Ми навели два типових підходи до аналізу прийменникових словосполучень, які представляють «широке» і «вузьке» (термінологія О. С. Скобликової) розуміння керування як синтаксичного зв'язку. Критичний розбір їх міститься в багатьох дослідженнях⁴. Зага-

¹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 288.

² Русская грамматика. – Т. II. – М., 1980. – С. 25–79.

³ Там само. – С. 25, 42.

⁴ Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке. – М., 1971; Лесник М. Д. О подчинительных связях слов в современном русском языке // Филолог. науки. – 1968. – № 4. – С. 61–67.

лом же можна сказати, що обидва вони характерні тим, що при оцінці ролі складових частин словосполучення прийменник розглядається як синтаксично неповноправний (у порівнянні з іншими) елемент. Причому, одні бачать у ньому препозиційну флексію¹ або аглутинативний префікс імені², що дає їм підстави розглядати прийменниково-відмінкову форму як один залежний елемент, інші зв'язують прийменник з дієсловом, вважаючи, що він утворює з останнім особливу аналітичну форму, а об'єктом керування вважають відмінкову форму іменника³.

Існує однак й інший погляд на прийменникові словосполучення. Так, І. К. Кучеренко вважає, що коли між словами у реченні є смисловий зв'язок, то наявна і їх граматична зв'язаність. Це закономірність мови. І коли «зв'язок двох слів здійснюється за допомогою третього як проміжної ланки, то природно, щоб останнє мало певний зв'язок з попереднім і наступним словами»⁴. Вчений робить висновок, що у словосполученнях із прийменником маємо не один, а два граматичні зв'язки⁵. І. К. Кучеренко заперечує думку, що прийменники у синтаксичних конструкціях виступають відмінковими префіксами. Він вважає їх «звичайними керуючими словами, причому, в силу узагальненості свого значення, вони є сильнокеруючими словами: вони обов'язково потребують пояснення свого значення в кожному випадку відмінковою формою іменника»⁶.

У сполученнях типу *стояв поблизу, стояв поруч, дивився вище, дивився в і под.* прийменники, вважає І. К. Кучеренко, не утворюють з дієсловами словесних форм, тобто виступають не дієслівними морфемами, а самостійними словами. І оскільки вони невідмінювані, то «зв'язуються з дієсловами приляганням, як і належить зв'язуватися невідмінюваним словом з іншими словами»⁷.

Для ілюстрації цих висновків дослідник наводить такі приклади: *ходити через сад, ходити по саду, ходити під садом, літати крізь хмари, літати під хмарами, літати у хмарах*, де зміна прийменника зумовлює зміну форми іменника, бо тут «кожний прийменник вимагає належної форми; дієслово не тільки не вимагає її, а й іменника зовсім не потребує»⁸.

¹ Термін В. А. Богородицького. Див.: Прокопович Н. Н., Дерibas Л. А., Прокопович Е. Н. Именное и глагольное управление в современном русском языке. – М., 1981. – С. 41.

² Виноградов В. В. Современный русский язык. – Т. II. – М., 1952. – С. 510.

³ Мильх М. К. Распространение слова предложением // Сопровождение языковедов... Тезисы. – Ростов, 1961. – С. 21.

⁴ Кучеренко И. К. Предложная конструкция как синтаксическая единица в русском языке // Тезисы доклада на III Республиканской научной конференции «Актуальные проблемы синтаксиса...». – Баку, 1977. – С. 30.

⁵ Там само. – С. 31.

⁶ Кучеренко І. К. Зміст поняття «прийменникове керування» // Матеріали республіканської наукової конференції з проблем синтаксису... – Вінниця, 1974. – С. 52.

⁷ Там само. – С. 52.

⁸ Там само. – С. 52.

Таким чином, І. К. Кучеренко вважає, що словосполучення з проміжним прийменником – це складна конструкція, яка складається з двох простих: дієслівної зі зв'язком прилягання і прийменникової зі зв'язком сильного керування. Зміст прийменникового сполучення не суперечить визначенню словосполучення, адже і воно виражає єдине, але розчленоване поняття; наприклад, *біля берези* виражає складне поняття місця¹.

Тепер подивимося, чи суперечить таке трактування прийменникового керування відомим у граматиці загальним визначенням цього зв'язку. У І. С. Абакумова знаходимо: «Керування є майже завжди засобом передачі в акті спілкування певних значень... Тому керування слід визначити як вживання залежного слова в непрямому відмінку для передачі певних значень»².

Н. Ю. Шведова пропонує таке визначення: «Керування – це підрядний зв'язок, який виражається приєднанням до головного слова іменника у формі непрямого відмінка... і виражає відношення доповнювальні або об'єктні чи контаміновані: об'єктно- доповнювальні чи об'єктно-означальні»³.

У М. А. Шапіро «керування – це тип підпорядкування одного слова іншому, за якого підрядним словом служить назва предмета (іменник) або вказівка на предмет (займенник), а відмінкова форма ... виражає реальне відношення цього предмета до значення підпорядковуючого слова»⁴.

Найбільш загально охарактеризував цей тип зв'язку О. М. Пешковський: керування є підпорядкування іменника якому б там не було іншому слову.

Отже, бачимо, що поширені в науковій літературі визначення не суперечать трактуванню прийменникового керування, запропонованому І. К. Кучеренком. А деякі й передбачають його.

Таким чином, визнавши, що у словосполученнях типу *перейшов через майдан, докопався до суті, вистрибнув з парашутом, працював з охотою, будинок з балконом, охочий до співу* і под. Наявні два зв'язки (складне словосполучення), потрібно зробити висновок, що прийменник як частина мови двовалентний, причому, обидві його валентні позиції в абсолютній більшості випадків заповнені (винятки становлять штампи типу *до відома, до зустрічі* та под.).

Такий погляд на прийменникові словосполучення здається нам найбільш послідовним і вартим дальшого вивчення. Він дає змогу уникнути суперечностей насамперед у трактуванні іменного прилягання,

¹ Кучеренко І. К. Предложная конструкция как синтаксическая единица... – С. 31.

² Абакумов С. И. Современный русский литературный язык. – М., 1942. – С. 122.

³ Русская грамматика. – Т. II. – С. 21.

⁴ Шапіро М. А. О типах подчинительной связи внутри словосочетаний // Рус. яз. в шк. – 1950. – № 2. – С. 30.

адже приляганням, як відомо, не можуть зв'язуватися відмінкові форми іменника (через свою змінюваність). Крім того, він робить чіткішим поняття сильного і слабого керування. За такого підходу можна виділити дієслова, які, в силу своєї інформативної недостатності, потребують прийменника (тобто введення їх у складне прийменникове словосполучення), і дієслова, які для вираження своєї семантики не потребують прийменників, хоч для утворення певних значень можуть поєднуватися з ними слабким зв'язком прилягання.

Оксана Семенюк

Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

АКСІОЛОГІЧНА СЕМАНТИКА РЕЧЕНЬ З ЕМОЦІЙНО-СТАТАЛЬНИМ ПРЕДИКАТИВОМ ТА ІНФІНІТИВОМ

Одним із можливих аспектів семантичного аналізу речень з інфінітивом і предикативом емоційного стану (далі скорочення ЕС – емоційний стан) є дослідження взаємодії емоційно-статального та оцінного компонентів у їхньому значенні.

У лінгвістичній літературі традиційною стала класифікація предикативів, яка передбачає виділення оцінних та статальних (серед них – емоційно-статальних) предикативів¹. Розмежування аксіологічних та емоційно-статальних предикативів переносять і у сферу речення, використовуючи значення предикатива як основний критерій у семантичній і структурній класифікації інфінітивних речень. Речення, що містять аксіологічні предикативи (*Гуляти корисно; Обманювати підло*), традиційно кваліфікуються як оцінні, а речення із предикативами ЕС (*Кататися весело*) – як такі, що мають семантику синхронізованого з дією ЕС². Крім традиційного підходу до визначення семантики речень із предикативом ЕС та інфінітивом, існує ще й інший підхід, представники якого вважають, що значення цих речень включає в себе емоційно-статальний і аксіологічний компоненти³.

¹ Воинова Е. И. Дательный падеж при предикативных словах на –о и инфинитиве // Вестник Ленингр. ун-та. – 1965. – № 2. – С. 151–158; Золотова Г. А. Категории оценки в русском языке // Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982. – С. 274–281.

² Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998; Золотова Г. А. О синтаксической природе современного русского инфинитива // Филолог. науки. – 1979. – № 5. – С. 43–51; Ли В. С. Семантическая структура предложений с предикативами на –о в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1981; Воинова Е. И. Знач. праця.

³ Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М., 1988. – С. 70, 192; Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения с безлично-предикативными словами на -о // Учен. зап. Моск. ун-та. – Вып. 128. – М., 1948. – С. 70–85.

На наш погляд, аксіологічний компонент є невід'ємною складовою семантики речень з інфінітивом та предикативом ЕС. Існування оцінного значення витікає зі значення самого предикатива, що містить сему оцінки і виконує функцію аксіологічного предиката¹. Тому речення, предикат яких репрезентований предикативом ЕС, мають оцінне значення, що взаємодіє зі значенням ЕС.

У реченнях із предикативом ЕС та інфінітивом подані: 1) емоційні оцінки, що базуються на чуттєвому (психічному) досвіді і безпосередньо витікають із того відчуття, яке переживає людина; 2) інтелектуальні оцінки; 3) етичні оцінки². Об'єктом дослідження статті є речення із семантикою емоційної оцінки. Розглядається співвідношення емоційно-статального й емоційно-оцінного компонентів у їхній семантиці, дається семантична характеристика речень, в яких переважає значення ЕС, і речень з домінантним емоційно-оцінним значенням.

Аналіз мовного матеріалу свідчить, що в реченнях із предикативом ЕС та інфінітивом семантика ЕС може домінувати над семантикою емоційної оцінки або, навпаки, відходити на задній план. Значення емоційного стану домінує над оцінним значенням, якщо в реченні міститься конкретна інформація, яка співвідноситься з психічним досвідом певної особи (осіб). У цьому випадку йдеться про окрему макроситуацію ЕС, який супроводжує дію, наприклад: *Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі* (П. Куліш). Аксіологічне значення переважає у тому випадку, якщо речення із предикативом ЕС та інфінітивом виражає узагальнену інформацію, базується на універсальному досвіді, що належить соціуму. Репрезентована у такому реченні позамовна ситуація, абстрагована від конкретного часу і місця, має узагальнений характер, наприклад: *Приємно встановлювати закони і дуже прикро їм підлягати* (В. Підмогильний).

У реченнях, які представляють конкретну, локалізовану в часі і просторі ситуацію каузованого ЕС, аксіологічними об'єктами є: 1) ЕС; 2) ситуація-причина ЕС. При цьому, у названих реченнях існує ієрархія оцінок: оцінка ЕС є первинною, оцінка антецедента, позначеного інфінітивом і його актантами, – вторинною, оскільки вона залежить від того, позитивні чи негативні переживання зумовлює причина, що, власне, і служить мотивом оцінки. Оцінки збігаються за знаком, бо те, що зумовлює позитивні відчуття людини, сприймається нею як добре, а те, що викликає негативні емоції, – як погане. Взята поза причиново-наслідковим зв'язком з ЕС позначена

¹Рискаль Н. М. Системні відношення слів категорії стану в сучасній російській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1993. – С. 7, 11; Кендюшенко А. Г. Про семантичну структуру речень з предикативними прислівниками // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 50–54.

²Про класифікацію оцінок див.: Арутюнова Н. Д. Зазнач. праця. – С. 75–76.

інфінітивом ситуація виходить зі сфери оцінювання, тобто є нейтральною з погляду аксіології: "[...] у багатьох, а можливо, й у більшості випадків ці причини [причини ЕС – О. С.] самі по собі не займають місця у ціннісній картині світу, це нейтральні події, які одержують оцінний знак лише в даній ситуації [ситуації виникнення ЕС]"¹.

Звернемося до конкретного прикладу: **Так боляче дивитись було: шкура та кістки чоловік, голодний, обірваний; дітки позамучувані, позаплакувані, таке бідне, нещасне** (А.Тесленко). У наведеному реченні інформація про ЕС суб'єкта супроводжується оцінкою. ЕС має знак "-": психічні переживання, окреслені предикативом *боляче*, у загальноприйнятому розумінні розцінюються як душевний дискомфорт, неприємні чи навіть болісні відчуття. Відповідно дія, що стимулює негативний ЕС (*дивитись*), теж оцінюється негативно.

Суб'єктом вторинної оцінки (тобто оцінки причини) у реченнях з інфінітивом і предикативом ЕС є, насамперед, суб'єкт стану. Характер його відчуттів служить вихідним пунктом оцінювання, і тому оцінка, що визначається переживаннями самого суб'єкта, переважає над уявленнями про добре й погане, які існують у соціумі. Наприклад, у реченні *Йому так приємно було дивитися на замучених, заплаканих дітей* візуальне сприймання важкої у загальноприйнятому розумінні картини стимулює в суб'єкта позитивні емоції і тому оцінюється позитивно, тоді як з позицій соціуму (так званої "загальної думки") і ситуація сприймання, і особа, що отримує задоволення від цієї ситуації, оцінюються негативно, пор.: *Це страшно (низько, гидко, ...) – одержувати задоволення від споглядання чужих страждань*.

Актуалізація аксіологічної семантики у реченнях із інфінітивом і предикативом ЕС, на наш погляд, базується на наявній у позамовному світі спільності емоційних реакцій на ті чи інші стимули. Якщо певна дія у невизначеній множині конкретних ситуацій викликає один і той же ЕС у різних суб'єктів (наприклад: *Мені було боляче бачити сльози близької людини*), виникають підстави для її узагальненої сенсорної оцінки: *Бачити сльози близької людини – боляче*.

Суб'єкт емоційної оцінки абстрактної, неактуалізованої дії має не індивідуальний, а узагальнений характер: це не окрема особа, що мотивує оцінку власними переживаннями та емоціями, а так звана загальна думка. Якщо ситуація певної дії чи процесу має здатність порушувати душевну рівновагу, викликати негативний ЕС, то з погляду загалу, соціуму вона оцінюється як неприємна, болісна тощо, тобто як погана, і навпаки – приємні, сприятливі для виникнення позитивного ЕС дії оцінюються як позитивні.

¹ Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М., 2002. – С. 232.

У реченнях з домінантною аксіологічною семантикою інфінітив є обов'язковим компонентом. Облігаторність інфінітива зумовлена його функцією у структурі оцінки: він позначає аксіологічний об'єкт, а, як відомо, будь-яке оцінне судження передбачає предмет чи явище, що оцінюється, тобто об'єкт оцінки, без якого вона втрачає смисл.

Перевага емоційно-статального чи оцінного компонента у семантиці аналізованих речень, що базується на опозиції конкретність / узагальненість представлена у реченні ситуації, визначається на основі певних ознак. Наявність особового імені на позначення суб'єкта стану у реченнях із предикативом ЕС та інфінітивом можна вважати формальним показником домінантного значення ЕС. Однак відсутність вербально вираженого суб'єкта не обов'язково вказує на домінування аксіологічної семантики, оскільки вона може бути наслідком неповної реалізації структурної схеми, наприклад: *Страшно Настку кинути* (О. Кобилянська) ← *Мені страшно Настку кинути*. Тому при класифікації таких речень необхідно враховувати й інші чинники, як-от: темпоральну семантику речення; наявність у ньому різноманітних конкретизаторів (власних назв, загальних назв осіб з конкретною референцією, співвідносних з ними займенників тощо); здатність репрезентованої інфінітивом ситуації викликати стандартну психічну реакцію у різних осіб, з одного боку, і стандартність, типовість відображеної у реченні психічної реакції, з іншого боку; контекст.

Таким чином, проведене дослідження свідчить, що для речень із предикативом ЕС та інфінітивом властива взаємодія емоційно-статального та аксіологічного значень, причому кожен із цих семантичних компонентів за певних умов може актуалізуватись. Речення з домінантним значенням ЕС мають конкретний характер, організовані інфінітивом елементарні предикативні одиниці у їхньому складі репрезентують насамперед причину ЕС, а позначення об'єкта емоційної оцінки для них є вторинною функцією. Речення, в яких переважає семантика емоційної оцінки, мають узуальний характер, ґрунтуються на універсальному психічному досвіді. Причиново-наслідкові відношення між складовими цих речень втрачають свою актуальність, позначена інфінітивом та його актантами ситуація виступає об'єктом узагальненої емоційної оцінки.

Проведений аналіз дає змогу окреслити аспекти подальших розвідок у цьому напрямку. Зокрема, об'єктом дослідження можуть стати речення з предикативом та інфінітивом, що експлікують етичні та інтелектуальні оцінки.

Вікторія Ригованова
Горлівський педагогічний інститут іноземних мов

КОРЕЛЯЦІЯ ПОНЯТЬ АВТОРИЗАЦІЇ Й МОДУСНО-ДИКТУМНОГО ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

Антропоцентричні тенденції сучасного мовознавства зумовлюють посилений інтерес лінгвістів до динамічного розгляду синтаксичних явищ, вивчення того, як побудована певна синтаксична одиниця для повідомлення нової інформації, її взаємодія з іншими структурами у контексті. Такий підхід поставив у центр уваги дослідників висловлення, на відміну від традиційної теорії, де аналізу підлягала граматична будова речення. Актуальність обраної теми визначається необхідністю вивчення процесу ускладнення синтаксичних структур, яке є результатом багатопланової розумової діяльності людини. Речення-висловлення, як засіб мовного формування думки несе інформацію про предмет мовлення, мовця й адресата, ставлення адресанта й адресата до ситуації, відношення ситуації до моменту мовлення. Таким чином, інформація про суб'єкт-джерело повідомлення стає складовою семантичної структури висловлення. Так, явище авторизації й модус як одне з можливих ускладнень змісту висловлення стають корелятивними поняттями в межах семантичного синтаксису.

Висловлення – гетерогенна одиниця, бо в ньому корелюють текст і метатекст. Призначення метамовних одиниць – пов'язувати елементи основного тексту, в якому передаються події й факти¹. Вивчення метамовних одиниць допоможе у вивченні граматико-синтаксичних засобів формування семантичної єдності текстів. У зв'язку з тим, що вивчення поняття авторизації, в першу чергу, веде до виділення суб'єкта-автора, який сприймає деякі факти дійсності й повідомляє про них, правомірно розглядати конструкції авторизації як метамовні одиниці. Водночас у мовленні є прояв розшаровування в плані модальності, бо суб'єкт сприйняття і констатації явищ вкладає у висловлення свою, суб'єктивну модальність.

Явище ускладнення модальності висловлення через появу суб'єктивної модальності може бути витлумачене як аналог того членування висловлення на дві частини: модус і диктум, про яке зазначав Шарль Баллі². Розглядаючи речення як найпростішу форму повідомлення думки, Баллі звертав увагу на те, що думку неможливо звести до простого повідомлення, яке б не базувалося б на активній участі суб'єкта-думки. Виходячи з ідеї про активну

¹ Вежбицка А. Метатекст в тексті // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. III. – М., 1978. – С. 421.

² Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – С. 41–43.

роль суб'єкта-думки в процесі вироблення форми, в яку "одягається" думка, Шарль Баллі поділяє будь-яке експліцитне речення на дві чітко виділювальні частини. Одна з них відповідає уявленню про явище, факт дійсності й має назву диктум. Форми диктуму та інформації, що ним передається, різноманітні. Відношення між складовими диктуму становлять суть поняття, яке в лінгвістиці називається основною модальністю, що виражає відношення змісту диктуму до дійсності з боку реальності/ірреальності. Логічною постає класифікація авторизованої моделі у складі конструкції авторизації як такої, що відповідає диктуму висловлення.

Головною частиною, без якої, на думку лінгвіста, не може існувати речення є його друга частина – модус. І. Р. Вихованець визначає модус як "комплекс таких суб'єктивних значень, які може і повинен висловити мовець, вступаючи в той чи інший спосіб спілкування і стаючи автором висловлень, побудованих за законами даної мови"¹. Внутрішня диференціація модусу зумовлює виділення модусних категорій, а саме: відповідність предикативної дійсності (ствердження/заперечення і модальність), комунікативна настанова, інформативна настанова, структура акту мовлення (особа, дейксис), умови акту мовлення, емотивність та ін.² Тож модусна частина передає модальність, яка співвідноситься з психічними операціями, які здійснює суб'єкт думки або модальний суб'єкт над інформацією, фактом – диктумом. Зауважимо, що розглядати висловлення як одиницю мовлення, поділену на дві ізольовані частини (модус і диктум), помилково. Сам Баллі підкреслював, що модус і диктум – складові висловлення, єдине, неподільне ціле інформації, модально-оцінного моменту і комунікативного завдання, які є компонентами речення у мовленнєвій реалізації – у висловленні³.

Модусна частина висловлення маркована суб'єктивною модальністю, яка пов'язана з операціями суб'єкта мовлення, який сприймає дійсність. Суб'єктивна модальність виражає оцінку адекватності зображення об'єктивної дійсності (оцінку адекватності змісту диктуму) з боку суб'єкта думки або суб'єкта модусу висловлення. "Мовець – суб'єкт думки, суб'єкт модусу – це субстанція, яка виступає у висловленні як експліцитний чи імпліцитний семантичний суб'єкт, а його відношення до диктуму можна розглядати як експліцитний чи імпліцитний семантичний предикат"⁴.

¹ Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – С. 368.

² Гак В. Г. О категориях модуса предложения // Предложение и текст в семантическом аспекте. – Калинин, 1978. – С. 19–26.

³ Колшанский Г. В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. – М., 1975. – С. 156.

⁴ Алисова Т. Б. Дополнительные отношения модуса и диктума // Вопр. языкознания. – 1971. – №1. – С. 54–64.

Отже, якщо конструкції авторизації – це конструкції, в яких узаконено на суб'єкт сприйняття, констатації чи оцінки явищ об'єктивної дійсності, то ми приходимо до висновку про тотожність авторизувальної конструкції й модусу. Саме в авторизувальній частині конструкцій авторизації міститься інформація про психічні операції, які здійснює модальний суб'єкт: це може бути нейтральна констатація об'єктивних фактів чи їх суб'єктивна характеристика або оцінка.

Наші спостереження над експліцитним/імпліцитним вираженням суб'єкта авторизації можна порівняти із зауваженнями Ш. Баллі про природу суб'єкта модусу висловлення. На думку вченого, відмінною рисою модусу висловлення є те, що мовець, який є семантичним суб'єктом, має явний і глибинний вияв. Якщо диктум – це відображення певної події об'єктивної дійсності, то модус передає те, що виникає в процесі спілкування, він містить інформацію про ситуацію мовлення, яка описує диктум як ситуацію предметну. Ця інформація може стосуватись умов, місця, часу, цілей і, що важливо для нас, суб'єкта-учасника ситуації спілкування¹.

Суб'єктом модусу може стати не тільки сам мовець, але й інший суб'єкт або суб'єкти, неозначений суб'єкт: *Учора я дививсь, як хлопці гуляли на толоці* (Є. Гребінка); *Побачив він* (Мірошник), *як Сейм, мов білений, шумів* (Є. Гребінка); *Мабуть, всі чорти – бурлаки, Та ще й розум мають, Знають, де зимують раки – Од жінок втікають* (П. Гулак-Артемовської); *От Чернігів. Ранком він ще спав* (П. Тичина). Значення модусу відповідає тому, що ми розуміємо під суб'єктивною модальністю – передача відчуттів, переживань, ставлення суб'єкта до певного факту. Мовні можливості в оформленні суб'єкта модусу, модального суб'єкта, суб'єкта-авторизатора висловлення різноманітні.

Отже, розглянувши суб'єктивну модальність, модус і процес авторизації повідомлення, можна зробити висновки про семантичну однорідність всіх зазначених явищ. Однак, якщо суб'єктивна модальність переважно експліцитна з боку мовного вираження, модус буває зредукований, хоч у цілому може бути відновлений, тоді як авторизація частіше імпліцитна, завуальована з боку мови, але експліцитна з боку ситуації.

¹ Гак В. Г. Зазнач. праця. – С. 19–21.

Наталія Шульжук
Рівненський гуманітарний університет

ЗАГАЛЬНОЛІНГВІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ОПИСУ СТРУКТУРИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ

Дослідження українського діалогічного літературного мовлення і закономірностей його розвитку становить одну з провідних наукових проблем сучасного мовознавства. Інтерес до проблеми діалогічного мовлення пояснюється тим, що мовна комунікація набула величезного значення в сучасному суспільстві. Усне мовлення, незважаючи на постійне зростання ролі таких невід'ємних складників суспільного життя, як преса, книгодрукування, залишається визначальним у процесі щоденного спілкування членів мовного колективу.

Українські мовознавці вже мають певні успіхи у дослідженні усного літературного мовлення¹. Але, як відзначає А. П. Грищенко, недостатньо в цій галузі вивчене мовлення діалогічне².

Теорія діалогу досить різнобічна, її формують складники різних параметрів. Проблемами діалогічного мовлення цікавляться представники різних професій. Роль діалогу в художньому творі уже давно зосередила на собі увагу літературознавців. Діалогічне реплікування та виражені ним психічні реакції є предметом вивчення психологів. Проблемами діалогу займаються соціологи, співробітники радіо та телебачення, актори та театрознавці і т. ін. Крім того, в останні десятиліття помітно зростає тенденція до консолідації наук про людину, що відобразилося в прояві таких пограничних наукових галузей, як соціолінгвістика, психолінгвістика, етнолінгвістика та ін. Тому цілком закономірним є те, що соціолінгвістика досліджує діалог у плані типології та форм мовного спілкування. Психолінгвісти бачать в діалозі одну із форм мовної поведінки, а діалогічні репліки вводяться ними в рамки функціональної теорії та класифікації мовних висловлень. Нарешті, граматисти концентрують свою увагу на структурі діалогічних реплік, їх зв'язку та взаємодії.

Як бачимо, проблема діалогу має не лише лінгвістичний аспект. Але якими б різними не були причини, що породжують цікавість до діалогічного мовлення представників різних спеціальностей, якими б різними не були власне лінгвістичні підходи до діалогу, вони

¹ Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К., 1973.; Закономірності розвитку українського сучасного літературного мовлення. – К., 1965; Українське усне літературне мовлення. – К., 1967; Усне побутове літературне мовлення. – К., 1970.

² Грищенко А. П. Напрями досліджень з усного мовлення у сучасному мовознавстві // Мовознавство. – 1968. – № 5. – С. 11–16.

мають дещо спільне, визначене синкретичною природою діалогу. Тому симбіоз, утворюваний результатами досліджень проблем діалогічного мовлення різними науками, сприятиме всебічному аналізу цього складного та специфічного явища в суто лінгвістичному аспекті.

Формою, в якій реалізується мова як засіб спілкування між членами суспільства і як засіб формування думки, є речення. Тому кожне речення набуває як формальної, так і смислової автономності. З іншого боку, речення в мовленні – це речення в контексті, в мовленнєвій ситуації. Реалізуючись у конкретній мовленнєвій ситуації, мовна модель речення піддається різноманітним змінам, перетворенням, які зумовлюються додатковими мовленнєвими функціями речення – композиційно-синтаксичною та експресивно-оцінною.

Враховувати варто і те, що особливості синтаксичної будови діалогічного мовлення за своєю природою двоїсті. З одного боку, можна виділити групу явищ, що виникають на ґрунті загальних розбіжностей між мовленням розмовним та книжним: лаконічність та еліптичність висловлення, перевага сурядності над підрядністю, безсполучникового зв'язку над сполучниковим, велика кількість емоційно забарвлених речень та ін. З іншого боку, неважко помітити такі особливості, наявність яких визначається виключно специфікою діалогічного мовленнєвої взаємодії, тобто реплікуванням, що має свої закономірності смислового та граматичного співвідношення компонентів (явища синтаксичного паралелізму, обумовленість будови репліки-реакції структурою репліки-стимулу та ін.).

Діалогічне реплікування визначає й той факт, що безпосередність спілкування, одночасне сприйняття інформації та обдумування змісту й будови та комунікаційної настанови репліки-реакції обумовлює структурні особливості діалогічного речення іншого роду: наявність складноприєднувальних утворювань, парцельованих структур, конструкцій із зміщеною синтаксичною перспективою, незакінчені та перервані побудови.

Крім того, структура діалогічного речення перебиває, звичайно, і під впливом екстралінгвістичних факторів: візуальних, темпоральних, ступеня офіційності, національної специфіки, теми бесіди; віку, освіти, ерудиції, особливостей психічного стану, індивідуальних особливостей мовлення, професійної та соціальної кваліфікації, зацікавленості до об'єму знань про предмет розмови.

Предметом нашого дослідження є будова складного речення в діалогічному мовленні.

Л. В. Щерба висловив таку категоричну думку щодо синтаксичної структури діалогу та монологу: "Очевидно, що структура реплік (діалогу) і структура монологу (літературної мови) будуть зовсім різні. Реплікам абсолютно не властиві складні речення, які є ознакою

лише монологу"¹. Звичайно, факти спростовують це категоричне твердження (хоча йдеться про російську мову), бо складні речення, особливо мінімальної структури, регулярно використовуються в діалогічному мовленні.

Діяльність мови, як відомо, забезпечується наявністю в ній двох діалектично взаємозумовлених сторін: матеріальної структури та суспільного функціонування. Тому закономірним є той факт, що розвиток сучасного мовознавства актуалізував функціональний аналіз синтаксичних явищ. Досягається це різноаспектним підходом до вивчення синтаксичних явищ, що враховують їх функції, граматичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення. Вважаємо за доцільне розглядати специфіку будови діалогічного речення саме з цих позицій.

У формально-синтаксичному плані складні речення діалогічного мовлення можуть являти собою всі типи елементарних складних речень (складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові), а також і складні багатокomпонентні конструкції. Центральне місце належить складним реченням мінімальної будови, периферійну ланку становлять багатокomпонентні речення.

У діалогічному мовленні наявні як складні конструкції, що репрезентують мовні моделі речення, не відрізняючись від тих, що властиві книжно-писемним стилям, так і висловлення, що значною мірою віддалені від мовних моделей речення, мають яскраво виражений мовленнєвий характер: складнопредп'ядувальні, парцельовані, незакінчені, перервані речення та ін.

Семантико-синтаксичні відношення у складних реченнях діалогічного мовлення ті самі, що і в структурах книжно-писемних, однак вони більшою мірою матеріально не реалізовані, оскільки репліка часто становить лише компонент, необхідний для розуміння ситуації. Тому нерідко предикатні та суб'єктні синтаксеми бувають відсутніми, а репліка-відповідь являє собою субстанціальну або ж вторинну предикатну синтаксему. Наприклад:

– Ви подивіться спочатку, де я стою! – гукнув він, посміхаючись.

– На ганку, – в один голос вирвалося у нас (О. Сизоненко).

Комунікативна організація складного речення значно відрізняється від його формально-синтаксичної організації. Функцію реми часто виконують підрядні речення, другорядні члени, слова-речення, що у формально-синтаксичному плані кваліфікуються лише як еквіваленти речень, не співвідносні з двоскладними та односкладними реченнями. Наприклад:

– А чому вона синаша свого в чабани не посилає?

– А тому, що в нього нахил до радіотехніки (О. Гончар)

або

– Любиш, Мар'янку?

– Хіба не бачиш? (О. Десняк);

¹ Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. – С. 20;

– Чого його не переслідували?

– Сховався в лісі, на кордоні Росії (О. Десняк).

Однак характерним є і явище діалогічного антиеліпсису, при якому повторно реалізується тема, посилюючи експресивність реми. Наприклад:

– А що там буде?

– Що буде, я вам зараз розкажу (О. Гончар).

Отже, між формально-синтаксичною, семантико-синтаксичною і комунікативною структурою складного речення в діалогічному мовленні найчастіше наявна лише часткова відповідність. Плюси цієї невідповідності репрезентовані формально-синтаксичним та комунікативним аспектами.

Кажучи про актуальність проблем діалогічного мовлення, слід підкреслити, що шкільні та вузівські підручники з української мови орієнтують учителів та учнів передусім на вивчення речень книжно-писемних стилів, які здебільшого і подаються як ілюстративний матеріал при розгляді теоретичних положень синтаксису як простого, так і складного речення, а також абсолютно переважають і у вправах. На наш погляд, такий підхід не зовсім правомірний, оскільки діалогічне мовлення, репрезентуючи усне розмовне мовлення (а мета вивчення мови, як відомо, – навчитися вільно володіти мовними засобами), являє собою поширене явище, що широко представлене і в літературно-художніх творах. Робота над конструкціями діалогічного мовлення дає можливість виявити усе різноманіття будови речень, що реально використовується у мовленні, а не лише "типові", "правильні" зразки, що не можуть дати повного уявлення про синтаксичну структуру української мови.

Таким чином, вивчення засобів розмовного мовлення є актуальним у сучасному мовознавстві, бо "вивчення їх дозволяє визначити діапазон деформованості мовних структур і загальної лабільності мовної системи; вона дає можливість зазирнути в найближче майбутнє мови – відомо, що переосмислення і розвиток мовних форм відбувається перш за все у вільній від консерватизму сфері усного функціонування"¹.

¹ Скребнев Ю.М. Общелингвистические проблемы описания разговорной речи: Автореф. дис. докт. филол. наук. – М., 1972. – С. 3; Закономірності розвитку українського сучасного літературного мовлення. – К., 1965.

Олексій Оськін
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЯДЕРНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО І КОРЕЙСЬКОГО РЕЧЕННЯ

Предикативна пара, яка формує ядерну структуру речення, виокремлюється в більшості мов світу, проте кожна мова використовує для неї свої засоби вираження й свої особливості синтаксичних відношень. Вивченню ядерної структури речення приділяли велику увагу такі вчені-україністи, як Л. А. Булаховський, І. Р. Вихованець та інші¹. Дослідники корейської мови також детально зупинилися на вивченні проблеми відношень між головними членами речення та засобів їх вираження². Проте запропоновані формальні підходи до визначення засобів вираження підмета й присудка не враховують унікальності синтаксичних відношень у корейській мові та не розглядають предикативний центр як систему, що має певну структурну організацію. Пропонована стаття має на меті дослідити зв'язки між конститутивними членами ядерної структури простого корейського речення та визначити їх синтаксичні показники в порівняльному з українською мовою аспекті.

У корейській мові, як і в українській, підмет і присудок виділяються як ядерні члени, навколо яких групуються всі інші. Просте непоширене речення *산이 파랗습니다* *san-i p^harasomnida* "гора зелена" демонструє чітко виражений підмет *산이* *san-i* в пря- мому (називному) відмінку та складений присудок *파랗습니다* *p^harasomnida* (туті далі використовуємо дослівний переклад для збереження оригінального розташування синтаксем). Цілоком природно, що виникає питання про узгодження підмета й присудка. В українській мові, наприклад, домінуючим типом такої граматичної пари є, за висновками Л. А. Булаховського, "сполучення називного відмінка іменника або особового займенника з узгоджуваною формою дієслова (рідше – прикметника або іменника)"³. Про сполучення іменника чи особового займенника з узгоджувальною формою дієслова в корейському реченні годі й говорити. Річ у тім, що корейське дієслово не відмінюється за особою, родом й числом. Тому в реченні *친구를 만납니다* *čingu-rol mannamnida* "друга зустріча-ю/є/еш/...", про пропущений суб'єкт дії (я?, ти?,

¹ Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958; Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992.

² Рамстедт Г. Грамматика корейського язика. – М., 1951; Холодович А. А. Очерк граматики корейського язика. – М., 1954.

³ Булаховський Л. А. Зазн. праця. – С. 20–21.

він?..) можна здогадуватися тільки за змістом. В українській мові особове закінчення дієслова чітко встановило б нам пропущений підмет: (я) друга зустріча-ю.

Формально-синтаксичну структуру двоскладного речення, а в нашій роботі ми досліджуємо саме цей тип простого речення, формують предикативний і підрядний зв'язки, з яких перший утворює предикативну основу речення, або елементарне з формально-синтаксичного погляду просте речення¹. У структурі українського простого двоскладного речення підмет виділяється за формально-синтаксичними ознаками. Йому притаманні такі диференційні ознаки: ядерність, взаємозалежний зв'язок з присудком, детермінація присудком з боку синтаксичного часу і синтаксичного способу.

Підмет у корейській мові, як правило, виражається іменником та будь-якою іншою відмінюваною частиною мови. Зазвичай іменна частина мови стоїть при цьому в прямому (називному) відмінку, який оформлюється видільним чи іншим дериваційним афіксом (-이 -i, -가-ga, -께서-kkesŋ, -에-esŋ): 돈이 많습니다 *ton-i mansomnida* "грошей багато", 기분이 좋습니다 *kibun-i èosomnida* "настрій добрий", 날씨가 좋습니다 *nalsi-ga tŋpsimnida* "погода тепла", 친구가 옵니다 *çingu-ga omnida* "друг прийшов".

Функцію підмета може брати на себе й дієслово (або предикативний прикметник) у формі інфінітива. У такому випадку підмет, як правило, виражається словосполученням інфінітивного типу: 한국말을 배우기가 힘들죠 *hangug-mar-ol beu-ki-ga himdil-jo* "корейську мову вивчати важко", 아침마다 일찍 일어나기가 어려워요 *achim-ada ilsik irŋna-ki-ga ŋriŋwŋyo* "кожного ранку рано вставати нелегко" або субстантивованою дієслівною фразою (корейські граматисти називають *nominalized verb phrase*²) з підметовим афіксом: 택시로 가는 것이 더 빠릅니다 *tegsi-ro ka-non gŋs-i tŋ pparomnida* "таксі'хати – швидше". У наведених прикладах до основ дієслів 배우다 *beu-da*, 이리나다 *irŋna-da* та 가다 *ka-da* додаються інфінітивне закінчення -기-*ki* (поняття інфінітива в корейській мові має свою специфіку) або службовий іменник 것 *gŋth* та підметові афікси -이 -i, -가-ga. Як бачимо, складений присудок є синтаксично нечлениваною цілісною структурою.

Дія синтаксичних категорій речення зосереджена у при-судковій й визначає специфіку реченнєвих конструкцій. Торкаючись питання про те, який же з членів ядерної структури є важливішим, можна говорити, що підмет і присудок мають подвійну природу. Їх статус змінюється залежно від того, в якому аспекті – конструктивному

¹ Вихованець І. Р. Зазн. праця. – С. 63.

² *Ihm Ho Bin. Korean for International Learners. – Seoul, 2001. – P. 8.*

чи комунікативному – їх розглядають. М. П. Кочерган вважає, що “синтагматично присудок підпорядковується підмету, а в аспекті актуалізації присудок займає центральну позицію (предикативність, а саме такі її складники як категорії способу і часу, містяться саме в присудку)”¹. В. М. Алпатов, досліджуючи це питання в японській мові, дійшов висновку, що фіксований порядок слів та регресивна структура, а отже, й препозиція залежного члена багатьох східних, включаючи корейську, та деяких європейських мов, дає підстави вважати, що “присудок керує підметом так само, як він керує додатком”².

Уся сукупність присудкових форм в українській мові відповідно до частиномовної належності об’єднується, як відомо, у три типи – дієслівний, іменний і прислівниковий³. Дієслівний складений присудок в українській мові являє собою аналітичну сполуку, що складається з двох частин: основної і допоміжної: *Він почав працювати*. Проте сукупність корейських присудкових форм об’єднує чотири типи. Присудок корейської мови може за своєю структурою бути простим, складеним, похідним складеним та складним складеним⁴.

Простий присудок у корейській мові виражається дієсловом чи прикметником (у тому числі з препозиційним запереченням): *오늘 친구를 만납니다 onol èngu-rol mannamni-da* “сьогодні друга зустрічаю”, *옷이 예쁩니다 os-i yeppomni-da* “одяг гарний”, *빵을 안 먹습니다 ppang-ol an-mfksomni-da* “хліб не їм”. Прикметник у корейській мові змінюється, маючи при цьому майже однакові з дієсловом формальні ознаки, та виконує ті ж самі синтаксичні функції⁵. Тому часто прикметник як окрему частину мови не виділяють, а дієслова розподіляють на процесуальні (власне дієслова) та якісні⁶, до яких формально належить поняття індоєвропейського прикметника (англ. мовою – action verbs and descriptive verbs⁷). Насправді, у наведених прикладах прості присудки *만납니다 mannamni-da* “зустрічаю” та *예쁩니다 yeppomni-da* “гарний” нічим за структурою не відрізняються.

Одним з найпоширеніших типів складеного присудка є такий присудок, у якому лексичне значення виражається іменною частиною мови, а граматичне – зв’язкою *이다 ida* з усіма її видозмінами (*입니다 imnida*, *이에요 i-e-yo* тощо): *이것은 책입니다 i-gfson èk imnida*

¹ Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – С. 111.

² Алпатов В. М. О порядке слов в японском языке // Исследования по восточным языкам. – М., 1973. – С. 7.

³ Вихованець І. Р. Знач. праця. – С. 67.

⁴ Мазур Ю. Н. Корейский язык. – М., 1960. – С. 90.

⁵ Мальков Ф. В. Сходство и различие предикативных прилагательных и глаголов в корейском языке // Корейский язык. – М., 1961. – С. 149.

⁶ Рамстедт Г. Указ. раб. – С. 85.

⁷ *Ihm Ho Bin*. Korean for International Learners. – Seoul, 2001. – P. 97.

"це – книга (є)", 오늘은 금요일이에요 *onor-on komyoil i-e-yo* "сьогодні п'ятниця (є)". У сполученні з заперечною зв'язкою *an-ida* іменна частина, як правило, має форму прямого відмінка: 그것은 꽃이 안이다 *ko-gfson kkoë'i an-ida* "це – квітка не є". Крім зв'язок *ida* і *an-ida* для вираження складеного іменного присудка вживається зв'язка *되다* *twe-da* "стати, бути". Іменна частина в цьому випадку має форму прямого відмінка: 나는 선생이 되었다 *na-non sφnseng-i twe-ftta*. До такого ж типу відноситься й присудок, який складається з інфінітива змістового дієслова й форми кінцевої присудковості додаткового чи службового дієслова, у тому числі й інфінітива: 우리는 공부하기 시작하였다 *uri-nyn kongbu-haji sijak hayotta* "ми вчитися почали".

Похідний складений присудок складається з так званого дієприкметника, службового іменника та зв'язки: 이 소설책은 누가 읽은 것입니까 *i sosφl-ëeg-on nuga in-non gφs-ïmnika?* "цей роман хто читає (букв. ... хто читаючий є)". У цьому реченні 읽은 *in-non* – дієприкметник теперішнього тривалого часу, утворений від дієслова 읽다 *ïlda* "читати", 것- *gφth-* – службовий іменник і 이다 *ïda* – зв'язка.

Складний складений присудок утворюється з трьох і більше форм предикатива: 그분은 술을 마시지 못 하게 되어 있어요 *ko-bun-on sur-ol masi-ji moth ha-ge twe-φ issφ-yo* "йому алкоголь пити забороняється"¹. Буквальний переклад цього речення виглядав би дуже непривабливо для українського читача: "Він алкоголю пиття не здатен роблячим бути", де ми бачимо чотири дієслівні (віддієслівні) форми: 마시지 *masi-ji* – предикатив від дієслова пити, а 못 하게 *moth ha-ge* – прислівник від дієслова "не в змозі робити", 되어 *twe-φ* – форма дієслова "стати, бути" та зв'язка 있어요 *issφ-yo*.

Вивчення поставленої проблеми показало, що спільним для ядерних структур як української, так і корейської мов є наявність складних форм підмета і присудка. При аналізі речень також виразно виступає потреба не просто протиставляти один одному підмет і присудок, а розрізнити підметову та присудкову групи. Дослідження конститутивних членів ядерної структури також чітко виокремило питання про примат присудка корейського речення над рештою синтаксичних членів, у тому числі й над підметом, тоді як в українській мові підмет і присудок мають все ж подвійну природу залежно від аспекту, в якому їх розглядають – конструктивному чи комунікативному. Предикативний зв'язок та засоби його вираження можуть стати перспективним матеріалом для подальших наукових розвідок як в корейській мові, так і українсько-корейському порівняльному мовознавстві.

¹ John H. Koo. Basic Sentence Patterns in Korean. – Seoul, 1995. – P. 143.

ІСТОРІЯ МОВИ. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Лідія Гнатюк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ГЕНЕТИЧНО РІЗНОРІДНИХ
ОДИНИЦЬ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ
КІНЦЯ XVI – XVIII СТОЛІТЬ**

Староукраїнська літературна мова характеризується складним співвідношенням генетично різнорідних одиниць – передусім східнослов'янських і південнослов'янських (церковнослов'янських). Проте "само по собі походження елементів не визначає пов'язаних із ними соціокультурних конотацій, істотним є не походження елемента, а його кваліфікація в мовній свідомості носіїв (виділено нами. – Л. Г.), тобто не генетичні, а функціональні параметри"¹. Щоб окреслити останні, необхідно виходити передусім зі специфіки мовної свідомості староукраїнських авторів.

Ще Р. І. Аванесов звертав увагу на особливості мовної свідомості давньоруських книжників: "...давні руські книжні люди були носіями двох систем – книжно-писемної і народно-діалектної. Ці дві системи... становили одну складну систему, яка була єдиною в одних своїх ділянках і відрізнялася в інших"². Початок поєднанню цих систем у мовній свідомості давала початкова освіта, яка, як відомо, полягала у вивченні церковнослов'янської азбуки, навчанні читання, а також у заучуванні напам'ять Псалтиря і Часослова. В. Живов з цього приводу слушно зауважує, що коли носієм вивчено напам'ять великий корпус текстів (такий, наприклад, як Псалтир), це істотно позначається на його культурній і мовній свідомості, на характері мовної діяльності. У нього з'являються готові блоки опису ситуацій, дій і переживань, які відтворюються автоматично, коли він орієнтується на книжний виклад і разом із тим пише про те, що вже трактувалося у вивчених ним текстах. Сформований такий чином дискурс служить індивідові все життя; індивідуальна свідомість поглинається в цьому процесі домінантною ментальною традицією³.

Отже, при такому навчанні пам'ять носія може, напевно, генерувати не тільки фрагменти тексту, які описують якусь ситуацію,

¹ Живов В. М. Язык и культура в России XVIII века. – М., 1996. – С. 19.

² Силина В. Б. Проблема идентификации старославянизмов в русском литературном языке // Аванесовский сборник: К 100-летию со дня рождения чл.-кор. Р. И. Аванесова. – М., 2002. – С. 198–199.

³ Живов В. М. Знач. праця. – С. 24.

але й дрібніші текстові елементи – аж до окремих форм і конструкторцій. Вивчені напам'ять тексти створюють запас зразків, які можуть відтворюватися, коли ці зразки виявляються якимось чином активованими. Ми цілком погоджуємося з В. Живовим, який підкреслює, що книжна мова за таких умов сприймається не як чуже наріччя, що існує незалежно від рідної мови (на відміну від латини у слов'яномовних країнах), а як культивований різновид рідної мови¹. Тому, на нашу думку, слушне зауваження Б. Успенського щодо підходу до історії можна з повним правом поширити й на історію мови: "Культурно-сеmiotичний підхід до історії передбачає апеляцію до внутрішньої точки зору самих учасників історичного процесу: значущим визнається те, що є значущим з їхньої погляду"². Уявлення ж про внутрішню точку зору освічених людей минулого дають створені ними тексти.

Цікавими є спостереження В. Живова над виправленими за наказом Петра I відповідно до його настанов на "просту", "загальну" мову текстами. Ці лінгвістичні настанови були спрямовані проти попередньої мовної традиції, коли церковнослов'янська мова виступала як універсальна мова культури. Привертає увагу "Історія Петра Великого" Феофана Прокоповича з виправленнями самого автора – вони мають велике значення, оскільки Феофан був одним із головних виразників культурної політики Петра I. Виправлення стосуються таких ознак: форми аориста й імперфекта замінюються на форми некнижного минулого часу, узгоджені дієприкметники у функції дієприслівника – на незгоджені, інфінітиви на –ти – інфінітивами на –ть, форми двоїни – формами множини, звороти з давальним самостійним – підрядними часу; замінено також низку службових слів. Такі самі зміни засвідчено і в текстах, виправлених іншими книжниками. В. Живов слушно зауважує, що тотожність виправлень ґрунтується на тотожності мовної свідомості, на тому, що всі особи, які брали участь у цій роботі, мали однакове уявлення про те, які марковані елементи визначають книжну мову (тобто виступають ознаками книжності) і, отже, повинні бути вилучені при трансформації її в "просту". При цьому вільна варіативність окремих флексій зберігається і в тексті, виправленому самим Феофаном³. Отже, вона не пов'язується у нього з опозицією *книжне – просте*, і це не випадково, оскільки він виріс на ґрунті староукраїнської літературно-мовної традиції кінця XVI – XVII століть, якій була притаманна ця варіативність, щоправда – різним авторам неоднаковою мірою.

¹ Живов В. М. Зазнач. праця. – С. 25, 30.

² Успенский Б. А. История и семиотика // Успенский Б. А. Этюды о русской истории. – СПб, 2002. – С. 11.

³ Живов В. М. Зазнач. праця. – С. 98–106.

Йдеться про варіативність таких зокрема флексій, як *-аго* (*-яго*) / *-ого* (*-его*) родового – знахідного відмінків однини прикметників чоловічого і середнього роду, *-ья* (*-ия*) / *-ье* (*-ие*) називного відмінка прикметників у множині, флексій *-ію* / *-ю* в орудному відмінку однини іменників жіночого роду колишніх *ї*-основ, *-ы* / *-ами* в орудному відмінку множини іменників колишніх *ѣ*-основ; *-ѣх* / *-ах* місцевого відмінка множини іменників, форм двоїни / форм множини, *-ти* / *-ть* в інфінітиві, *-ши* / *-шь* у другій особі однини дієслів теперішнього часу тощо. У текстах переважної більшості староукраїнських письменників має місце функціональна тотожність префіксів *раз* / *роз*-, а в окремих – і тотожність повноголосних та неповноголосних форм.

Аналіз творів староукраїнських авторів кінця XVI – XVIII століть, зокрема Г. Смотрицького, К. Острозького, І. Вишенського, І. Галятовського, К. Зиновієва, щоденників молодших сучасників Г. Сковороди і учнів Ф. Прокоповича генерального підскарбія Я. Марковича і генерального хорунжого М. Ханенка дають усі підстави говорити про функціональну тотожність окремих названих формантів у мовній свідомості цих авторів, хоча, наприклад, і в Галятовського, і в Марковича та Ханенка переважають східнослов'янські флексії. Вибір конкретного варіанта в кожен конкретний момент визначався суб'єктивними чинниками, власними мовними уподобаннями або відбувався автоматично, без будь-яких розмірковувань автора з приводу вибору форми. Доказом цього є досить часто вживання в одному контексті генетично різнорідних закінчень, причому вибір флексії слова, як правило, не залежить від його конкретної лексичної семантики. Іноді такий вибір зумовлено римою, як наприклад, у К. Зиновієва.

Дещо іншу ситуацію спостерігаємо у творі “Філософія Арістотелева по умствованію періпатетиковъ” (1745) М. Козачинського та в текстах його учня Г. Сковороди. У них переважають окремі церковнослов'янські форманти, що, на нашу думку, спричинене певною нормалізаторською діяльністю М. Козачинського і Г. Сковороди, які, спираючись на староукраїнську літературно-мовну традицію з її варіативністю флексій, зокрема розглядуваних, надали перевагу генетично церковнослов'янському варіантові відповідно до своїх мовних уподобань. Важливу роль у цьому виборі відіграла винесена зі стін Києво-Могилянської академії граматична вченість, що пов'язувалася передусім із церковнослов'янською мовою, а також, ймовірно, мовна практика російських філологів Тредіаковського, Адодурова, Шванвіца, Тауберта, які, працюючи з 1730-х років над створенням норм нової російської літературної мови, намагалися

¹ Живов В. М. Знач. праця. – С. 168.

усунути немотивовану варіативність флексій. Оскільки ця варіативність не сприймалася у зв'язку з опозицією російської і церковнослов'янської мов, нормалізатори могли обрати традиційний книжний варіант¹. Одним із важливих чинників такого вибору в Г. Сковороди могла бути й орієнтація на фундаментальний онтологічний текст – Біблію. Водночас спостерігаємо в українського філософа й функціональну тотожність окремих генетично різнорідних одиниць, зокрема неповноголосних і повноголосних форм.

Разом із тим уже в першій третині XVIII ст. окреслюється тенденція до оформлення старослов'янізмів як стилістично і культурологічно значущої категорії. Це стосується передусім використання імперфекта та аориста. Так, у щоденнику Я. Марковича за сухим і офіційним стилем, намаганням ніде не дати жодної оцінки і не висловити емоцій, що було зумовлене підневільним становищем української козацької старшини в умовах царського режиму, все ж простежуються певні стилістичні особливості. Тонкий гумор і щось значуще тільки для автора – у часто повторюваній формулі *и подпяхомъ* (може оформлятися і як окреме односкладне речення, може поширюватися обставинами), яка зустрічається в щоденнику на фоні постійного використання л-форм минулого часу дієслів близько ста разів. Це – штучно сконструйована форма 1-ї особи множини імперфекта; можливо, її вживали у відповідних ситуаціях спудеї Київської академії, де навчався Я. Маркович. З метою ще більшого увиразнення процесу він використовує й імперфект *упіяхомся*. Лише зрідка засвідчено некнижну форму цього дієслова *подпивали*.

Постійно використовує Я. Маркович церковнослов'янську флексію орудного відмінка множини у сполуці *зь (сь) товарищи*, що на фоні вживання всіх інших іменників чоловічого роду в цьому відмінку з закінченням *-ами* має виразно стилістичний характер. Зрідка церковнослов'янська флексія названої сполуки спричиняє таку саму форму й наступного іменника в орудному відмінку.

Отже, питання про співвідношення генетичних і функціональних параметрів у староукраїнській літературній мові є дуже складним, і розв'язати його можна лише шляхом розгляду крізь призму староукраїнської мовної свідомості.

Галина Наєнко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРИЙМЕННИК СЕРЕД ІНШИХ ЧАСТИН МОВИ: ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ

Проблема узгодження результатів досліджень, виконаних у синхронічному та діяхронічному мовознавстві, особливо актуальною постає у викладанні історичних курсів, зокрема історичної граматики рідної мови. Адже граMATика, як пише І. К. Кучеренко, – це “наука про організацію інтелектуальної діяльності людини, здійснюваної засобами мови”, вона є “реальним чинником становлення й розвитку інтелекту”¹.

Розгляд граматичних одиниць як історично змінних явищ мови передбачає зосередження на таких аспектах.

Навіть ті одиниці, що в описовому мовознавстві кваліфікуються як “непохідні, первинні”, методом порівняльно-історичного аналізу зводяться до праформ із прислівниковою семантикою: без “за відсутності, крім” – д.-інд. *bahih* “зовні”, *bahirdha* “ззовні”².

Матеріал сучасної мови показує, що прийменник може втрачати самостійність і входити до складу інших похідних слів. Ще з праслов'янського періоду зберігаються повтори прийменника і префікса у словосполученнях на зразок *дійти до лісу, увійти у хату*. У прислівниках *куди, тоді* вгадується первинний займенник, що відповідає також прийменнику *до* та сполучнику *да*³. Колишня прийменниково-відмінкова форма зливається в одне слово та змінює семантику: *за ся* “за себе” > *зась* “назад” > *зась* “не можна”⁴. Інколи прийменник-префікс настільки губиться в морфемній структурі слова, що для розпізнання його первинної семантики потрібні спеціальні розшуки і виняткове чуття слова: “Если бог значит собственно доля, счастье, – пише О. О. Потєбня, – а богат – снабженный долею и богатый, то убог – как бы в стороне от доли”⁵. Деякі з прийменників навпаки, тільки нещодавно утворилися, і тому ототожнити їх можна тільки в широкому контексті, бо формально вони не відрізняються, скажімо, від дієприслівника: *зважаючи на, дякуючи та ін.*

Картина постійного руху в сукупності частин мови теж уявляється як постійна та безперервна. Як прикметники утворювалися

¹ Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Вінниця, 2003. – С. 21.

² Етимологічний словник української мови: В 7-и томах. – Т. 1. – К., 1982. – С. 161.

³ Там само. – Т. 2. – С. 7.

⁴ Там само. – С. 241.

⁵ Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. 4. – Вып. 1. – С. 219.

з іменників з приєднанням до них займенникових флексій, як числівники утворювалися з прикметників та іменників, так прислівники утворювалися з іменників, прикметників та дієслів, а прийменники – з прислівників, поступово випадаючи з їх сукупості, приєднуючись до дієслівних префіксів і до інших частин мови.

Висновок про те, що прийменники походять із прислівників, у мовознавстві зроблено давно, хоча спочатку була помічена тожність їх із префіксами. Так, в усякому разі, розуміли їх автори граматики Львівського братства¹.

О. О. Потебня, відзначаючи, що прийменники утворилися із повнозначних слів (займенникових прислівників), чи не вперше звертає увагу на прийменник у русі, розвитку, вихоплюючи з процесу функціонування. “На наших очах деякі прислівники втрачають здатність вживатися без наступного з ними відмінка, наприклад *между*. Це завжди служить ознакою того, що в них відбулася внутрішня зміна, саме втрата речового значення, того, що вони стали чистими зв’язками об’єкта”².

Спроби ототожити прийменники і прислівники присутні у багатьох мовознавців. Огляд цих праць зроблено в посібнику А. С. Колодяжного “Прийменник”, виданій у Харкові 1960 року. Так, Д. М. Овсяннико-Куликовський поділяє їх на 2 розряди: прийменники у власному розумінні і прийменники-прислівники, або фіктивні прислівники в ролі прийменників. Подібні висновки робив і акад. О. О. Шахматов: “Прийменники виражаються словами, які є, як здається, за походженням прислівниками”. Ф. Міклошич, розглядаючи проблему походження прийменників, вважав, що вони не можуть самі по собі керувати відмінками, бо за своєю природою вони – ті ж прислівники і первісне їх вживання не відрізнялось від прислівників³.

Суперечливі на перший погляд висновки різних дослідників легко пояснити: для одних важливішим виявляється семантичний критерій виділення частин мови, і тоді актуалізується його походження (так у І. К. Кучеренка), інші ж вихоплюють динамічну, функціональну ознаку – і тоді бачать у ньому “зв’язку”, “частку” або “аналітичну морфему” (так у О. О. Потебні, пізніше – у І. Р. Вихованця).

Окремо слід відзначити, що прийменники в своєму історичному розвитку демонструють загальні закономірності, притаманні одиницям граматичної системи: тяжіння до економії, і тому злиття кількох в один; реакцію на фонетичні процеси, і тому появу фонетичних варіантів та участь у розбудові засобів милозвучності. Як одиниці лексичної системи вони глибинно пов’язані з історією

¹ *Колодяжний А. С. Прийменник. Матеріали до курсу лекцій з сучасної української літературної мови.* – Харків, 1960. – С. 3.

² Там само. – С. 8.

³ Там само. – С. 9.

народу – і тому серед них є запозичення з інших мов, вони зазнають інертизації та архаїзації, а відтак і втрати окремих елементів та появи цілком нових. Це все процеси, які так чи інакше можна простежити, бо вони стрімко відбуваються. Вичерпно проілюстровано історичну змінність функцій прийменників, фіксованих писемними пам'ятками, у дослідженні О. С. Мельничука "Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові"¹, розвиток морфемної структури, поліфункціональність, утворення нових шляхом складання або лексикалізації синтаксичних сполук – в історичних працях С. П. Бевзенка, О. Т. Волоха, В. В. Німчука.

Але є рухи, які відбуваються набагато повільніше, і помічають їх аналітики, що переважно використовують функціональні методи в інтерпретації матеріалу. Такими є повільні переходи від синтетизму до аналітизму. Так, І. Р. Вихованець визначає "посилення функціональної ролі аналітичних синтетичних морфем" як "семантично виразних, легко поповнюваних синтаксичних засобів"². Паралельно можна пригадати, що саме функціональні підходи виявили в розвитку фонологічної підсистеми тяжіння до зменшення кількості одиниць голосних, тобто до перетворення шестифонемного вокалізму у п'ятифонемний (Ю. Шевельов). Такі тенденції можуть бути й певною мірою абсолютизовані, сприйняті як завершені в системі фонем літературної мови (Ю. О. Карпенко).

Звернена до знань, що перевіряються експериментально, теорія І. К. Кучеренка засвідчує ті самі обмеження формальної логіки, що їх добре усвідомлювали ще давні греки. Відомі апорії Зенона Єлейського: "Ахіллес і черепаха", "Стріла", "Стадій", "Дихотомія". У них йдеться про те, що розгляд траєкторії рухомого предмета як нескінченної сукупності точок змушує визнати його статичним³. Саме тому стріла не летить, Ахіллес не може наздогнати черепахи, прийменник – це тільки прислівник, а дієприкметник – це прикметник і т. ін. Водночас логіка виступає тут тільки своєрідним осмисленням процесів і результатів пізнання, а кінцеві положення системи І. К. Кучеренка – факторами, що оберігають мову і її граматику від руйнувань і дозволяють мислячим наблизитись до істини.

¹ Мельничук О. С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові // Українське мовознавство. – Вип. III. – К., 1961. – С. 124–191.

² Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980. – С. 273.

³ Конверський А. Є. Логіка. – К., 1999. – С. 109.

Ганна Мартинова

Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького

СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКІ АРЕАЛИ (на матеріалі фонології й фонетики)

Середньонаддніпрянський говір відіграв визначальну роль у формуванні та становленні української літературної мови. Його система включає найбільше мовних рис, що визначають її своєрідність, і тому він здавна привертая увагу вчених¹. Однак це були фрагментарні дослідження, в яких подано розрізнені свідчення, поодинокі фіксації окремих мовних фактів, здебільшого в плані прстиставлення говірка: літературна мова. Такий принцип аналізу діалектного матеріалу не передбачав повноти його опису, до того ж, середньонаддніпрянський говір ще не був предметом комплексного вивчення. Його специфічні лінгвістичні проблеми не знайшли належного вирішення в межах Атласу української мови (АУМ)² та окремих досліджень. Досі докладно не проаналізовано ареали цього діалекту за АУМ, не було спроб уточнити зону його функціонування та її демаркаційні лінії. В українській діалектології ще немає жодної синтетичної праці, в якій би на конкретному матеріалі цей діалект розглядали як цілість, що може диференціюватися на дрібніші мовно-територіальні одиниці.

Ефективність проведеного нами системного і лінгвогеографічного вивчення фонології і фонетики середньонаддніпрянських говірок забезпечено їх обстеженням за значно густішою мережею, ніж в АУМ, докладнішим питальником, а також аналізом суцільних текстів з великої кількості говірок³. На підставі лінгвогеографічного вивчення фонетичної і фонологічної систем середньонаддніпрянського говору вперше встановлено його внутрішнє членування: виділено діалектні зони – *центральну, північну, західну і східну*, в межах яких

¹ *Богорадицький В. А.* Диалектологические заметки. III. Говор села Сушки Золотоношского уезда Полтавской губернии: Окремий відбиток. – Казань, 1901. – С. 9; *Бражнов В. М.* Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького р-ну на Київщині // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови: Збірник статей. – К., 1954. – С. 68–78; *Бузук П.* Діалектологічний нарис Полтавщини // Український діалектологічний збірник. – Кн. 2. – К., 1929. – С. 159–197; *Варченко І. О.* Лубенські говірки і діалектна суміжність. – К., 1963. – С. 250; *Ващенко В. С.* Полтавські говори. – Харків, 1957. – 538 с.; *Дорошкевич О.* Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського повіту на Полтавщині // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. – К., 1915. – С. 101–122; *Лисенко П. С.* Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 9. – К., 1962. – С. 45–54; *Могила А. П.* Говірки західної Черкащини у складі полтавсько-київського діалекту: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1956. – С. 298.

² Атлас української мови. – В 3 т. – Т. 1. – К., 1984.

³ Обстежено 346 говірок південної Київщини, західної Полтавщини, Черкащини та північної Кіровоградщини.

функціонують окремі групи говірок. Картографування основних елементів фонетичної і фонологічної систем середньонаддніпряньського діалекту та рекартографування матеріалів АУМ на бланківках різного масштабу дозволило окреслити ареал цього говору. На півночі правобережній середньонаддніпряньській говірці відокремлюють ізоглоси, що проходять між Білою Церквою і Васильковом Київської обл., хоч окремі з них сягають у середньополіський діалект до р. Ірпінь, і навіть до р. Тетерів. На Лівобережжі пасмо розширене, ізглоси розходяться віялом, пролягаючи південніше й північніше Переяслава-Хмельницького та доходячи до річок Сейму й Десни. На заході ареал обмежують басейни річок Росі й Гнилого Тікича, на сході р. Сула, а на півдні ізглоси ступінчасто опускаються південніше Росі до р. Тясмину.

Специфіку середньонаддніпряньського діалекту виявляють типові для його фонологічної й фонетичної систем явища, які функціонують в центральній зоні досліджуваного ареалу: реалізація /а/ звуком [a] незалежно від позиції; реалізація /о/ голосним [o], зрідка в ненаголошеній позиції в сусідстві з губними приголосними [oʷ], [y°], [y]; реалізація /и/ звуком [i] незалежно від позиції, зрідка [i°] в ненаголошеній позиції; реалізація /і/ звуком [i] незалежно від позиції; реалізація /е/ в ненаголошеній позиції в середині слова голосним [i], зрідка [e°], [i°], зрідка перед складом з наголошеним [e] – [e°], [a°], [a]; відсутність протетичного [в] у північній частині центральної зони (¹вухо, вуз¹киї, вуж, ¹вулиц¹а); відсутність протетичного [г] у лексемі о¹р¹их у північній частині центральної зони; збереження опозиції /р/ : /р¹/ у середині слова; парадигматичні структури піднебінних /ж/ : /ж¹/, /ш/ : /ш¹/, /ч/ : /ч¹/, /дж/ : /ж¹/, /ш/ : /ш¹/, /ч¹ (ч¹)/, /дж¹/ : /ж¹/, /ш/ : /ш¹/, /ч¹ (ч¹)/, /дж¹ (дж¹)/, опозиція /л¹/ : /л¹/, лексикалізовані випадки нейтралізації протиставлення /т¹/ : /к¹/, чергування /д/ – /ж/, /т/ – /ч/, /с/ – /ш/, /з/ – /ж/ у дієслівних формах. 1 ос. одн. теп. ч., випадки нейтралізації опозиції глухість : дзвінкість на межі проклітика й слова; сполука [мй] на місці *м¹.

Відзначимо, що ряд ареалів, які характеризують середньонаддніпряньський діалект, виділено вперше. Так, його системі властива реалізація /и/ звуком [i] незалежно від позиції супроти випадків обниження її виявів до [e] під наголосом, виявлених у західних та кількох центральних говірках досліджуваного ареалу. На к. 17 АУМ, 1 умовною ізолінією Косівка, Лобачів Володарського р-ну – Розкішна Ставищенського р-ну – Велика Березянка Таращанського р-ну – Бране Поле Богуславського р-ну – Миронівка Миронівського р-ну Київської обл. – північніше Канева – Софіївка Золотоніського р-ну – Золотоношка Драбівського р-ну Черкаської обл. і далі на північний схід до р. Сейм відмежовано говірки, де виявами фонем /и/ в ненаголошеній позиції перед складом із наголошеними [e], [o] висту-

пають звуки [и^о], [е^і]. За матеріалами нашого дослідження, реалізація фонем /и/ мінімально залежить від наголошеності // ненаголошеності. Здебільшого в ненаголошеній позиції /и/ репрезентує основний вияв звук [и], лише спорадично, переважно в сусідстві з сонорними приголосними, помічено голосний [и^о].

Не увиразнено в дотеперішніх дослідженнях специфіку реалізації /е/ в ненаголошеній позиції перед складом з [і] чи в сусідстві з м'якими приголосними. На відміну від говірок західної, південної й східної частин досліджуваного ареалу, де виявом /е/ в цій позиції є звуки [і], [и], [и^і] (типу в *і'с'іл'а, на'п'і'ч'і*), у центральній зоні фіксуємо переважно звук [и], зрідка [е^і], [и^і]. Неповну інформацію подано в АУМ щодо реалізації /е/ перед складом із наголошеним [е] звуками [а], [е^і], [а^і]. Такі вияви фонем /е/ АУМ фіксує тільки в 5 говірках правобережної Черкащини, двох говірках Кіровоградщини, а в слові *залений* ще в трьох говірках Черкаської та Київської обл². Згідно з матеріалами нашого дослідження, це явище утворює в говірках центральної зони мереживний ареал.

Новою для характеристики досліджуваних говірок є також інформація про реалізацію опозиції /у/ : /о/. На жаль, карта АУМ, 1 не відображає дійсної картини щодо ненаголошених виявів /о/ перед складом із наголошеним [у]. На ній подано варіанти *го^ілубка, наго^ідуї, гу^ілубка, нагу^ідуї* як властиві багатьом середньонаддніпряньським говіркам³. У дотеперішніх працях є інформація про збереження ненаголошених репрезентантів /о/ в позиції перед наголошеними [і], [у]⁴, проте її не відображено на карті АУМ. За результатами нашого дослідження, збереження опозиції /о/ : /у/ є однією з характерних ознак говірок центральної зони. У них випадки реалізації /о/ ненаголошеними виявами [у], [у^о], [о^у] фіксуємо спорадично переважно в сусідстві з губними приголосними (типу *бо^ійарин, пу^іжар, напо(о^у, у^о, у)^івала, бо(о^у)^ілит^і*), причому їх поява не зумовлена впливом вокальної гармонії.

Уперше окреслено ареал функціонування опозиції /л' / : /л' /, де фонемою /л' / можуть репрезентувати вияви різної артикуляції – апікальної, какумінальної, ретрофлексної, поширені як у правобережних, так і в лівобережних говірках. У західній частині досліджуваного ареалу звук [л'] апікальної артикуляції фіксуємо лише в певних позиціях, тому протиставлення латеральних фонем набуває вигляду /л' / : /л' /'. Для центральних середньонаддніпряньських

¹ АУМ, 1: к. 17.

² Там само. – С. 40.

³ Там само. – С. 70.

⁴ Жилко Ф. Т. Особенности контрастов фонетического уровня в украинском языке (вокализм) // Вопросы языкознания. – 1971. – № 2. – С. 35–36; Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. – К., 1973. – С. 61.

говірок характерне збереження опозиції глухість : дзвінкість, зокрема випадки руйнування протиставлення /з/ : /с/ помічено лише на межі проклітика й слова, префікса й кореня.

За матеріалами регіонального картографування уточнено межі, розмір і наповнюваність ареалів ряду явищ, характерних для середньонаддніпряньського говору згідно з АУМ. Так, за матеріалами АУМ, варіант *г'ілок* поширений у правобережних середньонаддніпряньських говірках на південь і схід від умовної лінії Васильків – Фастів – до витоків р. Ірпінь – західніше Білої Церкви Київської обл., потім приблизно по р. Гнилий Тікич до сс. Неморож, Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл., звідти повертає до с. Щербашинці Богуславського р-ну Київської обл., далі трохи вище р. Росі до Дніпра¹. За даними регіонального дослідження в говірках південної Київщини фіксуємо, крім варіанта *г'ілок*, словоформу *гу'лок*, що утворює тут два мікроареали: Гребені, Юшки Кагарлицького р-ну – Малий Букрин Миронівського р-ну; Антонів Сквирського р-ну – Любча, Антонівка Ставищенського р-ну Київської обл. – Баштечки Жашківського р-ну Черкаської обл. – Торчиця Ставищенського р-ну – П'ятигори Тетіївського р-ну Київської обл. Ареал варіанта *гу'лок*, очевидно, продовжується на північний захід від цієї умовної лінії. У частині говірок Рокитнянського, Таращанського, Богуславського р-нів функціонує варіант *ог'ілок*. У лівобережних середньонаддніпряньських говірках варіант *г'ілок*, згідно з АУМ, утворює суцільний ареал понад Дніпром, сягаючи в північній частині р. Удаю й м. Лубен, проте за даними нашого дослідження суцільний ареал цього варіанта на Лівобережжі функціонує приблизно в адміністративних межах Черкаської обл. та Гребінківського р-ну Полтавської обл. Виявлено також два мікроареали між Сулою і Псллом. Крім цього, уточнено реалізацію опозиції твердість : м'якість піднебінних /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ перед [а] (<*ε), функціонування сполуки [мй] (<*м'), протетичного [в] перед [у]: ¹вухо, вуз¹киї, вуж, ¹вулиц'а, протетичного [г] в лексемі *го'р'іх* тощо).

Отже, регіональне картографування явищ фонологічної і фонетичної систем середньонаддніпряньського говору дозволило окреслити його ареал, виявити типові для нього риси та дати їм докладну лінгвогеографічну характеристику.

¹ АУМ, 1. – С. 87.

Володимир Куриленко
Глухівський державний педагогічний університет

ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ДІАЛЕКТНОГО ЧЛЕНУВАННЯ ПОЛІСЬКИХ ГОВОРІВ

Лінгвогеографічна характеристика поліського діалектного матеріалу на базі атласу діалектної лексики Полісся (рукопис: 189 атомарних та 31 зведена карта ізоглос) підтверджує поділ поліського макроареалу на три основні діалектні одиниці: західно-, середньо- та східнополіський говори (діалекти) з кордонами відповідно по Горині та Дніпру. Виразна й їхня базисна історична мотивація та хронологічна інтерпретація межами розселення окремих слов'янських етносів – волинян (бужан), древлян та сіверян – до об'єднання в єдину державу – Київську Русь.

Однак карти Атласу дозволяють простежити й суттєві закономірності дещо іншого плану. Суть їх у тому, що досить часто ареали поширення певних мовних явищ, формуючи ізоглоси по Горині та Дніпру, є спільними для двох: західно- і середньополіського чи східно- і середньополіського діалектів.

Так, біла кислувата рідина, що залишається після масла, у східному Поліссі називається *сколотини, ска/лотини, ско/лотина, ска/лотина, ска/лот'іна, ска/лоц'іна, ска/лочуванка, іска/лочуванка* (безпосередньо біля Дніпра *си/роватка, ско/лотна сирова/ватка, ска/лотна си/ронатка, ска/латна си/ровадка*), а в середньому та західному – *мас/л'анка, мас/л'енка, мас/л'онка*.

Ці ж ареали протиставляються відповідно за наявністю-відсутністю чи відсутністю-наявністю в них певного діалектного матеріалу. Наприклад, західне й середнє Полісся є територією поширення слів */дереш, /жереш, дерешо/ватиј, дерешу/ватиј, јерешо/ватиј, дерешо/вата* – назв сіро-коричневої, рідше інших мастей домашніх тварин, насамперед коней, чи худой, поганої тварини.

Назви *то/вар, ту/вар, та/вар* подані непротиставними загальнополіськими значеннями 'предмет торгівлі', 'вичинена шкура на взуття' та значенням 'велика рогата худоба'. Останнє мають лише обстежені говірки правобережжя Дніпра, за винятком тих, що поширені у верхів'ї Прип'яті.

На східнополіській території використовується однокінна, на останній – парокінна запряжка. Звертання до одного коня відрізняється від звертання до пари коней, оскільки в другому випадку для правої та лівої тварини потрібне окреме слово при повертанні праворуч і ліворуч (у першому випадку така необхідність просто відпадає).

Саме цим пояснюється наявність у західному та середньому Поліссі слів для повертання коней праворуч і ліворуч (при відсутності

їх у східному): *га/т'а*, */гат'а*, *га/т'а*, */гајта* і под., рідше *соб*, *ксоб*, */соб'і* і под. 'вигуки, за допомогою яких коней повертають праворуч' та *соб*, *ксоб*, */соб'і*, *к/соб'і*, *ксо*, */цоб'і*, *од се/бе*, *а/цеб*, *ца/ба*, *ца/бе*, *са/бе*, дуже рідко */гајта*, */гат'а*, *га/т'а*, *гај/та*, */в'ішта*, */в'іста*, *ац*, *са*, *со* 'вигуки при повертанні коней ліворуч'.

Таким чином, розглянутим явищам властиві певні ареальні закономірності, що виявилися в накладанні особливостей матеріальної культури на лексичні ареали, що дістало відображення в повному збігу ізопрагми та ізоглоси.

Поліське лівобережжя Дніпра протиставляється Правобережжю і комплексом тематично споріднених назв *ут/роба*, *н'аўт/роба* – *жирна*, */жерна*, *жироў/на*, *жирус/лева*, *жиро/вита*, *жиро/в'іта*, *жиро/вета* 'тварина, яка багато їсть'; відсутністю-наявністю слів *л'і/рава*, *л'і/кава*, *л'а/гава* 'тварина, яка погано й мало їсть'. Варто відзначити, що назви */жирна*, */жерна* і под. не утворюють суцільного ареалу, хоч і живаються в Поліссі від Бугу до Дніпра.

Лише на поліському правобережжі Дніпра некастрований самець вівці називається *мар/кач*, *мор/кач*, *мур/кач*, *шмар/кач*, *смор/кач*, *мар/кај*, *морко/тај*, *мар/кал'*, *мер/кал'*, *мар/хал'*, *мор/кал'*, *мар/кус*, *морко/тун*, *мурку/тун*, *ворко/тун*, */меркотен'*, */моркутен'*, */морк'ітен'* (на фоні загального *ба/ран*).

У ареалах поліського Лівобережжя – Правобережжя на лексичному рівні здійснюється також протиставлення номінацій *о/шијок*, *о/шејок*, *а/шијок*, *а/шијак*, *а/шејак* – *карк*, *карх*, */карок*, *ка/рок*, */карак*, */гарок*, *о/карок*, *а/карок*, *за/карок* 'задня частина ший', а на морфологічному – *сл'і/пецг*, *сл'е/пец'*, *сл'е/пец*, *сл'і/пец*, *сле/пец'*, *сли/пец*, *сл'е/п'ен'*, *сл'а/п'ен'* – *сл'і/пак*, *сли/пак*, *сле/пак*, *сл'е/пак* 'велика муха, що жалить тварин та ссе їхню кров'.

Ряд ізоглос вертикального начерку проходить з обох сторін від умовної лінії Дубровиця – Рівне. Таким чином, Горинь, де сусідували племена волинян та древлян, є природною межею цілого ряду діалектних опозицій. Однак діалектний матеріал часто корелюється на територіальному рівні західнополіський – середньо- і східнополіський.

Так, до складу пасма входить ізоглоса, на захід від якої для назви корови, що залишилася безплідною, зберігаються атрибутивно-субстантивні словосполуки */јалова ко/рова*, */јелова ко/рова* і под., тоді як на сході вживаються вторинні утворення – */јалоўка*, */јалаўка*, */јал'іўка*.

У межах цих же ареалів розмежовуються поліські говірки заходу та сходу безсуфіксальними – суфіксальними формами *гу/ба*, */губа*, *гба*, */гиба* – */губка* 'одиниця виміру довжини основи та полотна'.

До Гощі на південь відхиляється наступна ізоглоса пасма. На захід від неї переважають безсуфіксні форми *здух*, *з/духи*, *з/дух'і*,

з/дохи 'частина тіла між ребрами й сідничними кістками', тоді як у говірках протилежного ареалу вживаються лише суфіксальні однокореневі варіанти *з/духвина*, *з/духв'іна*, *з/духлина*, *з/духовина*, *з/духов'іна*, *зду/ховина* і под.

Кілька ізоглос цього пасма на півдні сходяться з останніми біля Рівного, а на півночі проходять на захід від Дубровиці. Вони протиставляють західні говірки східним оригінальним лексичним матеріалом чи підкреслюють морфологічну специфіку говірок західного Полісся на протигагу середньо- і східнополіських.

Межу двох цілихних ареалів є ізоморфа, що роз'єднує виразно протиставлені західний та східний варіанти назв */к'ілавиј* – *к'і/лун*, *г'і/лун*, *ге/лун*, *ги/лун*, *ки/лун*, *ги/лун* 'самець, у якого яєчка чи одне яєчко міститься всередині, а не в мошонці', рідше (у східному ареалі) 'самець із мошонковою грижею'.

Наступна ізоглоса виділяє західну територію за відсутністю – наявністю назв *с/кивиц'га*, *с/кивица*, *с/к'івиц'а*, *с/к'івица*, *с/к'ів'іца*, *с/к'ібиц'а*, *с/к'ібица*, *с/к'іб'іца*, *с/к'іва* 'щелепа', 'нижня щелепа', рідше інші значення.

Остання ізоглоса пасма, на відміну від розглянутих, біля Рівного повертає на захід, проходячи на цій ділянці по лінії Рівне – Маневичі – Турійськ – Володимир-Волинський. Вона окреслює східну, південну та південно-східну межі поширення назв */гарах*, *га/рашки*, *гараш/ки*, *гарах/вата*, *гараху/вата*, *гараху/вата*, *га/рашкувата*, *гарашку/вата*, *гара/хата* 'коротка (кучерява) шерсть овець'. Остання поліська територія є неоднорідним ареалом поширення слів *ба/рашка*, *ба/рашок*, *ба/рашкова*, *ба/рашкова*, *ба/рашкувата*, рідше */бирка*, */б'ірка*, *бир/кова*, *бур/кова*, */бі'рочна*, *бурко/вана* і под.

Історична аргументація розглянутих ізоглос спирається на ряд об'єктивних факторів:

1) ізоглоси проаналізованих явищ входять у пасма ізоглос, що розмежовують західно-, середньо- та східнополіський діалекти, однак вони, окрім розмежувальної, виконують ще й об'єднуючу функцію;

2) лінгвогеографічна мотивація діалектного матеріалу на Поліссі – зоні глибоко архаїчних слов'янських діалектів – має передбачати й ареали та, відповідно, пасма ізоглос, формування яких передувало усталенню на цій території давніх етносів волинян, древлян та сіверян;

3) практика інтерпретації архаїчних діалектних ареалів та пасм ізоглос, які їх окреслюють, засвідчує, що до складу їх часто входять ізолії як давніх, так і пізніших мовних рис: сформована на певному етапі мовного розвитку діалектна одиниця як цілісна система, що перебуває в неперервному розвитку, має здатність до збереження своїх меж, своєрідно "підтягуючи" як попередні, так і пізніші діалектні процеси до усталених границь.

ЛІНГВОПОЕТИКА. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Олександр Червченко

Уманський педагогічний університет імені Павла Тичини

НАЦІОНАЛЬНИЙ КУЛЬТУРОПРОСТІР ПОЕЗІЇ НЕОКЛАСИКІВ
(на прикладі лексико-семантичної групи *земля*)

Поетична мова неокласиків (М. Драй-Хмари¹, М. Зерова², М. Рильського³, Ю. Клена⁴, П. Филиповича⁵)* органічно поєднала не тільки найкращі здобутки світової класики, а й глибинну національну традицію. Образ рідної країни для кожного митця є константою. Осмислення неокласиками долі України здійснюється через призму віковичної культури, ціннісних надбань, сприйняття її історії у контексті історії людства. Художньо-мовна структура національного культуропростору складна і багатокомпонентна, вона утворюється із найрізноманітніших чинників, серед яких центральне місце посідають типові символи українського довкілля (земля, вода, вітер тощо), номінативи об'єктів біосфери, одоративна, звукова, темпоральна лексика, кольороназви, широкий спектр онімічних одиниць. Їх філософське розуміння підпорядковане ідеї єдності світобудови, прагненню відтворити сутнісні ознаки гармонії і з'ясувати причини дисгармонії.

У поетичному моделюванні неокласичної світобудови одне з визначних місць належить образу землі та її лексико-семантичним варіантам: степу, полю, ріллі, лану, ниви, рівнині, лугу, перелогу, полонині тощо: "*Зоріти ніч і бути з вами, / Холодно-росяні поля, / І слухати, як гуде з нестями / І стугонить вночі земля...*" [МДХ, 91].

Трактатування названої лексико-семантичної групи визначається орієнтацією неокласиків на різні традиції вживання даного образу, зокрема фольклорну, де земля асоціюється з жіночим першопочатком, тому мотиви і образи вагітності (*Вона широка, тепла і вагітна* [ПФ, 91]), народження (*І новий плід зачне, і вродить новий плід* [МР, 252]), зрілості (*Бо довго може ще терпіти / своїх дітей стара земля!* [ПФ, 55]), / розкладу (*Земля не родить / немовби хто закляв її. / – Нема що їсти, горе, горе!* [МДХ, 167]) стають ключовими.

¹Драй-Хмара М. П. Вибране. – К., 1989. – 542 с.

²Зерова М. К. Твори: у 2-х томах: Т. 1. Поезії. Переклади. – К., 1990. – 842 с.; Зерова М. К. Твори: у 2-х томах: Т. 2. Історико-літературні та літературознавчі праці. – К., 1990. – 594 с.

³Клен Ю. Вибране. – К., 1991. – 461 с.

⁴Рильський М. Т. Зібрання творів у 20-ти т. – Т. 1: Поезії 1907-1929. – Проза 1911-1925. – К., 1983. – 534 с.

⁵Филипович П. П. Поезії. – К., 1989. – 196 с.

* У тексті: М. Драй-Хмара – МХД, М. Зерова – МЗ, М. Рильський – МР, Ю. Клен – ЮК, П. Филипович – ПФ із зазначенням сторінки.

Створений неокласиками образ землі-матері актуалізує семи 'тепла', 'життедайна', 'чиста' (в лоно *тепле, животворне, чисте / Невтомно сіють зерно золотисте* [МР, 76]), 'плодюча', 'жива' (*Земле родюча, жива! Вже чатувала кого ти?* [ПФ, 50], *Землі родючої живущим сокам* [МЗ, 22]), 'щедра' (*Дари родючої землі, що породило щедре лоно* [ЮК, 56]), 'чорна', 'сильна' (*Став чоловік над чорною ріллею, / Як небо, гордий, сильний, як земля* [ПФ, 48]), 'рідна' (*Я вгав в обійми рідної землі* [МДХ, 162]).

Життедайна сила землі спонукає митців до нової художньо-образної трансформації – біблійного образу обітованої землі: *Зореокої надії / Обітована земля* [МР, 361], як втілення багатства, достатку, щастя: *Хто в громаді, той щасливий, / Для того – як світ багата / Всеземного колективу / Обітована земля* [МР, 361]. Проте цей образ набуває виразно українського забарвлення: *земле, хліборобська мати, / Обперезана річками голубими, / У зеленому високому очіпку, / У мережаній китайчатій запасці, / В плахті, критій квітами ясними* [МР, 210], де "високий очіпок", "мережана китайчата запаска", "пахта" – елементи українського національного жіночого вбрання, а поетичне словосполучення *хліборобська мати* характеризує основний вид заняття українського народу – хліборобство.

Подібних метаморфоз зазнає чоловічий образ лексико-семантичної групи 'земля' – образ степу: *Скидаючи керею срібнорунну / поволі прокидався степ / і оживав...*, де актуалізуються не тільки етнографічні ознаки української культури (*керея срібнорунна* як частина святкового чоловічого одягу), а й традиційні реалії національної флоросистеми: *і дихав кожним колоском / І кожною билінкою малою*, які, органічно поєднуючись з одоративною лексикою: *сповняючи повітря / ранкове / медовим / свіжим духом* [МДХ, 171], створюють одухотворене романтичне уявлення про образ, яке сягає фольклорних глибин мовотворчості. Мабуть, ці поетичні рядки – блискуче практичне підтвердження тези М. Зерова про потребу вдосконалення, культивування "нашого степового, пахучого, але дикого ще слова" [МР, 196].

Традиційний у художньо-мовній практиці 20-30-х рр. образ 'степу' (як часо-просторової екзистенції національного буття) у поезії неокласиків підтримує асоціативний зв'язок із Елладаю: *Високий, рівний степ. Зелений ряд могил / І мрійна далечинь, що млою синіх крил / Чарує і зове до еллінських колоній* [МЗ, 79]. Культивування образів 'високого степу' та 'степових могил' дозволяє торкнутися славного минулого рідної землі, визначити її місце у контексті світової історії, створити уособлення візного простору.

Образ вільного, безкрайнього степу (поля) набуває активної творчої сили, через нього проявляється ідея внутрішньої мистецької

свободи: *Але пісня летить у поля у безкраї / Наче ластівка з теплих країв* [ПФ, 87], розкривається близькість духовного стану ліричного героя та представленої національної субстанції: *Пісня – посестра, степ – побратим, вольная воля трьом нам усім* [МДХ, 50].

Іноколи зазначені образи набувають виразних географічних координат: *Блаженні дні і ночі на селі, / Землі Волинської родючі лона, / Дух полів, і гомін од балкона* [МЗ, 47], чи *Моя вітчизна – степ біля морів південних* [МДХ, 159]. Деякі з них формують романтичну модель трактування цих образів: *поля єдвабні* [МР, 77], *медвяна земля* [МР, 214], інші набувають символічних ознак: *Вгорі під сонце ясне! Гойдатиме вітер хмари. / У сині поля зжене / Зірок золоті отари* [ПФ, 77], де 'сонце', 'вітер', 'хмари', 'поля', 'зірки' виступають універсальними моделюючими праобразами гармонійного всесвіту, а кольороназви 'сині' та 'золот' зберігають дохристиянську символіку, за якою існує стала відповідність між синім кольором та землею, а золотий має семантику оновлення, життєствердження.

Так чи інакше, актуалізація семантичного багатства названої лексико-семантичної групи дозволяє торкнутися витоків сакралізації образу землі, її обожнення, святості: *Поля мої, святі поля* [МР, 284], *засівів ранніх лане пресвятий* [МР, 76]. У ставленні до неї розкриваються етнокультурні стереотипи поведінки українського народу: *О, хоч би раз поцілувати / жагучими і спраглими устами / твою прекрасну, чарівну, / окроплену святою кров'ю / землю!* [МДХ, 150]. Через цей образ проектується героїка минулих днів: *Тут Січ стояла, тут гули майдани, / димилися козацькі курені, / змагались семеряги і жупани, / лунали горді і сумні пісні* [МДХ, 118], постають античні уявлення про її оновлюючі можливості: *Тоді б, – / як Геїн син (мова йде про Антея – ОЧ), / що всіх героїв переміг, / почерпуючи свіжі сили при кожнім дотику / до матері-землі, – / я духом знову окрилатів, / набрався б знов снаги!* [МДХ, 150]. Земля стає пристанищем і для античних богів: *Скажеш: боги олімпійські зійшли поміж люд смутноокий* [МЗ, 86], *І по землі небожителі ходять блаженні: / Флейти торкається Пан, чашу підняв Діоніс* [МР, 169], через образи яких розкривається пантеїстичне сприйняття світобудови. Актуалізації сем 'свята', 'божественна' сприяють також багаточисленні ремінісценції біблійних образів та сюжетів: *Йшла степами й питала: "Де мій син?... / Чи не стрівів вам десь по дорогах / Синьоокий Христос?..." / За рікою спинила на ниві / Дідуся, що гнідка поганяв* [ЮК, 85].

Отже, семантична поліфонія образу землі, яка розкриває природні властивості цієї реалії, її народне, міфологічне, філософське розуміння, набуває позитивного оцінного забарвлення.

Однак несприйняття революційних катаклізмів доби і спричинених цим суспільних дисонансів зумовлюють появу негативної оцінки образу: *Десь там, / в далечині, / – спливає кров'ю степ* [МДХ, 148].

Образ поневоленого степу (*То степу дух новий, то Дніпрельстан, / грізний владар могутньої природи* [МДХ, 118]) стає усвідомленням трагічності епохи. Поневолена земля асоціюється зі спустошеністю: *Поле чистее / Не поорано / Вже давно* [ГФ, 52], безплідністю: *Земля не р'одить* [МДХ, 167]. Через таку трансформацію з'являється образ оновленої землі: *Нове сонце пломеніє / На оновленій землі / Розцвіте нова пшениця / По розкованих ланах!* [МР, 368], що своєрідно характеризує нові суспільні порядки.

Образ спустошеної землі стає символом занепаду культури: *рельєф культурний рідної землі* [МЗ, 33], який одначе сповнений глибокого оптимізму та надії на відродження духовності: *Спізнати, вірити, що на цій землі ще проростуть науки винні грона* [МР, 33].

Так чи інакше, зазначена смислова поліфонія утворює поетичну опозицію, яка розкриває два напрями сприйняття цього образу: з одного боку – природної реалії, яка, як правило, конотується позитивно, з другого боку – соціально-забарвленого поняття, яке набуває негативної оцінки.

Світлана Лавриненко
Ізмаїльський гуманітарний університет

ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У РОМАНІ ПАНАСА МИРНОГО “ПОВІЯ”

Аналіз вербальної презентації універсуму в індивідуально-психологічних та національно-специфічних виявах підводить до розуміння архетипності українського слова. Власне ментальні процеси – феномен узагальненого психо-соціального плану, що базується на об'єктивації сукупності особливостей народного світобачення¹. На думку О. О. Потебні, факт існування національної ментальності пов'язується з семантико-граматичною будовою мови і спирається на глибинний зв'язок між мовою і нацією².

Одним з суттєвих маніфестантів етнічної ідентичності є художні порівняння. У романі П. Мирного “Повія” вони представлені досить частотно, зокрема, мабуть тому, що текстова тканина цього психологічного твору формувалася протягом цілої епохи: розпочатий у 1881 році, роман зазнав останньої редакції у 1919¹. Пошуки шляхів інтуїтивного відтворення дійсності, закоріненість у фольклорну традицію, сповідальний характер матеріалу, особиста драма письменника-патріота, змушеного приховувати свої політичні погляди,

¹ Ковалевська Т. Ю. Поняття лінгвоментальності в україністиці: витоки і перспективи // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса, 2001. – Вип. 2. – С. 3–9.

² Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 56.

й захоплення українською літературою, – все це тією чи іншою мірою сприяло формуванню порівняльного дискурсу роману. Адже, відомо, що порівняння, розкриваючи модуси індивідуального мислення, здатні реалізувати багатопланові, ментальнодетерміновані підтексти й притексти.

Незважаючи на широкий спектр здійснених досліджень, й нині актуальними залишаються слова І. Кучеренка про те, що порівняльні конструкції української мови досі не знайшли вичерпного опису, а також єдиного, послідовного й викінченого обґрунтування². В. М. Черкаський зауважує: “Простота, загальнозрозумілість, поширеність цього тропу в побутовому мовленні та фольклорі зумовили надзвичайно широке використання його Панасом Мирним, як і літературою того часу”³. Загальновідомо, що кінець XIX – початок XX століття оцінюється як важливий етап розвитку архетипу слова в українській культурі. Мова у зазначений період стала символом виживання нації, якій загрожувала втрата самоідентичності. Художня спадщина Панаса Мирного якнайкраще презентує становлення національної нарації українського слова. Наративність порівнянь роману “Повія” полягає в їх унікальній здатності актуалізувати системи знаків, співвідносних з образами природи, народним побутом, міфологією. Згадані властивості пояснюються й тим, що порівняння виникли внаслідок отримання певними психоментальними явищами словесної реалізації, поєднавши в аспекті тексто-дискурсивного функціонування вербальний компонент з невербальними складовими (образними уявленнями), корелятами мислення (відчуттям, інтуїцією, трансценденцією) та архетипами колективного підсвідомого. Механізм адаптації порівнянь у художньому тексті можна розглядати як інтегрований системно-структурний феномен, що взаємодіє з національною концептосистемою. Окрім того, порівняння сприяють об’єктивації дискурсу, моделюючи сугестивну взаємодію суб’єкта оповіді з об’єктом.

У романі П. Мирного “Повія” представлено розмаїття порівняльних конструкцій, серед яких 42 ступеньованих прикметники, з них 37 – вищого, 5 – найвищого ступеню порівняння; 174 якісно-означальних прислівника; 24 форми орудного порівняльного; 205 порівняльних зворотів; 69 підрядних порівняльних речень. Основний, найбільш вагомий з точки зору структури й семантики масив становлять порівняльні звороти, головна функція яких полягає у зіставленні певної реалії, властивості, дії з іншою добре відомою субстанцією. Зміст порівнянь, наявних у романі “Повія”, детермі-

¹ Мирний П. Твори в двох томах. – К., 1989. – Т. 2. – С. 139–625.

² Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К., 1959. – С. 4.

³ Черкаський В. М. Художній світ Панаса Мирного. – К., 1989. – С. 235.

нується ступенем їх внутрішньої актуальності, зумовленої аксіологічною реструктуризацією особистісної психіки у контексті національних моделей сприйняття дійсності: *А небо – глухе, як пустиня, німе та холодне, як камінь, – шатром розіслалося понад землею, морозом скувало її, наче хоче роздавити*. Лексико-семантична структура порівнянь у Панаса Мирного, як і лексична система мови в цілому, відтворює логіко-поняттєві універсалії художнього мислення. Категоріальна система образів – об'єктів порівняння, представлених у романі як ілюстративне доповнення картини реальної дійсності, досить традиційна. Вона пов'язана з селянським побутом, обрядами, культурнообумовленими сценаріями, національними стратегіями оцінювання. Етноментальний компонент порівнянь реалізується у системі ціннісних орієнтацій, закодованих в асоціативно-образних комплексах за допомогою еталонів та стереотипів світорозуміння лінгвокультурної спільноти, яка їх обумовила.

Письменник активно використовує компаративеми для увиразнення зовнішньої характеристики персонажів. Один з центральних об'єктів порівняння – очі: *як гострі ножі; наче зорі; як огонь; як вугілля; наче жар; мов дві жарини; наче іскри; як оксамит; мов у кроля; як у kota; як мишенята*. Наведені порівняння є джерелом важливої інформації про людину: тут і особливості зору, і зовнішня врода, і душевна напруга, і мрійливість, і хитрість, і швидкість. Виявлена автором множинність способів реалізації порівняльності обумовлюється селекцією різних елементів наскрізної концептуальної моделі, що, власне, й фіксується мовою роману, де один і той самий інформаційний фрагмент може бути індексований за допомогою різних маркерів. Образи, що їх породжують художні порівняння роману, тісно пов'язані з фольклорною традицією, яка орієнтована на людину – персонажа й реципієнта. Тож не дивно, що основний масив порівнянь Панаса Мирного відзначається яскравим антропоцентризмом, який реалізується у визначенні фізичного та психічного стану людини: *як безногий, як дурень, мов жива, наче п'яний, як опечений, як ужалена, наче залякла*. Характеристика вдачі та особливостей поведінки може здійснюватися через порівняння людини з тваринами: *наче звір дикий, мов маленьке ягнятко, наче кіт той, як собака той, як той цуцик, як кабан, як жеребець той; птахами: як та пташка, як півень, як крячка, як сова, як сич, мов голуб; плазунами та комахами: як гадюка, як ужака той, наче комашня, як мурава, як муха, як черви; рослинами: мов квітка, як та маківка, як горох, як буряк, наче гарбуз, як дуби; знаряддями праці: як ніж, наче шило, наче гвіздки, як той цвяшок, як та колода; речовинами та артефактами: як крейда, мов кам'яні, як оксамит, як той сап'янець; стихійними силами: як вітер, неначе туман, як холод,*

наче блискавка. Опрацьований матеріал засвідчує, що письменник віддає перевагу зворотам з власне порівняльним сполучником як (97 уживань), що мають на меті побудову аналогій реальної схожості: *Продержало з тиждень морозом – земля замерзла, як кістка*. Узвичаєним місцем порівняльного звороту відносно цілого речення у романі “Повія” є постпозиція. Переміщення звороту у препозицію підкреслює його підвищену експресивність: *Як грім, гуркотів регіт по хаті, та Тимофій на те не взирає...* Прагнення підкреслити за допомогою сполучника як ту чи іншу реальну ознаку дозволяє письменнику широко застосовувати порівняння, пов’язані з уявленнями про кольорову гаму: *як сніг, як крейда – білий; як рак, як буряк, як та наливка – червоний; як смерть, як вощина – жовтий; як угілля – чорний; як рута – зелений*.

Порівняльні звороти з сполучником *наче* (42 одиниці) тонко відтворюють модальні нюанси, зокрема, ступінь ірреальності, неповну достовірність: *Біле-біле, наче з крейди вистругане лице молодичі злегка зашарілось, очі, як оксамит, на хвилинку спалахнули*. Сполучник *неначе* має більшу порівняльну силу, ніж *наче*: *І серед тієї темноти, неначе сови, перегукувались дочка й мати*. Порівняльні звороти з сполучником *мов* найчастіше реалізують значення імовірності: *Колісник хитнувся, мов прострілений*. Порівняльні звороти з сполучниками *наче*, *неначе*, *мов* є унікальним явищем української синтаксичної системи, саме з цієї причини вони якнайглибше відтворюють етноментальні модуси й інтенції автора.

У романі “Повія” поряд із вільними порівняльними зворотами представлено 47 компаративних сполук фразеологічного типу. Однак, треба зауважити, що фразеологізація зворотів супроводжується частковим послабленням компаративного значення. зіставлення предметів і вищ у процесі фразеологізації замінюється узагальненням або ж уподібненням певних ознак і якостей. Фразеологізовані порівняння передають особливості світовідчуття, інтуїтивні реакції, оцінки: *прибігла, наче вогню вхопила; учепилася, як реп’ях до кожуха; точить, як іржа залізо; як сир у маслі купається; мов на світ народився*.

Етнолінгвістичне дослідження порівнянь тісно пов’язане з вивченням складових мовної картини світу, оскільки порівняння віддзеркалюють реальність, фіксуючи фрагменти культури, історії, психології та менталітету нації. Адже використання у порівняльних зворотах пестливих форм *пташечка, мишенята, жаринка, зіроньки* відбивають народне світосприйняття. Національні особливості передаються й самою структурою порівнянь, використанням у конструкціях специфічних для української мови сполучників, які надають аналізованим одиницям неповторних відтінків. Порівняння, наявні у

романі "Повія", можуть бути розцінені як наративні символи, що виникли в результаті вербально-сміслового кодування сегментів національного буття. Етноментальний зміст порівнянь зумовлюється взаємодією функціонально значущих об'єктів зіставлення з контекстом життєдіяльності етносу, мовною картиною світу, яка накладає на реальність свою лексичну й граматичну мережу; специфікою авторського світорозуміння, що лежить на перехресті етнічної психіки, народних традицій, патріотизму й таланту.

Наталія Ульянова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МЕТОНІМІЯ ЯК ЗАСІБ МОВНОЇ НОМІНАЦІЇ У ПРОЗОВИХ ТВОРАХ ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ

Критикам справді важко дати раду з Осьмаччиними творами. Одні назвуть його новітнім Сквородою, інші – Хлебніковим, треті – Франсуа Війоном. І кожен має рацію, знаходячи в Тодося Осьмачки спорідненість із ними, але та спорідненість виражена у набагато похмурішому варіанті. В час терору та нищення нації, її культури та моралі він свідомо обрав власний шлях – абсолютну душевну самотність та дім божевільних. Метафорична затуманеність змісту, гіперболізація оповіді, нагромадження страшних, жаклих образів – це далеко не всі риси, характерні для стильової манери Осьмачки. У його творчості Віктор Петров відзначав "трагізм буття і набухлу життєву снагу, своєрідну, не позбавлену демонізму й забарвлену філософською містикою, метафорику"¹. Поруч з метафорику, в основі якої асоціація за подібністю, проза Осьмачки пронизана метонімічним принципом, у центрі якого асоціація за суміжністю.

О. Тараненко вбачає в метонімії семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення категорії переноситься з одного референта на інший на основі їх суміжності при відображенні у свідомості мовця. Предмети і явища у просторі й часі, ознака та її носій, причина і наслідок не є чітко, однозначно відокремленими у мовній свідомості. На цій основі у мові виникає положення, коли значення тієї чи іншої одиниці можна одночасно розуміти дво-яко, створюється двозначність розуміння певного значення у відповідних контекстах та ситуаціях, що призводить до метонімічного перенесення. Будь-яка номінація, мотивована іншим мовним знаком, утворюється в першу чергу семантичним шляхом – шляхом встановлення визначених відношень між фрагментом дійсності, вже

¹ Слабошпицький М. Поет із пекла (Тодось Осьмачка). – К., 2003. – С. 199.

зафіксованим у номінативному арсеналі мови, і тим фрагментом, що тільки фіксується в мовній свідомості. Внаслідок цього відбувається співвідношення мовного оформлення поняття, що пізнається, з назвою уже пізнаного поняття¹.

У прозових творах Осьмачки виявлені такі різновиди метонімії:

1. Метонімія місця (в основі – заміщення назви об'єкта вказівкою на місце його знаходження): *Московщина діяла так, як діє звірота, а не люди, що можуть зрозуміти прив'язаність інших людей до своєї батьківщини*².

2. Метонімія засобу (в основі – заміщення назви дії вказівкою на спосіб, завдяки якому вона була здійснена): *Та що б там не було, але начальник Гепеви, Борис Мойсейович Сіямський, завдяки своїм особливим планам щодо Бруса, зробив шах і мат його міркуванням і його втом*³.

3. Причиново-наслідкова метонімія: *І він уже не повертався головою ні тілом, аби дивитися на ту біду, що йде та гупотить чобітьми попід хатою до сіней, бо знав добре, що тікати немає куди і що доведеться зустрічати те, що доля судила*⁴.

О. Потебня вважав синекдоху своєрідною словесною моделлю складного предметного образу, котрий у художньому творі може бути пояснений через прийом синекдохи, що в одичній і конкретній картині відтворює ціле і загальне⁵. У прозових творах Осьмачки найбільш уживаними є такі види синекдохи:

1. Вживання частини замість цілого: *Натовп сіряків, брилів, сорочок і подертих хусток знов занімів*⁶.

2. Вживання множини замість однини: *[...] душею тієї людини, яка привикла арештовувати своїх земляків нізачо і возити днями і ночами у балаклейську тюрму, аби потім уже розвозити їх по сибірах, по колимах, по соловках, а інших то й супроводити на той світ*⁷.

Б. Томашевський вказував, що перифраз побудований на визначенні предмета замість прямого його найменування⁸. Виразність перифраза полягає в тому, що в його художній структурі завжди має місце елемент певної загадки, яку необхідно відгадати, для того щоб зрозуміти, про що йдеться в перифразі. Але загадка в перифразі повинна мати певні межі, для того, щоб зміст перифраза залишився зрозумілим без додаткового коментарю: *Надворі*

¹ Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах. – К., 1989. – С. 9–66.

² Осьмачка Т. Старший боярин. – Л., 1998. – С. 551.

³ Там само. – С. 553.

⁴ Там само. – С. 121.

⁵ Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури. – К., 2001. – С. 216–220.

⁶ Осьмачка Т. Знач. твори. – С. 142.

⁷ Там само. – С. 132.

⁸ Томашевський Б. В. Стилістика. – Л., 1983. – С. 230.

світвся ранок тією годиною, що позначає небо перед самісіньким сходом сонця¹. Подекуди відгадування Осьмаччиного перифразу відкриває страшну і безжалісну дійсність тих часів: [...] ми б і твого батька, Шелестіяна, разом з Пере дерієм погнали б у далекий край, де справляють горбатих та язикатих².

Метонімічні семантико-синтаксичні структури, які автор створює, використовуючи синтаксичні зв'язки і семантичні відношення конкретно-предметного плану, збагачують його художній стиль. Художня проза Осьмачки збагачена семантично ускладненими синтаксичними структурами, які відображають закономірності вживання метонімії у художніх описах: *На провінції всі допри і відділи Чеки переповнені матеріалом, призначеним на ліквідацію. І в нашій Лук'янівці не то що камери, а й середні коридори, і двір тюрми аж ворушиться селянським смородом, торбами, шапками, свитками, постоломи, порепаними п'ятами, онучами та немитими та нечесаними бородами*³. У поданій конструкції насамперед можна помітити семантико-синтаксичну конденсацію, що характеризується включеними предикатами у формі орудного відмінка, що містять сему інструментальності. У позиції активного суб'єкта, діяча виступають слова *камери, коридори, двір тюрми*. Оскільки це нетипова для них позиція, вся синтаксична конструкція набуває додаткового стилістичного забарвлення. Отже, синтаксичним механізмом розглянутої метонімії треба вважати процесуальні та інструментальні відношення, що формують подану синтаксичну структуру.

На основі суміжності ознаки та її носія базується метонімічна субстантивація. При метонімії субстантивація найменування ознаки відбувається не шляхом опускання найменування носія ознаки в рамках атрибутивної синтагми, а внаслідок не називання цієї субстанції: найменування ознаки предмета шляхом семантичного переносу стає найменуванням і самого предмета⁴.

Особливість такого метонімічного процесу полягає в тому, що предикативні синтагми є для нього мовною базою й субстантивація здійснюється в межах предикатної позиції. Для предикативних синтагм характерно те, що носій та його ознака мислиться відокремлено і при найменуванні ознаки немає позначення його носія, тому що воно міститься в групі суб'єкта. Цим і зумовлюється субстантивація найменування ознаки. Ад'єктивна характеристика прикметника (дієприкметника) у предикативній синтаксичній позиції помітно нейтралізується з наближенням до іменника і є найбільш сприят-

¹ Осьмачка Т. Зазнач. твори. – С. 481.

² Там само. – С. 303.

³ Там само. – С. 493.

⁴ Тараненко А. А. Зазнач. праця. – С. 57–63.

ливою для метонімічної субстантивації. Напр.: *А чорний, глянувши на нього, моргнув бровою, і обидва разом ухопили лежачого за ліву руку і рвонули з місця*¹.

Прозовий космос, яким управляє метонімія, розмиває обриси предметів, зрушує пропорції, трансформує відстані. Можна порівняти зміщений простір прозових творів Осьмачки з есхатологічним (гр. *eschatos* – останній та *logos* – вчення) простором “Страшної помсти” Гоголя, що у кінцесвітню пору людства відтворює стародавні уявлення про наявність у природі потаємних сил, про загробну кару грішникам, винагороду праведникам та про боротьбу добра і зла. Так, у Гоголя, напр.: *Вдруг стало видимо далеко во все концы света*². У Осьмачки, напр.: *Ніч була темна та видна. І та немірність простору, що між землею і зорями окреслює обрії української ночі, двигтіла живим рухом і роздавалася на боки*³.

Отже, характерним для мовотворчості Осьмачки є: створення причиново-наслідкової метонімії, метонімії місця, засобу та таких різновидів метонімії як синекдоха та перифраз; використання метонімічної субстантивація як засобу мовної номінації (найменування ознаки предмета шляхом семантичного переносу стає найменуванням самого предмета); збагачення художньої прози семантично ускладненими синтаксичними структурами, які відображають закономірності вживання метонімії в художніх описах. Ось у таких мовних координатах Тодось Осьмачка будує апологію свого універсального вибіркового споріднення, з якого й народжуються метонімії в його епічних полотнах, які, за словами О. Тарнавського, “...мов середньовічні легенди про праведників, одержимих боротьбою зі злом”⁴.

¹ Осьмачка Т. Зазнач. твори. – С. 123.

² Гоголь Н. В. Вечера на хуторі близ Диканьки. Миргород. – Харків, 1987. – С. 138.

³ Осьмачка Т. Зазнач. твори. – С. 110.

⁴ Слабошпицький М. Зазнач. праця. – С. 144.

ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Олександр Пономарів
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГРЕЦЬКІ ОНИМИ В ДРАМАТИЧНИХ ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

При засвоєнні чужих слів, як відомо, відбувається пристосування їх до фонетико-морфологічної системи мови-запозичувачки.¹ Фонетична адаптація полягає в тому, що на місце відсутніх у запозичуваному слові звуків українська (як і кожна) мова підставляє близькі до них свої. Наприклад, у слові *інженер*, що прийшло до нас із французької мови (*ingénieur*) огублений голосний *eu* в кінцевому складі замінено неогубленим українським *e*. Така сама заміна відбулася в загальних та власних іменниках типу *атрепренер*, *комівояжер*, *режисер*, *Гете*, *Пастер*, *Шредер* і под.

Відсутній в українській мові міжзубний приголосний *и* (**th**) у запозичених словах здавна відтворювано найближчим до нього зімкненим передньоязиковим *т*. Для прикладу можна навести назву риби *атеринка* "червонопірка", що походить від гр. αθερίνη, або назву рослини *м'ята*, що зводиться до лат. *mentha* та гр. μίνθη (обидва є досить давніми запозиченнями). У словах, що прийшли до нашої мови пізніше, цей звук здебільшого передаємо також через *т*: *антологія*, *антропологія*, *аптека*, *астма*, *атерома*, *атлет*, *бібліотека*, *дифтонг*, *еритроцити*, *етика*, *лабіринт*, *математика*, *метод*, *нафта*, *театр*, *теза*, *тема*, *теологія*, *тромб*, *трон*, *туя*; *Амальтея*, *Текля*, *Тесей*; *Еритрея*, *Ітака*, *Лета* тощо.

Відомий український поет і перекладач Володимир Самійленко у статті "Чужомовні слова в українській мові" писав: "У словах грецьких... треба писати *Атени*, а не *Афіни*, *бібліотека*, а не *вівліофіка*"². Так і писали класики українського письменства, українські мовознавці й літературознавці. Скажімо, Агатангел Кримський 1938 року в автобіографії повідомляє: "В Київському університеті я є головою українознавчої *катедри*"³. Ще в одному виданні читаємо: "Не гріх би пригадати великого грецького красномовця *Демостена*"⁴.

Такий спосіб відтворення міжзубного **th** ще більше усталився після запровадження з 1 січня 1929 року першого загальноукраїнського правопису, що вийшов у Харкові в 1928 році. На жаль, той правопис заборонено в 1933 році й видано новий, "очищений від

¹ Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія. – К., 1973. – С. 143–148.

² Самійленко Володимир. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспівита переклади. Статті та спогади. – К., 1990. – С. 506.

³ Гудь М. Сторінки життяпису визначного фольклориста (автобіографія Агатангела Кримського) // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 5. – С. 36–37.

⁴ Ревуцький Д. Теорія виразного читання для школи. – К., 1920. – С. 8.

націоналістичних перекирчень". "Перекирчення" тоді були в усьому: в фонетиці, морфології, синтаксисі, навіть у пунктуації. Почалося нескінченне наближення українського правопису до російського. У запалі боротьби з "буржуазним націоналізмом" заходилися виправляти й класиків української літератури, зокрема Лесю Українку.

Виправили чомусь не все. У деяких онімах та загальних назвах грецького походження залишили **т** на місці гр. **и** (**th**) так, як було в рукописах поетеси. У драматичній поемі "Кассандра" надруковано: *Егист* (Aigisthos), *Епіметей* (Epimetheus), *Прометей* (Prometheus), *Лета* (Lethe), *Левкотей* (Leukotheia), *кітара* (kithara), *кітарист* (kitharodos)¹. У драматичній поемі "Оргія" всупереч правописові 1933 року читаємо:

В **атенській** академії купити
двох **лауреатів** можна за обол².

У перекладі Пісні III Гомерової "Одисеї" збережено *Тразімедес* (Thrasymedes), *Атена* (Athena), *Атенський*:

Посадовив їх
Та на баранячих шкурах м'яких і на пісках тих морських
Край **Тразімедеса-брата і батька** свого.

Але коли прибули ми в Суніон святий ріг **Атенський**,
Там керовничого вбив Менелаосу Фейбос Аполлон,
Влучивши в його своїми ясними стрілами.

Отже, промовивши так, одійшла ясноока **Атена**,
Видом подобна орлиці³.

Проте в більшості драматичних творів виправлення таки зроблено. "Що дасть нам силу?" – перша частина поеми "Триптих" закінчується так:

Пішов з хрестом робітник на **Голгофу**,
немов не знав ні праці, ані втоми
до сього часу⁴.

Один із героїв "Трьох хвилин", Жирондист, звертається до співрозмовника з такими словами:

Я міг би знов сказати тобі: не хочу
твого рятунку! Але ж се неправда:
Ти здер порфіру з мученської **смерти**,
І я кістяк струхлілий, голий бачу,
Замість героїської **апотеози**⁵

¹ Українка Леся. Твори в 12-ти томах. – Т. 4. – К., 1976. – С. 9, 16, 83, 87.

² Там само. – Т. 6. – С. 201.

³ Там само. – Т. 2. – С. 296, 302, 304.

⁴ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд 2. – Шифр 749.

⁵ Там само. – Шифр 815.

Християнка ("В катакомбах") промовляє до єпископа:

Отче,

її дитину вчора пан продав
якомусь грекові з **Корінта**¹.

Звук **th** у назві грецького міста *Korinthos* та в похідних від цієї назви Леся Українка в усіх своїх рукописах послідовно передає через **т** – *Корінт, Корінтянин, Корінтський*. Крім уже згаданих творів, можна навести приклади з драматичної поеми "Оргія":

А н т е й

Давно.

Ще підлітком. Ще як була в Корінті

Гетерія співців, таємна, звісно,
Бо всяке ж товариство є злочин,
На римську думку...

П р е ф е к т

Наш Меценат відомий філеллен, –
коли б іще не відділив од Риму
Корінтської республіки!..

М е ц е н а т

Се, друзі, найкоштовніша перлина
Корінтської затоки.

Такі самі виправлення зроблено і в решті онімів:

М е ц е н а т

Се трудненько!
Навчитись мовчки доброї вимови –
*Сього б і Демостен не доказав.*²

Видання, зорієнтовані на правопис 1933 року та на його пере-
видання 1946 й 1960 років, натомість подають *Корінф, корінфсь-*
*кий, корінфянин, Демосфен*³.

Побачити, як в Україні (навіть у незалежній!) виправляють кла-
сиків, застосовуючи на практиці радянську теорію зближення мов,
можна й без заглиблення в рукописні фонди. Леся Українка за по-
радою Ольги Кобилянської 1904 року переклала уривок із Біблії.
У нещодавно опублікованій книжці, присвяченій сюжетам із життя
поетки, є фотокопія автографу цього перекладу, де рукою Лесі Ук-
раїнки написано: "Лист апостола Павла до Корінтян. Голова 13",
А внизу надруковано: "Автограф перекладу Лесі Українки "Послан-
ня апостола Павла до коринфян. Глава XIII"⁴.

¹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд 2. – Шифр 781.

² Там само. – Шифр 800.

³ Українка Леся. Твори в 12-ти томах. – Т. 6. – С. 177, 203, 204, 206.

⁴ Українка Леся. Сюжети з життя в ілюстраціях і документах. – К., 2001. – С. 154.

Наші класики дотримувалися й дотримуються фонетико-морфологічних законів української мови. Не тільки Леся Українка писала:

Путь на **Голготу** велична тоді,
коли тямить людина,
на що й куди вона йде;

не лише Михайло Коцюбинський писав: *Блиснула щаслива ідея. Вона ще без форми, легка, невловима. Як етер*;

не тільки Микола Зеров писав: *Ми скрізь були, нас вабив спів сирен, Сарматський степ і мармури Атен*, а й Микола Руденко пише:

Тим вістрям щодня й щоночі Він пильно обводить світ,
Привчаючи наші очі За дійсність приймати **міт**,
і Дмитро Павличко пише:

Він скинув шапку і завмер, Так ніби вперше аж тепер
Побачив сине море в плесі, І гори хмар на піднебесі,
І світу голубий **етер**.

Отже, запевнення оборонців правописних норм, накинутих українській мові в період творення "нової історичної спільноти", в тому, що "так не писали класики", не мають жодних підстав.

Ірина Щур

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ АРГО, ЖАРГОНУ І СЛЕНГУ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Останнім часом стрімко розвивається функціональна соціолінгвістика, об'єктом якої постає насамперед лексика української розмовної мови, групових та корпоративних мов. За радянських часів проблема опису цієї специфічної лексики тривалий час перебувала майже поза законом. Діалектизми і жаргонізми допускалися до літературного вжитку в дуже малій кількості, та й лише ті, які були схвалені майстрами слова та увійшли до літературних текстів. Жалюгідне становище української жаргонології Л. Ставицька пояснює тим, що українська культура належить до того типу, де мова сприймалася переважно не прагматично, як засіб комунікації, а як національний скарб – надзвичайно цінна частина національного надбання¹. Незважаючи на це, українське розмовне мовлення досліджувалося, про це свідчать, хоч і нечисленні, описи субстандартних мов, адже вивчення особливостей функціонування мови

¹ Ставицька Л. Социокультурные аспекты украинской жаргонологии // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе. Материалы международного семинара. – Луганск–Женева, 2000. – Вып. 1.

в тих чи інших комунікативних спільнотах – цікава й актуальна проблема. Такі дослідження дають багатий матеріал для глибшого і повнішого осягнення стану функціонування мови у суспільстві на певному етапі. Доцільність аналізу та опису аргю, жаргону і сленгу зумовлена, з одного боку, необхідністю теоретичного осмислення місця, ролі, функцій соціальних діалектів у системі мови, їх взаємодії з іншими мовними явищами та позамовними чинниками, а з іншого – практичним значенням результатів дослідження для культури мовлення.

Проблема взаємодії мови й суспільства не може бути розв'язана без вивчення функціонування мови у різноманітних соціальних верствах і професійних групах, без ретельного дослідження її соціально-діалектної стратифікації, функціонально-стилістичного варіювання та соціальної диференціації. Мета статті полягає у висвітленні історії вивчення аргю, жаргону і сленгу в українському мовознавстві.

Українські дослідники давно звернули увагу на таємну мову кобзарів і лірників, жебраків, злочинців тощо. Вже із середини ХІХ ст. можна знайти перші спроби збирання та аналізу лексичних одиниць різних підмов. Більшість досліджень ненормованої мови здійснено, в основному, у формі лексикографічних описів мови окремих соціальних і професійних груп.

Протягом ХІХ ст. дослідження велися не з мовознавчого погляду, а як один із аспектів етнографічних розвідок. Найдавнішими є роботи В. Іванова, К. Вікторіна (К. Студинського), В. Боржковського, Ф. Николайчика¹, які на тлі сторінок із життя та побуту лірників розглянули й їхню мову: подали невеликі словнички і зробили стислий аналіз лексичного матеріалу, а Ф. Николайчику належить першість порівняльного аналізу таємних мов лірників. Автор здійснює також етимологічний аналіз досліджуваної ним лексики, встановлюючи давність кожного слова та його походження. І вже наприкінці ХІХ ст. маємо першу суто мовознавчу роботу В. Гнатюка, присвячену мові наддніпрянських лірників². Вивчення мови лірників та кобзарів як один із аспектів етнографічного дослідження тривало й у 20-х рр. ХХ ст.³. Після війни 1941–1945 рр. у Мюнхені О. Горбач публікує серію розвідок, присвячених мові

¹ *Іванов В. В. Невли // Статистический листок. – Харьков, 1883. – № 10. – С. 153–156; Викторинь К. Дідовска (жебрацка) мова // Зоря. – Львів, 1896. – № 13–14. – С. 237–239; Студинський К. Лірники. – Львів, 1894; Боржковський В. Лірники // Киевская Старина. – 1889. – Т. 26. – Сентябрь. – С. 653–708; Николайчик Ф. Д. Отголосокъ лирницкаго языка // Киевская Старина. – 1890. – Т. 29. – Апрель. – С. 121–130.*

² *Гнатюк В. Лірники (студія). Словарець лірницького говору // Етнографічний збірник. – Львів, 1896. – Т. 2. – С. 9–17.*

³ *Сенгалевич Ф. Київські лірники // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 3. – С. 70–75.*

лірників¹. Підбиваючи підсумки проведеної до нього роботи в цій галузі, він уперше визначає цю мову як "арго", здійснює ґрунтовний порівняльно-історичний аналіз, спираючись на матеріал, запропонований дослідниками, про яких йшлося вище, а також подає перелік друкованих праць, що спираються на зазначений мовний матеріал. До порівняльного аналізу мови лірників звертається і Й. Дзеңдзелівський у своїй праці про мову сучасних йому волинських лірників², супроводжуючи своє дослідження словником. За часів незалежності нашої країни ця та інші праці вченого, присвячені питанням арго лірників, були передруковані, що свідчить про неослабний інтерес до цього явища.

Ще один соціальний говір, до якого здавна була звернена увага дослідників – це мова спілкування злочинців, що у вітчизняній лінгвістиці отримала назву "арго". Збирати та друкувати цю лексику почали в ХІХ ст. з суто прагматичною метою – полегшити на майбутнє боротьбу зі злочинністю. Ці лексикографічні джерела подавали арготичні лексеми в польському або російському звучанні, залежно від того, до якої країни належала Україна³, правда з приписом, у якій в'язниці був зібраний матеріал. Єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим мові злочодів, була розвідка П. Петрова "З фольклору правопорушників"⁴, та й то здебільшого тут містилися етнографічні та фольклорні дані. За радянських часів збором та опрацюванням цієї лексики так само займалися міліціанти, тому й маємо не лінгвістичні, а криміналістичні роботи. Так з'явилися численні словники для службового користування з грифом "Не підлягає розголошенню". Те саме відбувається і в наш час – виходять нові словники, серед яких і перший, поки що єдиний, українськомовний "Словник жаргону злочинців"⁵. Серед мовознавчих

¹ Горбач О. Арго слобожанських сліпців ("невлів") // Науковий збірник Українського Вільного університету. Філософський факультет. – Мюнхен, 1971. – Т. 7. – С. 136–148; *Він же*. Арго українських лірників // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1957. – Ч. 1. – С. 5–44; *Він же*. Чернігівських прощаків і лірників // Український Вільний університет. Філософський факультет. Матеріали до української діалектології. – Вип. 4. – С. 1–14.

² Дзеңдзелівський Й. О. Арго волинських лірників // *Studia z filologii polskiej i słowianskiej*. – Warszawa, 1977. – Т. 16. – С. 179–216.

³ Estreicher K. Gwara złoczyńców // *Rozmaitosci Lwowskie*. – 1859. – № 12–14; *Він же*. Szwargot więzienny. – Krakow, 1903; *Kurka A.* Słownik mowy złodziejskiej. – Lwow, 1896; *Jaworski J.* Kumac po lembersku. Przyczynek do słownika lwowskiej gwary złodziejskiej // *Lud*. – Lwow, 1901. – Т. 6. – С. 276–281; *Він же*. Kumac po lembersku. Przyczynek do słownika lwowskiej gwary złodziejskiej – Lwow, 1902; Путеводитель по Одессе и ее окрестностям. – Одесса, 1889. – С. 284–286; *Брейтман Г.* Преступный мир. Очерки из быта профессиональных преступников. – К., 1901; *Бец В.* Босяцкий словарь. Опыт словотолкователя выражений, употребляемых босяками. – Одесса, 1903; *Ланге В. В.* Преступный мир. – Одесса, 1906; *Попов В. М.* Словарь воровского и арестантского языка. – К., 1912.

⁴ Петров П. З фольклору правопорушників // *Етнографічний вісник*. – К., 1926. – Кн. 2. – С. 27–45.

⁵ Поповченко О. І. Словник жаргону злочинців. – К., 1996.

досліджень цієї лексики чільне місце посідають роботи О. Горбача, який мові злочинців присвятив чотири спеціальні розвідки¹.

Перу цього ж дослідника належать і дві праці, присвячені мові спілкування українських військових². Ним були проаналізовані арготизми з російської армії часів Революції 1917 року, арго українських вояків з австрійської армії, армії УНР, арго українців Червоної армії, кубанських козаків, арго українських вояків польської армії, українців у німецькій армії, арго вояцтва дивізії "Галичина" (1-ої Української дивізії УНА), арготизми вояцтва УПА, арго чорноморських матросів (особливо тісно пов'язане зі злочійсько-вуличним арго Одеси), які науковець подає не за алфавітним, а за територіальним принципом. Майже через тридцять років з'явилося дослідження В. Балабіна, де він подав загальну характеристику, визначив функції та склад сучасного українського військового сленгу³. Щодо досліджень мови військових, то тут спостерігається протилежна тенденція – є мовознавчі дослідження, але немає лексикографічної джерельної бази.

На сьогодні простежується значне підвищення інтересу до мови молоді. Розпочалося все зі словника бурсацької мови К. Широцького, що понад століття залишався недосяжним для багатьох зацікавлених, оскільки вперше був надрукований лише за часів незалежності України, а доти зберігався в бібліотеці ім. В. Стефаника у Львові⁴. У 20-х рр. ХХ ст., тобто після Жовтневої революції, коли спостерігався бум у дослідженнях, присвячених питанням проникнення злочійського арготизму до розмовної мови, В. Щепотьев друкує роботу про мову школярів, яка цілком ґрунтується на українськомовному матеріалі⁵. Проаналізувавши чималий лексичний матеріал, науковець робить висновок, що цю мову становить мішанина українських і російських слів, як літературних, так і народних, але з величезною кількістю "блатних", або, як кажуть самі підлітки, "шпановських" слів. Автор намагався встановити джерела цієї мови, що,

¹ Горбач О. Вуличні арготизми в творах І. Микитенка й Л. Первомайського // СІНС. – Edmonton, 1990. – Р. 201–220; *Він же*. Вулично–тюремні арготизми у Франковій прозі // Записки НТШ. – Нью-Йорк, 1963. – Т. 177. – С. 197–206.

² Горбач О. Вуличні арготизми в творах І. Микитенка й Л. Первомайського // СІНС. – Edmonton, 1990. – Львівські преступницько–тюремницькі арготизми (до 1930 рр.) // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1983. – Т. 10. – С. 296–326; *Він же*. Правопорушницькі східно–українські арготизми в дотичних словниках і в літературі перед 1–ою світовою війною // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1974. – Т. 8. – С. 14–28.

³ *Він же*. Арготизми ("жаргон") українських вояків // Вісті Братства колишніх вояків 1 Укр. дивізії Укр. національної армії. – Мюнхен, 1956. – Ч. 5–6; *Він же*. Арготизми українських вояків // Науковий збірник УВУ. Філософський факультет. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 138–173.

⁴ Балабін В. В. Загальна характеристика, склад і функції сучасного українського військового сленгу // Мовні і концептуальні картини світу. Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 11–15.

⁵ Широцький К. Словарець бурсацького говору // Збірник Харківського історико–філологічного товариства. Нова серія, т. 6. – Х., 1998. – С. 181–206.

⁶ Щепотьев В. Мова наших школярів // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 3. – С. 76–81.

як він зазначає, було досить нелегко, бо в нього не було повних словників мови злочинців. До статті дослідник додав словничок.

Активне вивчення молодіжної мови як явища проводилося в 60–70-і роки, коли було сформоване більш наукове та об'єктивне ставлення до природних мовних процесів. На цей час припадає і мовознавче дослідження "Арго українських школярів і студентів" О. Горбача¹, де зроблена спроба простежити шляхи поповнення цього арго, проаналізувати давні лексикографічні джерела щодо фіксації у них арготичної лексики. Відомий український діалектолог Й. Дзендзелівський також не оминув увагою це явище: об'єктом дослідження він обрав мову семінаристів, засвідчену в повісті А. Свидницького "Люборацькі"².

У 80–90-і роки намітилися нові тенденції в дослідженні неформальної молодіжної мови. Її стали вивчати в контексті мови міста. Питання культури мови в дослідженнях цього періоду практично не обговорювалися; терміни "жаргон" і "сленг" цілком втратили неважливий значеннєвий відтінок. Останніми роками з'явився перший українськомовний словник молодіжного сленгу³, а також була здійснена спроба проаналізувати мову молоді, зокрема мову учнів сучасної школи⁴. На сьогодні кількість наукових праць, присвячених молодіжній розмовній мові, значно зросла, з'являються нові словники, що фіксують мову молоді.

У другій половині минулого століття українські дослідники почали розробляти й питання теорії арго і жаргону. Такі дослідження переважно являли собою невеличкі розділи в підручниках для філологічних факультетів вищих закладів освіти, в яких було дано не лише визначення жаргону й арго, а й аналіз цієї лексики зі стилістичного погляду наведено зразки використання її в творах художньої літератури.

Тоді ж з'являються й поодинокі розвідки, присвячені українському арго та жаргонам у різних збірниках наукових статей. В. О. Винник, який свого часу написав розділ про цю лексику в академічному "Курсі сучасної української мови. Лексика", розглянув різницю між арго і жаргоном, а також фіксацію жаргонізмів у лексикографічних працях⁵.

З кінця 80 – початку 90 рр. у вітчизняному мовознавстві широко вживається термін "сленг" на позначення некодифікованої мови.

¹ Горбач О. Арго українських школярів і студентів // Наукові записки УВУ. – Мюнхен, 1964–1966. – Ч. 8. – С. 3–55.

² Дзендзелівський Й. О. Український бурсацко–семінарський жаргон середини XIX ст. На матеріалі повісті "Люборацькі" А. Свидницького // Studia slavica. – Budapest, 1979. – Т. 25.

³ Перший словник українського молодіжного сленгу // Укл. С. Пиркало. – К., 1998.

⁴ Щур І. Шкільний жаргон // Рідна школа. – 2001. – № 10. – С. 61–62.

⁵ Винник В. О. Опрацювання лексики обмеженого вживання у словнику української мови // Слово і фразеологізм у словнику. – К., 1980. – С. 185–202.

З того часу почали з'являтися розвідки, присвячені питанню використання термінів "арго", "жаргон" і "сленг" щодо специфічної лексики різних соціальних груп України. В. Цибулькін здійснив спробу з'ясувати історію та семантику терміна "сленг"¹. Л. Клименко розглянула явище сленгу в його взаємодії з літературною мовою². Т. Друм дав загальну характеристику явищу сучасного українського сленгу³, вважаючи сленг, як і будь-який соціолект, органічною і до певної міри необхідною частиною системи мови. С. Пиркало спробувала пояснити потребу існування сленгу⁴. На думку Л. Ставицької, головним завданням у наш час є інвентаризація цієї лексики і створення першого українськомовного тлумачного словника жаргонної лексики. Нещодавно на полицях книгарень з'явився "Короткий словник жаргонної лексики української мови" Л. Ставицької⁵, матеріали до якого збиралися нею впродовж останнього десятиріччя. На її думку, актуальні проблеми жаргонології, хоч і повільно, але все ж таки вирішуються. За час існування незалежної України сформувалося ціле покоління талановитих літераторів, для яких свобода мовного висловлювання і відбиття живого, справжнього мовлення стало нормою творчості, а саме розмовне, жаргонізоване мовлення – частиною образно-естетичного світу твору, важливим виражальним засобом.

Незважаючи на те, що жаргони й арго розміщені на периферії мовної системи, увага до них з боку професіоналів-лінгвістів постійно зростає. 2000 року була захищена дисертація Н. Шовгун⁶, присвячена вивченню українськомовного сленгу, а Р. Бесага і В. Товстенко у своїх дисертаційних дослідженнях розглянули арготизми і жаргонізми як потенційне джерело поповнення просторічної лексики⁷.

Отже, існування арго, жаргону і сленгу в українській розмовній мові сумнівів не викликає. Специфічна лексика цікава для дослідників як унікальне мовне явище і як система, що відображає процеси, властиві для лексики загальнонародної мови. Дослідження цього явища відбувалося в декількох аспектах, які були пріоритетними в певні періоди розвитку українського мовознавства. Так, на початку

¹ Цибулькин В. В. Термин "сленг": история, семантика, явление // Семантика в преподавании русского языка как иностранного. – Харьков, 1990. – Вып. 3. – Ч. 2. – С. 15–16.

² Клименко Л. Сленг і його взаємовідносини з літературною мовою // Вісник Запорізького державного університету. – 1998. – Сер. філол. науки. – № 1. – С. 68–71.

³ Друм Т. Сленг: погляд зсередини // Дивослово. – 1998. – № 12. – С. 59–60.

⁴ Пиркало С. Сленг: ненормативно, але нормально // Урок української. – 2000. – № 4. – С. 26–28.

⁵ Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К., 2003.

⁶ Шовгун Н. О. Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп: Автореф. канд. дис. – К., 2000.

⁷ Бесага Р. В. Нестандартизовані елементи в українській літературній мові. Автореф. канд. дис. – Ужгород, 1996; Товстенко В. Р. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище. Автореф. канд. дис. – К., 2000.

дослідження ми можемо відмітити зацікавлення цією лексикою з лексикографічного погляду як додаток до етнографічних та культурологічних описів. Із середини ХХ ст. з'являються наукові розгляди специфічної лексики, які були додатком знов таки до лексикографічних видань. І лише наприкінці минулого століття ми констатуємо появу суто лінгвістичних досліджень аргі, жаргону і сленгу як лексичних підсистем і мовних явищ, які мають значний вплив на розвиток сучасного розмовного мовлення. Зібраний фактичний лексичний матеріал є базою для подальших досліджень.

Яна Ільницька

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГРУЗИНСЬКА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В українській мові функціонує багато грузинських слів, які різною мірою ввійшли (чи входять) до її лексичного фонду. Частина слів повністю асимілювалися до української мови й, хоча ще зберігають свій кавказький колорит, вживаються безвідносно до кавказької тематики. Такими є, наприклад, слова *тамада*, *хачапурі* та ін., ці слова не потребують пояснення. Так, у виданні грузинських прислів'їв та приказок зустрічаємо: *Мерікіпе здавалося, що він тамада*¹.

Тут до слова *мерікіпе* дається пояснення: "Людина, яку призначають за святковим грузинським столом наливати вино". До слова *тамада*, хоч воно й належить до тієї ж тематичної групи, пояснення не дається.

Більше грузинських слів вживаються в українській мові обмежено, хоча частотність і, відповідно, ступінь розуміння цих слів не є сталою величиною. Наприклад, слово *чурчхела* 10 років тому було, мабуть, не набагато зрозумілішим, ніж *мерікіпе*, а зараз ми бачимо цей продукт на столі не рідше, ніж, скажімо, курагу.

Дуже багато грузинських слів зустрічаємо в перекладах на українську мову грузинських творів. Зокрема, нами було проаналізовано 10 джерел: твори дев'яти грузинських авторів та збірник прислів'їв та приказок, перекладені українською мовою, в яких виявлено 139 грузинських слів. У цю систему не включалися етимологізовані перекладачами власні назви і назви народностей і племен. Для ґрунтовної тематичної класифікації цього матеріалу ще недостатньо, але деякі тенденції вже можна помітити: найбільша кількість слів входить до груп, які можна об'єднати під темами "му-

¹Мудрість народна. Грузинські прислів'я та приказки // Упор. та перекл. Р. Чілачава. – К., 1975. – С. 914.

зика й віршування" (*давлури* 'своєрідний грузинський коловий танець з повільними плавними рухами'¹, *даіри* 'свиріль'², *дапі*³, *діпліпіго*⁴, *долі*⁵ 'ударні музичні інструменти', *зма* – 'суть зма полягає в каламбурному закінченні рядків'⁶, *мухамбазі* 'назва одного з розмірів грузинського вірша'⁷, *нагара* 'сурма'⁸, *пандури* 'народний музичний інструмент'⁹, *перхулі* 'грузинський народний груповий танець'¹⁰, *саламури* 'сопілка'¹¹, *санкури* 'мідна труба, що нею скликали на віче'¹², *чіанури* 'музичний інструмент, схожий до скрипки'¹³, *чонгури* 'грузинський триструнний інструмент'¹⁴ – всього 22), "їжа й питво" (*гомі* 'каша (мамалига), яку часто вживають замість хліба'¹⁵, *гоміджі* 'прісний крутий хліб'¹⁶, *квері* 'тістечко'¹⁷, *кумела* 'страва з вареної пшениці'¹⁸, *лаваш* 'тонкий грузинський хліб'¹⁹, *лобіо* 'грузинська національна страва з квасолі'²⁰, *саціві* 'грузинська національна страва з курятини або індичатини, приправлена горіхами, оцтом та прянощами'²¹, *ткбілісквері* 'заправлений борошном виноградний сік, висушений тонким шаром'²², *хачапурі* 'пиріг із сиром'²³, *хінкалі* 'пельмені, начинені рубленою і гостро приправленою бринзою'²⁴, *хміаді* 'хліб з прісного тіста'²⁵, *чача* 'горілка з виноградних вичавків'²⁶ – всього 20), "терміни на позначення історичних посад" (*азнау* 'представник привілейованого стану, що стоєв нижче за князя; дворянин'²⁷, *амілахвар* 'назва вищої посади

¹ *Лорджіпанідзе К. О.* Безсмертя. Повісті та оповідання // Перекл. О. Синиченко. – К., 1978. – С. 151.

² *Церетелі А.* Вибрані твори // За ред. М. Бажана. – К., 1940. – С. 145.

³ Там само. – С. 58.

⁴ *Лорджіпанідзе К. О.* Безсмертя. – С. 164.

⁵ *Мішвеладзе Р. А.* Новели // Перекл. Р. Чілачава. – К., 1982. – С. 33.

⁶ *Церетелі А.* Вибрані твори. – С. 80.

⁷ Там само. – С. 37.

⁸ Там само. – С. 58.

⁹ *Клдіашвілі С. Д.* Бісові діти. Новели // Перекл. Г. Халимоненко. – К., 1968. – С. 34.

¹⁰ *Гамсахурдіа К.* Правиця великого майстра // Перекл. О. Синиченко. – К., 1971. – С. 28.

¹¹ *Церетелі А.* Вибрані твори. – С. 189.

¹² *Клдіашвілі С. Д.* Бісові діти. – С. 65.

¹³ *Гамсахурдіа К.* Правиця великого майстра. – С. 267.

¹⁴ *Церетелі А.* Вибрані твори. – С. 189.

¹⁵ *Кіачелі Л.* Гваді Бігва // Перекл. С. Голованіський. – К., 1969. – С. 117.

¹⁶ *Гамсахурдіа К.* Правиця великого майстра. – С. 235.

¹⁷ Мудрість народна. Грузинські прислів'я та приказки. – С. 119.

¹⁸ *Гамсахурдіа К.* Правиця великого майстра. – С. 124.

¹⁹ Там само. – С. 173.

²⁰ *Мішвеладзе Р. А.* Новели. – С. 6.

²¹ *Лорджіпанідзе К. О.* Безсмертя. – С. 92.

²² Там само. – С. 292.

²³ Там само. – С. 112.

²⁴ *Гамсахурдіа К.* Правиця великого майстра. – С. 71.

²⁵ Мудрість народна. Грузинські прислів'я та приказки. – С. 57.

²⁶ *Лорджіпанідзе К. О.* Безсмертя. – С. 254.

²⁷ *Гамсахурдіа К.* Правиця великого майстра. – С. 34.

при царському дворі¹, *моурав* 'управитель маєтку'², *спасалар* 'найвищий военачальник у давній Грузії'³, *хевістав* (буквально: проводир ущелини) 'начальник війська'⁴, *чапар* 'нижча посада при царському дворі, вартовий'⁵ – всього 18).

При вживанні грузинської лексики в українській мові відбувається певна її адаптація до норм мови-реципієнта на кількох рівнях (звичайно, значною мірою ступінь адаптації залежить від установки чи навіть концепції перекладача): фонетичному, граматичному, семантичному. Розглянемо фонетичну адаптацію. Незважаючи на значну відмінність грузинської та української фонологічних систем передача грузинських слів українською мовою найчастіше відбувається майже однозначно (звичайно, при цьому слова часто набувають зовсім іншого фонетичного вигляду). Але в деяких випадках виникає варіативність у передачі грузинських слів. Можна виділити такі її види:

1. Варіативність, зумовлена правилами української евфонії. Порівняємо два вживання слова: *Це рішення піднесло настрій. Заспівали "Мравалджамієрі"*⁶; *"Мравалджамієр, братове, // Нашій Грузії ясній"*⁷.

У першому випадку (переклад Г. Наморадзе) слово більше відбиває фонетику грузинської мови, ніж у другому (переклад М. Рильського), де воно більш адаптоване до фонетичних особливостей української мови: груз. /ie/ > укр. /ije/ (уникнення зйяння). (*"Мравалджамієрі" / "Мравалджамієр" "Багаті літа"* – грузинська заздорівна пісня; переклад Г. Наморадзе).

2. Варіативність, зумовлена відмінністю грузинської та української фонологічної системи. Розглянемо ще два приклади: *Георгій глянув на постелю, доріжки, вашкарани, мапраші, келихи китайські й іранські таці, вази та сури*⁸; *Ми поклали на гарбу килими, мафраші з ковдрами, перинами, подушками, одежею, а зверху посадовили дітей [...]*⁹.

Переклав обидва тексти О. Синиченко, але в першому випадку він подає вихідну форму як *мапраша*, а в другому – як *мафраш* (*мапраша / мафраш* – великий килимовий лантух для перевезення і перенесення постільних речей та одягу – переклад О. Синиченка). Пояснити це можна тим, що в грузинській мові немає приголосного

¹ *Церетелі А.* Вибрані твори. – С. 187.

² Там само. – С. 172.

³ *Гамсахурдіа К.* Правила великого майстра. – С. 32.

⁴ Там само – С. 86.

⁵ *Церетелі А.* Вибрані твори. – С. 187.

⁶ *Коркія Р. К.* Зелене шатро // Перекл. Г. Наморадзе. – К., 1963. – С. 48.

⁷ *Церетелі А.* Вибрані твори. – С. 66.

⁸ *Гамсахурдіа К.* Правила великого майстра. – С. 183

⁹ *Лордкіпанідзе К. О.* Безсмертя. – С. 76.

/f/, натомість наявне фонологічне розрізнення "різкого" (глоталізованого) /pʰ/ та "придихового" (чи звичайного зімкненого) /p/, перший з яких передається українською літерою **п** і в запозичених у грузинську мову індоєвропейських словах використовується для позначення індоєвропейських /p/, а другий може передаватися українською літерою **п** або **ф**, оскільки використовується для позначення індоєвропейських /f/.

3. Варіативність, зумовлена наявністю варіантів у самій грузинській мові. *Щодня холодний мчаді, закурений камин, вчорашнє лобіо і нудьга, роз'ятрююча душу нудьга¹; За них можна було купити фунт обсмаженого в олії чаді, якщо, звичайно, знайдеш, де той чаді продається²; У холодному тоне лавашу не спечеш³; Не встиг я впасти на землю, як руки мої, що захищали голову, обдало гарячим повітрям, так наче з торне вихопилось полум'я⁴.*

Слово *мчаді* / *чаді* (кукурудзяний корж – переклад О. Синиченка), як і слово *тоне*/*торне* (грузинська циліндрична піч для випікання хліба – переклад О. Синиченка) зустрічається в двох варіантах і в грузинській мові.

Таким чином, незважаючи на давню традицію вживання в українській мові грузинських слів, усталених фонетичних відповідностей їхньої передачі не вироблено.

Станіслава Овсейчик

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕПОНІМНІ КОНСТРУКЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У пропонованій статті проаналізовано епонімні конструкції, засвідчені в українській екологічній термінології, їх основні структурні моделі та специфіку компонування. Джерелами аналізу є епонімні терміни, зафіксовані в російсько-українському словнику екологічних термінів та усталених словосполучень (РУСЕТУС)⁵.

Передбачено розв'язання таких завдань: 1) виявити лексико-семантичні особливості епонімних термінів; 2) визначити основні структурні моделі епонімних конструкцій; 3) з'ясувати специфіку функціонування даних одиниць.

¹ Мішвеладзе Р. А. Новели. – С. 5.

² Лорджіпанідзе К. О. Безсмертя. – С. 71.

³ Грузинські прислів'я та приказки. – С. 23.

⁴ Лорджіпанідзе К. О. Безсмертя. – С. 195.

⁵ Російсько-український словник екологічних термінів та усталених словосполучень // за ред. В. А. Герасимчук. – К., 2002. – 339 с.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що епонімні терміни широко представлені у терміносистемах різних галузей знань, зокрема медико-біологічного циклу, до яких належить й екологічна терміносистема, що являє собою складний комплекс взаємопов'язаних наукових дисциплін та напрямків, серед яких медицина та біологія займають провідне місце.

Епонімні терміни є конструкціями, до складу яких входить власна назва¹. Пор.: *закон Шелфорда* (РУСЕТУС, 267), *принцип Реммерта* (РУСЕТУС, 285), *концепція Робертсона* (РУСЕТУС, 270) тощо.

Як показують дослідження теоретичних засад творення галузевих терміносистем, епонімні конструкції мають характеризуватися такими основними показниками²:

1. Поняття, якому присвоюється "фамільний" термін, повинно бути пов'язане з процесом або предметом галузі, що має вагоме значення для науки і техніки, знаменуючи собою відповідний етап у їхньому розвитку.

2. "Фамільна" ознака повинна бути пов'язана з тією особою, яка зробила це відкриття безпосередньо.

3. Такий термін повинен бути максимально використаний у якості терміноелемента для ряду складених термінів, з ним пов'язаних.

Семантична специфіка "фамільних" термінів полягає в тому, що вони не викликають ніяких уявлень і не відображають зв'язок даного поняття з іншим³.

Індивідуальність, притаманна власним назвам, при творенні екологічних епонімних термінів набуває другорядного значення. У науковому тексті власні назви меншою мірою індивідуалізують певні поняття, ніж типізують, хоч їм властиві обидві функції⁴.

Власні назви в екологічній термінології є компонентами назв принципів, індексів, гіпотез, теорем, операцій тощо. У цих конструкціях поєднуються базові терміни, які є назвами родового поняття – закон, індекс, фактор тощо з епонімом, який вказує на видову ознаку⁵.

Враховуючи семантичні ознаки, епонімні терміни, які функціонують у якості термінів-словосполучень можна поділити на такі тематичні групи слів:

а) принципи екологічної науки – *принцип Кюв'є* (РУСЕТУС, 283), *принцип Макартура* (РУСЕТУС, 283), *принцип Пригожина* (РУСЕТУС,

¹ Беженарь Г. И. Структурно-семантическая характеристика эпонимных терминов во французской медицинской терминологии // Грамматические и лексические системы в романских и германских языках: Ром.-герм. филол. – Кишинев, 1984. – С. 16–19.

² Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. – М., 1961. – С. 28.

³ Там само. – С. 27.

⁴ Михайлишин Б. П. З історії термінів-епонімів // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 46.

⁵ Дмитрук М. Епонімні утворення у ветеринарній лексиці української мови // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. IV. – С. 166.

285), принцип додатковості Бора (РУСЕТУС, 281), принцип економії енергії Онсагера (РУСЕТУС, 282) тощо;

б) правила і закони – закон Амбера (РУСЕТУС, 253), закон Вільямса (РУСЕТУС, 254), закон Докучаєва (РУСЕТУС, 255), правило Гессе (РУСЕТУС, 273), екологічне правило С.С. Шварца (РУСЕТУС, 252) тощо;

в) теореми – теорема Атлана, теорема Бріллуена, теорема Людвіга, теорема Трінчера (РУСЕТУС, 288) тощо;

г) теорії – теорія Берга, теорія Крістіана-Дейвіса, теорія Мальтуса (РУСЕТУС, 289), теорія Ніколсона (РУСЕТУС, 290) тощо.

Відповідно до класифікацій, пов'язаних з ономастичними маркерами, в межах екологічної терміносистеми виділяються дві групи власних назв: топонімічні назви (Південноукраїнська АЕС (РУСЕТУС, 240), Хмельницька АЕС (РУСЕТУС, 220), Чорнобильська катастрофа (РУСЕТУС, 223)) та антропонімічні назви (індекс Кульчинського (РУСЕТУС, 98), правило Монара (РУСЕТУС, 275), гіпотеза рівноваги Петерсона (РУСЕТУС, 252)).

Важливо зауважити, що в українській екологічній термінології антропонімічні назви подані ширше, ніж топонімічні. Це зумовлено бажанням увічнити пам'ять дослідників за їхній значний внесок у розвиток екологічної галузі, і підтверджується загальноновизнаною тезою О. Суперанської, за якою виникнення й функціонування відномастичних термінів найчастіше пов'язують з іменами людей, які працювали і залишили помітний слід у певній галузі науки чи техніки, у даному випадку – екологічній, – переважно це прізвища вчених, винахідників, інженерів¹.

З погляду структури епоніміні терміни, як правило, є дво- та багато- компонентними. Типовою для таких найменувань є модель “іменник у називному відмінку + власна назва у родовому відмінку”, напр.: число Беклемишева (РУСЕТУС, 223), правило Боруцького (РУСЕТУС, 272), правило Еванса (РУСЕТУС, 273), парадокс Хатчинсона (РУСЕТУС, 270) тощо.

Тричленні конструкції мають такі структурні моделі терміносполук: “іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку + власна назва у родовому відмінку”: принцип виключення Гаузе (РУСЕТУС, 280), закон ноосфери Вернадського (РУСЕТУС, 261), правило кумуляції Хмельової (РУСЕТУС, 274), правило біосистем Берталанфі (РУСЕТУС, 272); “прикметник + іменник у називному відмінку + власна назва у родовому відмінку”: біоценотичне правило Івлева (РУСЕТУС, 251), біоценотичні принципи Тінемана (РУСЕТУС, 251), фітоценологічні принципи Жаккара (РУСЕТУС, 290) тощо.

¹ Суперанская А. В. Типы и структура географических названий // Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. – М., 1984. – С. 23.

Продуктивною для чотирьохкомпонентних епонімних терміно-логічних одиниць є модель “іменник у називному відмінку + прикметник + іменник у родовому відмінку + власна назва у родовому відмінку”: *концепція глобальної рівноваги Медоуза* (РУСЕТУС, 269), *концепція природної рівноваги Коммонера* (РУСЕТУС, 270), *принцип рухливої рівноваги Єленкіна* (РУСЕТУС, 285) тощо.

Про важливість окремих компонентів складених термінів, які є загальними назвами, свідчить частотність їх поєднання з власними назвами, пор. *закон: Коммонера / Ламарка / Лібіха / Ліндемана / Менделя* (РУСЕТУС, 268) тощо. Іноді крім однієї власної назви у складі таких термінів наявні дві і більше, напр.: *закономірність Вальтера-Альохіна* (РУСЕТУС, 268), *правило Одума-Пінкертонна* (РУСЕТУС, 276), *концепція Копа-Депере* (РУСЕТУС, 269), *закон Мітчерліха-Тінемана-Бауле* (РУСЕТУС, 260) тощо.

Таким чином, епонімні конструкції в екологічній терміносистемі – це одиниці, до складу яких входить власна назва. Функціонування епонімних конструкцій в екологічній терміносистемі передбачає дотримання трьох основних факторів: пов'язаність епонімного терміна з екологічним процесом чи явищем; пов'язаність епонімного терміна з особою, яка зробила певне відкриття в екологічній галузі безпосередньо; епонімний термін повинен бути використаний для ряду складених екологічних термінів. Найвищу продуктивність виявляють структурні моделі, які характерні для нормативних терміносполук української мови, зокрема типовою для епонімних конструкцій екологічної терміносистеми є модель “іменник у називному відмінку + власна назва у родовому відмінку”. Загалом, епонімні терміни даної терміносистеми мають рухому, гнучку та динамічну структуру, а тому посідають вагоме місце в терміноворчому арсеналі української літературної мови.

Наталія Скиба

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ МОВИ НА ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ РІВНІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ

Суспільно-політичні процеси, які розпочалися в Україні у 80-х роках минулого століття, спричинили глибокі зміни у сфері мовної комунікації, тому спостерігаємо явище мовної революції, або динамізації мовної системи. Чи не найпоказовішим об'єктом дослідження та систематизації названих явищ є мова сучасних засобів масової інформації. Друковані ЗМІ є одним з найдинамічніших

підстилів публіцистичного стилю, а всередині цього стилю – лексико-фразеологічний рівень; у них досить помітно й на порівняно короткому часовому відрізку засвідчуються зміни, що відбуваються у суспільстві. На думку В. Г. Костомарова¹, будь-який поворот суспільної історії моментально створює свою фразеологію, відмінну від фразеології попередньої епохи. **Завдання статті** – показати тенденції до демократизації мови на фразеологічному рівні у засобах масової інформації. **Предметом аналізу** у статті є журнальні тексти щотижневика “Політика і культура” за 2003 рік. **Об’єкт дослідження** – фразеологічні одиниці та їхні трансформації у текстах ЗМІ.

Українські та російські лінгвісти О. О.Тараненко², В. Г. Костомаров, Д. Х. Баранник³, Л. І. Скворцов, І. О. Соболева, Б. О. Коваленко⁴, Ю. В. Бічай та інші, – на перший план вносять активні процеси, в мові визначаючи їх як лібералізацію або демократизацію, коли “літературно-мовна норма стає менш окресленою та обов’язковою; літературний стандарт стає менш стандартним”⁵. Для фразеології української мови кінця 90-х років ХХ ст. та початку ХХІ ст. характерні відчутні семантичні та стилістичні зрушення, зумовлені різними **екстралінгвістичними чинниками**. Для процесу демократизації української літературної мови характерне, **1) по-перше**, демонстративне відштовхування від попередньої системи, сповненої штамлів та норм радянської “новомови”, що зумовлює активне впровадження розмовно-літературних та просторічних фразеологічних одиниць у тексти засобів масової інформації, а звідти – у систему мови. На противагу естетичним цінностям радянської доби, певній ідеалізації явищ, цнотливості висуваються принципи простоти й демократизму мови, прагнення наблизитися, сподобатися масовому читачеві, бути “своїм хлопцем”, створення враження відвертості, щиросердної бесіди. *Якщо ж придивитися – суцільний дурдом “Веселка”* [ПіК, № 19, С. 19]. [...] даремно *“розкатала губу”*, увірувавши в якусь ексклюзивність, - *насправді президентське вітання потрапило у кожну поштову скриньку* [ПіК, № 1, С. 8]. *Любов, це вам не хухри-мухри* [...] [ПіК, № 4, С. 41]. *Ходити на вухах, використовувати на повну котушку, простий як дошка (як двері), на шару, на халяву* – це далеко не повний перелік подібних фразеологізмів, ними текст буквально насичений, вони побутують у жартівливих замітках, у серйозних політичних, економічних та бізнесових оглядах, інтерв’ю. Помітна тенденція до

¹ Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи. – С.-П., 1999. – С. 184.

² Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови // Мовознавство. – 2002. – № 4–5. – С. 33–39.

³ Баранник Д. Х. Українська мова на межі століть // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 41.

⁴ Коваленко Б. О. Розмовна лексика та фразеологія в мові сучасних українських газет // Ономастика та апелятиви. – 2002. – Вип. 17. – С. 54–69.

⁵ Костомаров В. Г. Значч. праця. – С. 5.

“пародійного обігрування освячених традицією жанрових канонів та іронічного висміювання поважних мотивів”¹.

2) По друге, проникнення великої кількості елементів злодійського аргю, аргю наркоманів, картярів, кидал тощо внаслідок підвищеної криміналізації суспільства: *І все б нічого, якби щойноскинутий мер не зіпсував людям усю малину* [ПіК, № 19, С. 19]. Задля забезпечення високого авторитету треба *“фільтрувати базар”* [...] [ПіК, № 11, С. 19]. З листопада того ж року [2000 року] всі 5 українських заводів-виробників дисків постійно *перевіряли на “вошивість”* [...] [ПіК, № 10, С. 33]. Великим синонімічним рядом представлено ФО зі значенням “заробляти гроші”, що пояснюється наданням уваги у суспільстві цьому процесові: *“стригти купони”, “капусту” косити, “рубати капусту”* та подібні.

3) Зміна мовних смаків у бік спрощення, яке В. Г. Костомаров² назвав “мовним розкріпаченням”, коли знімається вето на застосування будь-яких засобів для вираження експресії, є характерним явищем і для сучасної мовної ситуації в Україні. У межах публіцистичного стилю – це активізація вживання стилістично знижених, вульгарних, жаргонних фразеологічних одиниць, насамперед запозичених з російської мови: *Я думаю, запускати подібні качки на рівні таких керівників не солідно і недопустимо* [ПіК, № 8, С. 19]; *вішати локшину (макарони, лапшу) на вуха* тощо; зростання вживання молодіжного, студентського сленгу: *на шару, відриватися за повною програмою, співати під фанеру, розкатати губу, жаба давить* та інші. За браком місця ми обмежуємо кількість прикладів, але подібні типи ФО є продуктивними. Підкреслений “антиестетизм мови”³ дозволяє журналістам використовувати в арсеналі своїх мовних засобів навіть табуйовані, іноді “недруковані” одиниці, пов’язані з фізіологічними потребами людини, матюками, лайками тощо та вводити їх у несподіваний контекст: *До речі, уважні спостерігачі нещодавно раптом помітили, що, маючи нібито власне телебачення (Інтер), есдеки “велику нужду” стали справляти на іншому загальнонаціональному каналі* [ПіК, № 8, С. 9]. За умов, коли більшість українців є противниками війни в Іраку, *голосувати за відправлення на Близький Схід вояків батальйону радіохімічного захисту – здавалося би, те саме, що сходити проти вітру* [ПіК, № 12, С. 10]. Подібні одиниці можна кваліфікувати як стилістичний засіб посилення експресивності за рахунок зниження, епатажу, шокування масового читача. У цьому нас переконує і той момент, що переважна кількість таких ФО подається у лапках, тобто автор усвідомлює “нелітературність” подібних елементів, певним чином

¹ Тараненко О. О. Зазнач. праця. – С. 38.

² Костомаров В. Г. Зазнач. праця. – С. 10

³ Тараненко О. О. Зазнач. праця. – С. 39.

відмежовує себе від них і нібито ставить експеримент на їхню придатність у тексті.

4) Поява нових понять у зв'язку з розвитком технічних засобів зумовлює потребу номінації та образної оцінки явищ дійсності, характерних для нової епохи: це час **золотої молоді, нових українців та багатеньких буратіно**. *Всі тією чи іншою мірою уражені вірусом зоряної хвороби...* [ПіК, № 12, С. 18]; *Зрештою, як не згадати "чуму ХХ століття" – СНІД? А чумою ХХІ століття* було охрещено атипову легеневу пневмонію SARS [ПіК, № 12, С. 32]. Жажливі події у США 11 вересня 2001 року та зруйнування хмарочосів WTC "подарували" світові нову стійку сполуку – **чорний вівторок**, а за аналогією було створено **чорний четвер** – час масового відключення електроенергії у США та Канаді у серпні 2003 року.

Спостерігається активне створення афоризмів, пов'язаних з конкретною особою чи подією, використання так званих "фраз дня", які проходять перевірку на життєздатність у текстах ЗМІ: *...Коротше, хотіли як краще, а вийшло як завжди* [ПіК, № 11, С. 33]. Цей афоризм має свого автора – В.Чорномірдіна, і активно використовується на шпальтах журналів та газет і в публічному мовленні. Те, що ця ФО ввійшла у систему мови, свідчить той факт, що афоризм має модифікації і відразу впізнається: [...] *Адже всі знову хотіли як краще!..* [ПіК, № 1, С. 8]. Афоризм **маємо те що маємо** належить Леонідові Кравчуку, і його підкреслена лаконічність та експресивність припала до вподоби журналістам та політикам: **Маємо те що маємо: власне лише інформація про себе, красивих [...]** [ПіК, № 16-17, С. 39], *"[...] особа, яка розповсюджує інформацію, подану посадовою особою, не несе відповідальності за її зміст. Але маємо те, що маємо,"* – додає суддя Василенко [ПіК, № 19, С. 10] і модифікована одиниця – [...] *Отже, маємо те, на що заслуговуємо* [ПіК, № 11, С. 7], коли відразу впізнається першоджерело.

5) Поява суржику на сторінках преси та великої кількості сленгових фразеологізмів з фонетичними ознаками русизмів, зумовлені ситуацією білінгвізму: *Бо ж той Петкун виглядає зайвим елементом і "найслабшим звеном"* [ПіК, № 7, С. 46] *Щоб усілякі нетверезі недоброзичливці не закидали, що у вас, мовляв, ще досі "ні в одному глазу" [...]* [ПіК, № 16–17, С. 47]. *Але поки що проєвропейська стратегія залишається в тіні "руської рулетки", якою залюбки забавляються на Банковій* [ПіК, № 11, С. 17]. Ще однією важливою рисою розвитку мовної ситуації в Україні є надзвичайний приплив англомовних запозичень, які нерідко вводяться в текст без перекладу, що може розглядатися як універсалія сучасного мовного розвитку посттоталітарних країн: *Та вимкни те паскудне радіо, од того "світ хоуму", до якого він ніяк доїхати не може, вже нудить* [ПіК, № 19, С. 40] (*sweet home* – про пісню групи "Океан Ельзи")

"Я їду додому"). Вишукана чорно-біла **лав сторі**, що переростає у величну драму [...] [ПіК, № 10, С. 42] (love story – про фільм Мурнау "Табу"). Звідти [з Адміністрації Президента] через якісь півкроку **золотий боу** плавно перекочував до Кабміну [...] [ПіК, № 8, С. 14].

6) У мові радіо, телебачення та друкованих ЗМІ спостерігаються тенденції до неофіційності, розширення сфери непідготовленого, спонтанного спілкування, імпровізації, що приводить до посилення особистісного фактору, надмірної індивідуалізації у тексті, грубуватої фамільярності стилю. Автори публікацій без обмежень пародіюють відомі вислови, афоризми (О. О. Тараненко¹ назвав це явище "несерйозною цитацією"): [...] *І деякі моменти з життя таврійської маівки ще не раз згадуватимуться "незлим, тихим" протягом року, до наступних "Ігор"* [ПіК, № 19, С. 39] ("Заповіт" Т. Г. Шевченка); [...] *один із кандидатів у мери Запоріжжя, дізнавшись, що пролетів на виборах, як згряя напилників [...]* [ПіК, № 24, С. 20] (*пролетіти як фанера над Парижем*); *Спершу галопом по європах. Звісно, по західних* [ПіК, № 16–17, С. 38] (*галопом по Європі*); *Проте на жодну зустріч для передавання грошей викрадачі не з'явилися – мабуть, тому, що з українців такі викрадачі, як з чеченців – хлібороби* [ПіК, № 22, С. 3] – активна модель у створенні ФО з когось щось, як з когось щось – порівнюються несумісні речі. У текстах ЗМІ актуалізується іронічне висміювання того, про що досі прийнято було говорити шанобливо; особливо це стосується радянських лозунгів, гасел, фразеологізмів: *А зараз лепота – хто був ніким, той став усім* [ПіК, № 24, С. 44] – про художників поп-арту; *А ось ми візьмемо та вдаримо – стилем по моді!* [ПіК, № 19, С. 46] – про нові модні тенденції сезону; *Перед Черкасами замерехтів привид нових виборів* [ПіК, № 19, С. 19].

На особливу увагу заслуговує аналіз заголовків у журнальних текстах – у них сконцентрована тенденція до експресивності, сенсаційності повідомлення, і саме заголовки засвідчують руйнування традиційної структури ФО. Наприклад, *За двома стільцями* [ПіК, № 4, С. 14] – *за двома зайцями* – йдеться про дві посади депутатів-сумісників; *Мантія величі* [ПіК, № 6, С. 16] – *манія величі* – обігрування слів за співзвучністю – стаття про сучасні лицарські ордени в Україні; сенсаційність заголовку *На Донбасі навіть розстрілювали "по блату"* [ПіК, № 10, С. 15] пояснюється у статті: *Блат* – прізвисько начальника Донецького оперативного сектора ДПУУРСР. У заголовках статей часто зустрічаються ФО – контамінації відомих висловів, які характеризуються новою, яскравою образністю, несподіваною словосполучуваністю: *Все буде ЄЕП!* [ПіК, № 8, С. 11] – *Все ОК!* – у традиційній американській формулі передано оптимістичні настрої, пов'язані з утворенням єдиного еко-

¹ Тараненко О. О. Зазнач. праця. – С. 37.

номічного простору; *Дев'ять з половиною жінок* [ПіК, № 10, С. 44] – натяк на відомий еротичний фільм “Дев'ять з половиною тижнів”, який стає зрозумілим зі змісту статті про час після свята 8 березня; *Солодка купа батьківщини* – заголовок до статті Іди Ворс у ПіКу, №19, С. 40–41 – в основі лежить відомий давньоримський вислів – *Солодкий дим батьківщини*, значення якого цілковито змінюється з піднесено-патріотичного на відверто блюзнірське; в основі заголовку в ПіКу, № 19, С. 38. *Бочка видовищ і три скоринки хліба* – вигук давньоримських жителів “Хліба і видовищ!”, який набуває нової образності через прийом деталізації. Подібні ФО та їхні авторські інтерпретації потребують певних фонових знань з боку реципієнта інформації, і можуть бути незрозумілими для читачів.

7) У стилістиці журнального тексту все більшу роль відіграє явище стильового змішування на маленьких відрізках. У серйозних фахових текстах цілком вільно “почувають себе” вульгаризми, жаргонні, сленгові ФО, варваризми; часто серйозні речі подають в абсолютно несерйозному стилістичному ключі, наприклад: *Другої половини дня із представниками більшості й керівництвом парламенту зустрівся Леонід Кучма, внісши новий стимул у конституційну інтригу. Простіше кажучи, накрутив більшовикам хвоста. Або “вставив пістона” як кому подобається* [ПіК, № 26–27, С. 11]; *Коли на тогорічних виборах до Верховної Ради різношерста когорта парламентських скандалістів пролетіла, як шмат гіпсокартону над Монмартром [...]* [ПіК, № 4, С. 16] та інші.

У досліджуваних текстах тижневика “Політика і культура” спостерігається пожвавлення стилю у напрямку до колоквалізації, розкутості та трансформації ФО, особливо у текстах, пов'язаних з аналізом політичної ситуації (як зовнішньої, так і внутрішньої), економіки, політичних портретів, аналізі явищ культури. Менше таких змін спостерігається у текстах, де йдеться про професійні галузі: нафтовий ринок, військові репортажі, наукові розвідки і т. ін. В умовах сучасного динамічного природного розвитку мови зростає увага до вищезгаданих процесів, які впливають на формування нової фразеології та ідіоматики та потребують пильної уваги лінгвістів.

Інна Коломієць

Уманський педагогічний університет імені Павла Тичини

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ФІКСАЦІЯ ОБРАЗНО-ПЕРЕНОСНИХ ЗНАЧЕНЬ ФЛОРОЛЕКСЕМ

Словник української мови¹ (СУМ) найбільш повно відтворює предметно-поняттєве (номінативне) значення усієї сукупності лексичних одиниць сучасної мови, ілюструючи семантичне багатство

¹ Словник української мови: У 11 т. – К., 1970–1980. – Т.1–11.

і стилістичну різноманітність словникового фонду на прикладі текстів різностильової приналежності. Дія внутрішніх законів розвитку мови набуває свого інтенсивного вияву у межах лексико-семантичної системи, проявляючись у здійсненні процесів, унаслідок яких паралельно "із прямими значеннями у слів з'являються [...] значення переносні, тобто фігуральні, образні"¹. Тому СУМ, окрім первинних, вихідних значень словесних номінацій, репрезентує вторинні (образно-переносні) значення частини з них.

Сумарний обсяг фіксованих СУМ назв флористичних об'єктів налічує 1013 одиниць. Серед них понад 100 найменувань репрезентують переносні значення, що увійшли до загальнонародного вжитку і традиційно використовуються у художньому мовленні як вагомий компонент образно-стилістичної системи певного твору. Закономірно, що поза увагою укладачів часто залишалися образні значення флористичних одиниць із глибоко індивідуальним змістовим наповненням, які відбивали особливості авторського світосприйняття. Залишається не експлікованим словником тлумачного типу цілий ряд флоролексем (*груша, жоржина, калина, каштан, клен, курай, любисток, мальва, м'ята, подорожник, ряст, чебрець, чортополох* тощо) із усталеною вторинною семантикою багатогранного смислового нашарування (зокрема і символічного характеру). Сам факт функціональної активності та художньої релевантності подібних флористичних одиниць переконливо засвідчують тексти різного стилю і жанру – від давніх писемних пам'яток, народнопоетичних зразків до сучасних літературно-художніх уживань, які частково слугували джерельною базою лінгвостилістичних досліджень кін. ХХ – поч. ХХІ ст.² Необхідність аналізу лексикографічної фіксації переносних значень флоролексем як сформованої системи образно-асоціативних смислів зумовлена також вивченням подальшого збагачення семантико-стилістичного потенціалу флоризмів у певному художньо-культурологічному просторі.

¹Ефимов А. И. О языке художественных произведений. – М., 1954. – С. 131.

²Гололюк Л. В. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту (на матеріалі сучасної української історичної прози): Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1996. – 20 с.; Данилюк Н. А. Развитие семантической структуры народнопесенного слова в языке украинской советской поэзии: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – К., 1984. – 23 с.; Ермоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987. – 245 с.; Калашник В. С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови повоєнного періоду: Автореф. дис... д-ра філол. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 40 с.; Коломієць І. І. Флоролексеми в українській поезії II половини ХХ століття: функціонально-стилістичний аспект: Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 2003. – 18 с.; Кононенко В. І. Символи української мови. – Івано-Франківськ, 1996. – 272 с.; Савченко Л. Г. Семантические изменения в украинской поэтической лексике советского периода: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Х., 1986. – 12 с.; Сімович О. І. Семантична характеристика традиційних слів-символів в українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Львів, 1999. – 21 с.; Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10–30 рр. ХХ ст. – К., 2000. – 156 с.; Шапошнікова І. В. Лінгвостилістика творення образу України в українській поезії другої половини ХХ століття: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1999. – 17 с.

У переважній більшості випадків образно-фігуральні значення лексичних одиниць представлені текстовими уривками народно-пісенної творчості, на рівні зразків прозової та поетичної мови найбільш авторитетних майстрів слова XIX–XX ст. Тенденція до використання художніх контекстів у ролі ілюстративного матеріалу у лінгвістичних словниках зумовлена, як зауважує Є. Г. Ковалевська, більш тонким відчуттям, осмисленням і відтворенням довкілля письменниками¹.

Оснoву зареєстрованих СУМ флористичних найменувань (включно стилістично марковані варіанти слів) із образним значенням становлять лексеми виразної етнічно-культурної закріпленості: *барвінок, блават, верба, в'яз, дурман, жито, калина, перекотиполе, ружа, рута, смерека, соняшник, тополя, хміль, чорнобривець, явір*, а також деякі назви, які набули загальнолюдських, універсальних масштабів символізації: *лавр, лілія, пальма, полин, терен, троянда* тощо.

За результатами наших спостережень, найчастіше реалізація образно-символічного потенціалу флоролексем здійснюється у межах порівняльних конфігурацій, об'єктною частиною яких виступають флористичні найменування, що поєднуються з дієслівною чи прикметниковою основою і несуть у собі значний заряд експресії.

За будовою та функціональною поширеністю простежуються типові асоціативні моделі із флористичними компонентами у своєму складі, серед яких вирізняється така, як Рослина (плід) – Людина. Суб'єктна частина, представлена у цих випадках лексемами на позначення осіб чоловічої статі, передбачає вибір назв відповідних рослинних об'єктів з актуалізованими семантичними ознаками 'високий, статний, міцний, рівний': *як берест, як в'яз, як смерчка, як сосна, як явір над водою, як осокір, мов ясенюк*; 'молодий' – *як дубчак, як барвінок*; 'красивий' – *як соняшник у цвіту*; 'гарний, чорнявий' – *як гвоздик, як чорнобривець*; символічне утворення із стрижневим флорокомпонентом *як хміль* в'ються продукують значення 'залицятися'.

Як правило, позитивно-оцінна закріпленість семантики наступних флористичних одиниць мотивує їх поєднання із суб'єктами на позначення жіночої статі: *як вишня, як червона калина, неначе лілії, як маківка (розцвітала), як повна рожа, (цвіла) як троянда*, тобто 'вродлива, гожа, рум'яна'; *як кедрина, мов тополя, як тала* – 'струнка, гнучка'; *як яглиця, як яблунька, як рута* – 'молода, тендітна'; *мов мімоза* – 'ніжна, вразлива'; *як тюльпан* – 'замкнута, скритна'.

Негативну експресію рослинних найменувань, фіксованих СУМ, розглянемо на прикладі порівняльних конструкцій із лексемами *бур'ян, дурман, верба, лоза*. Узагальнений суб'єкт *люди*

¹ Ковалевская Е. Г. Слово в тексте художественного произведения // Аспекты и приемы анализа текста художественного произведения: Межвуз. сб. научн. тр. – Л., 1983. – С. 71.

утворює парадигму з флороназвами, значення яких інколи увиразнюється іншими символічно значущими одиницями художнього тексту: *як лози* – *гнуться* (дієслово активізує показ пригніченого стану, нерівноправного соціального становища); *як вербоньки* – *похили*, тобто “зажурені, засмучені” (фізичний стан, відтворений у лексемі “похили”, визначає приналежність образного сполучення до нижчого символічного рівня). Поеднання наступних флоризмів із відповідними суб’єктами: *виріс* [управитель] *на муках людських*, *як дурман*; *паліїв війни... підкосим*, *як бур’ян* мотивується їх спільним виключно негативно-емоційним спектром семантики.

Флористичні назви, які становлять традиційну асоціативну модель Рослина (плід) – Людина (частина тіла), виступають образно-характеристичними елементами зовнішності, що зумовлено різними зоровими, дотиковими, одоративними ознаками відповідних денотатів: *постать*, *наче пальма* – ‘гнучка, струнка’; *стан* – *неначе в кипариса* – ‘стрункий’; *очі*, *як васильки* – сині, *як ті незабудки* – голубі, *як сливи* – темно-сині, *наче фіалки* – фіолетові, *як смородина*, *як терен* (*тернини*, *тернок*, *терночок*) – чорні; *ніс* – *неначе бараболя*, *як цибуля* – товстий, круглий; *губи*, *як без*, *лице*, *як боз* – сині; *посмішка розквітла*, *мов червона ружа* – гарна, приємна; *личко*, *як тюльпанчик* – красиве; *як з гебану волос* – чорний; *кучері хмелем в’ються* – розкішні, гарні; *зуби*, *як біла ріпа* – білосніжні тощо.

Парадигму типу Рослина – Абстрактне поняття становлять флороназви, що продукують переважно емоційно-оцінну семантику негативного плану, наприклад: *гіркі*, *як полин*, *думки*, *слова*, *як густий цикорій* (у значенні ‘гіркі, неприємні’); *слово кололо*, *мов будяки*; *мов жаливою*, *жагнула совість* тощо.

Парадигматична модель Рослина – Природне явище широко представлена відповідними образними конфігураціями: *синь небес*, *як росяний блават*; *стигнуть зорі*, *як пшениця*; *зорі*, *як жоржини*; *озера*, *наче проліски*; *захвилювалась вода*, *мов жито*; *мов сонях*, *квітне літо*. Флористичні компоненти тут виконують роль художнього зображення краси природи рідного краю. Порівняльні конструкції оберненого типу представлені лише одиничними випадками, наприклад: *похилились білі берези*, *мов сестри-жалібниці*; *зазеленіло*, *ніби полив’яні тарілки*, *латаття*; *як зірки*, *горять козельці*; *мов свічки*, *горіли жовтим цвітом коров’яки*.

СУМ також фіксує усталені загальномовні переосмислення значень ряду флористичних одиниць, наприклад *лавр* як мовносиволічне втілення нагороди і перемоги: *він* [А. Бучма] *увінчаний лаврами*; *ломикамін* – одвічної боротьби проти зла і несправедливості: *сама ти* [Леся Українка] *ломикаменем* стояла.

Наявні у СУМ утворення із флористичним компонентом часто не характеризуються як художньо-образні і не позначаються відпо-

відною ремаркою (образн. чи перен. значення). Нижче представлені зразки фігурального вживання рослинних найменувань, зокрема метафоричного типу, Словником української мови не конкретизуються: *лататтям кленів*, *ялинки зморщок*, а іноді й зовсім не засвідчуються як образні, на зразок *біленькі очка маргариток*, *мімози плаття димчасто-рожеве*.

Словникові статті відображають і фразеологічні вирази різних джерел походження із стрижневим флористичним компонентом (*пальма першості*, *лаври Герострата*, *неопалима купина*, *скакати в гречку* та ін.), які представляють особливості людського мислення на рівні асоціацій, що виникли на основі усвідомлення нерозривної єдності людини і природи.

Отже, тематична група флористичної лексики становить значний шар загальноживаного словникового фонду. За рахунок функціонального фактора художньої активності, семантичної ємкості флороназви набувають особливого статусу одиниць, наділених специфічними якостями підвищених естетичних та емоційно-оцінних задатків. Слід зауважити, що питома вага подібних лексем із усталеним поетичним забарвленням і символічною конотованістю у загальномовному словнику тлумачного типу незначна. Тому на часі досить гостро постає питання лексикографічного відображення етнічно-культурної специфіки змісту лексичних номінацій, впорядкування елементів національно-мовної картини світу з урахуванням різноманітних лексико-семантичних підсистем (флоронайменувань, зоолексем, темпоральних номінацій, колоративів тощо).

Віра Пітель

Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

ЕПІДИГМАТИКА: РІЗНОВИД ПАРАДИГМАТИКИ ЧИ “ТРЕТІЙ ВИМІР” СЕМАНТИКИ СЛОВА?

Традиційна лінгвістика виділяє два фундаментальні (базові) типи відношень (осі, координати, виміри) у мовній системі – парадигматичні та синтагматичні.

Якщо синтагматичні зв'язки двобічних одиниць лексики визначаються як їх актуальні лінійні відношення у мовленнєвому ланцюжку, їх контекстні зв'язки, сполучуваність, то парадигматичні як віртуальні відношення вибору, чергування слів при заміщенні вільної позиції.

Вважається, що традиція подібного виділення системних зв'язків іде ще від Ф. Де Сосюра, хоч він і користувався дещо іншою термінологією.

Але у лінгвістиці існує думка про те, що на відміну від усіх інших рівнів мови, лексична підсистема має ще “третій вимір” – епідигматику (від гр. ері – над, понад).

Уперше епідигматичний, або, інакше, дериваційний, вимір лексики було введено для її наукового опису в 60–70 рр. ХХ ст. Д. М. Шмельовим з метою виділити окрім синтагматичних і парадигматичних асоціацій ще один тип асоціативних відношень, у які слова вступають на основі їх мотиваційних зв’язків¹. Цей вид відношень учений визначив не тільки як “третій вимір” семантики слова, але і як “глибинну вісь” значення слова “в доповнення до “вертикальної” – парадигматичної і “горизонтальної” – синтагматичної”².

Теорія Д. Н. Шмельова про епідигматику викликала неоднозначну реакцію лінгвістів.

Одні дослідники обмежувались згадкою про виокремлення “третього виміру” лексики³, інші, сприйнявши цю теорію, використовували її у своїх дослідженнях⁴, а ще інші, підтримуючи або заперечуючи її, висловлювали певні міркування⁵.

Однак і досі немає однастайності щодо розуміння епідигматики як окремого фундаментального типу відношень у лексичній системі чи розгляду її як різновиду парадигматики. Дискусійним залишається і питання про те, що належить до епідигматики, а що знаходиться поза нею, не сформульовано єдиної чіткої дефініції цієї лінгвістичної категорії й т. ін. Вирішення цих завдань визначає мету статті.

На нашу думку, немає достатньо підстав для виділення третього базового типу відношень – епідигматики.

Фундаментальність парадигматичних та синтагматичних зв’язків якраз і полягає у тому, що вони пронизують усі рівні мови, а епідигматика стосується тільки лексики. Останню ми відносимо до сфери парадигматики, з таких міркувань:

1. Як парадигматичні, так і синтагматичні відношення базуються на явищі асоціації – так званому психосемантичному зв’язку,

¹ Шмельов Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1973. – С. 190–253.

² Там само. – С. 198.

³ Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М., 1990. – С. 62; Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 151; Полова З. Д., Стернин И. Д. Лексическая система языка. – Воронеж, 1984. – С. 92.

⁴ Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986. – 143 с.; Голев Н. Д. Динамический аспект лексической мотивации. – Томск, 1989. – 252 с.; Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принципы семантического описания лексики. – М., 1986. – 240 с.

⁵ Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. – М., 1980. – С. 98–133; Кудрявцева Л. А. Моделирование динамической синхронии лексико-семантической системы современного русского языка // Сб. тезисов. 13 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 309; Задорожный М. И. О так называемом эпидигматическом измерении лексики // Слово в системе и тексте. – Новосибирск, 1988. – С. 20–37.

який виявляється у “ментальних ефектах”, коли у свідомості людини з’являється певна мовна одиниця як реакція на стимулюючу мовну одиницю¹.

Однак, якщо синтагматичні відношення виникають внаслідок асоціацій за суміжністю, то парадигматичні – завдяки асоціаціям за подібністю (синонімія, дериватонімія, лексико-семантичні (тематичні) групи тощо) чи контрастом (антонімія, яка базується і на подібності семантичних компонентів) семного набору. В основі метонімічних зв’язків лежать як асоціації за подібністю, так і за суміжністю, проте синтагматичні зв’язки виявляються між словами, що є суміжними у мовленні, а твірні і похідні до них метонімічні значення позначають реалії дійсності, які є суміжними у просторі або часі.

Названі типи асоціацій відрізняються механізмом утворення, динамікою нервових процесів: основою асоціацій за суміжністю є тимчасовий нервовий зв’язок, генералізація цього зв’язку, яка відбувається через іррадіацію нервового збудження, сприяє виникненню асоціацій за подібністю, а явище взаємної індукції збудження і гальмування викликає асоціації за контрастом².

2. Виокремлення двох видів базових відношень – синтагматичних і парадигматичних – у системі мови є не лише наслідком класифікацій, здійснюваних багатьма лінгвістами, але і підтверджується виявленнями їх на рівні умовно-рефлекторної діяльності мозку завдяки дослідям І. І. Сеченова, О. Р. Лурії, Р. Якобсона, Дж. Уелмена, Г. Гудгласа та ін³.

Унаслідок цього синтагматику розглядають як синтез елементів у послідовні ряди (горизонтальні відношення), а парадигматику – як синтез елементів у просторі схеми (вертикальні відношення).

За об’єднання елементів у послідовні ряди відповідає права півкуля головного мозку. Тому при порушенні її передніх відділів унеможливаються синтагматичні зв’язки. Синтез елементів у схематичні побудови відбувається у лівій півкулі і руйнується при травмах її задніх, модально-специфічних зон⁴.

3. Виділені лінгвістами типи парадигматичних відношень [відношення повної відмінності, повної тотожності, включення (привативні опозиції), пересічення (еквіполентні опозиції)] між гомогенними

¹Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К., 1998. – С. 39–40.

²Костюк Г. С. Психологія. – К., 1968. – С. 176–178.

³Огуй О. Д. Значення: цілісність чи окремий аспект? (фізіологічно-психологічні основи формування значення та полісемії) // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 46–54; Лурія А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М., 1975. – 283 с.; Якобсон Р. Лингвистические типы афазии // Якобсон Р. Избранные работы. – М., 1985. – С. 287–300.

⁴Лурія А. Р. Знач. праця; Клименко А. П. Проблема лексической системности в психолінгвистическом освещении: Дисс. ... докт. филол. наук. – Минск, 1980. – С. 47; Залевская А. А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. – Калинин, 1977. – С. 74.

одинацями мовної системи (у даному випадку – словами) повністю покривають сферу дериваційних зв'язків¹.

Таким чином, парадигматичні й епідигматичні зв'язки характеризуються спільною локалізацією у мозку, однаковим механізмом утворення зв'язків, в основі цих зв'язків лежать ті самі асоціації. Одиниці цих відношень віртуально об'єднуються у просторі схеми і підлягають подібним типам опозиційних зв'язків.

Однак віднесення епідигматичних зв'язків до сфери парадигматики не означає їх повного ототожнення. Епідигматичні відношення, як і зв'язки між синонімами, членами лексико-семантичних (тематичних) груп тощо базуються на спільності окремих семних компонентів, але у першому випадку це не просто подібність семних наборів, а відношення похідності, мотивованості, коли одна лексична одиниця виводиться з іншої, породжується нею, і похідне слово (значення), маючи у своєму складі семи твірного, здатне зберігати “дериваційну пам'ять” про вихідну одиницю, що і є основою виникнення зв'язків між ними.

Крім того, епідигматичні зв'язки виникають внаслідок залучення до асоціювання за подібністю всієї білатеральної структури слова – плану змісту і плану вираження. У випадку полісемії спостерігається тотожність звукової оболонки і подібність значень, а при словотвірних зв'язках – подібність плану змісту і плану вираження.

Усе це дає підстави розглядати епідигматику як окремий різновид парадигматики.

Оскільки епідигматичні відношення виникають внаслідок психо-семантичного зв'язку між твірними і похідними одиницями (об'єднуючи їх у систему) на основі звукової і семантичної подібності, ці відношення доцільно визначати як асоціативно-дериваційні зв'язки за формою і за змістом, що виявляються як на рівні слів, так і на рівні окремих значень.

Тому кожне полісемантичне слово, взяте в сукупності похідних від нього значень і слів, може розглядатись як зосередження системно зумовлених асоціативно-дериваційних відношень. Воно становить своєрідне дериваційне гніздо (у широкому значенні), макроепідигму, у якій словотворення природнім переходом пов'язане із семотворенням.

Окрім мотиваційних зв'язків, що виникають між генетично спорідненими лексемами, мовна система містить значну кількість “асистемних” псевдомотиваційних відношень між словами, які насправді не є пов'язаними дериваційно, але характеризуються подібністю звукової форми, внаслідок чого між ними виникає семан-

¹Васильев Л. М. Знач. праця. – С. 61–66; Новиков Л. А. Семантика русского языка. – М., 1982. – С. 136–147.

тичний зв'язок. Такі випадки часто характеризуються зміною як плану змісту, так і плану вираження слів-прототипів і їх відносять до так званої народної етимології¹ (наприклад, у творі Леся Мартовича "Забобон" читаємо: *Ніхто би не вгадав, де саме навчився отець Трищин слова 'масохіст', але він був би присяг, що те слово означає 'масона' й 'атеїста' в одній особі*²). Цим і пояснюється доцільність використання терміна **епідигматика**, який є ширшим від поняття **дериватика**, оскільки охоплює і явища хибного мотивування, які, однак, також зумовлені дією дериваційних зв'язків у лексиці.

Отже, епідигматичні відношення як асоціативно-дериваційні зв'язки за формою і змістом, що виявляються як на рівні слів, так і на рівні окремих значень, відносяться до сфери парадигматики. Однак, їх специфічність дозволяє виділити їх в окремий різновид парадигматичних зв'язків.

МОРФОЛОГІЯ

Вікторія Коломийцева

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОРФОЛОГІЧНІ ВАРІАНТИ ЛОКАТИВНИХ СИНТАКСЕМ

Мета нашої роботи представити морфологічні варіанти локативних синтаксем і виявити особливості їхнього функціонування у художньому тексті. Стратифікація прийменникових локативних синтаксем дозволяє виділити з-поміж морфологічних варіантів найхарактерніші моделі *локативний прийменник+род. відм.* та *лок. прийменник+знах. відм. іменника* як функціонально незамкнені, частотні, продуктивні щодо утворення прийменникових транспозитів. Модель *лок. прийменник+місц. відм. іменника* – це найбільш спеціалізований засіб передачі локативного значення; узагальнена семантика місцевого відмінка зумовлює його функціонування лише в поєднанні з прийменниками, насамперед локативними, як універсальним засобом передачі семантико-синтаксичного значення простору. Орудний прийменниковий характеризується меншою розгалуженістю значень і частотністю порівняно із родовим та знахідним прийменниковими, хоча локативна семантика переважає і в цьому морфологічному варіанті. Давальний прийменниковий становить периферію прийменниково-іменникових локативних син-

¹ *Пігель В. М.* Народна етимологія як вияв епідигматичних відношень у лексиці // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ, 2001. – № 3. – С.50–59.

² *Мартович Л. Г.* Забобон. – К., 1985. – С. 259.

таксем (далі ЛС), оскільки давальний відмінок пов'язується лише із сьома локативними прийменниками – *назустріч, навстріч, вслід (услід), навздогін, навздогінці, навперейми, напереріз*.

За браком місця у статті здійснено ґрунтовний аналіз перших двох моделей, решта будуть проаналізовані в інших публікаціях. Отже, ми маємо на меті встановити специфіку семантико-синтаксичного оформлення прийменникових ЛС із родовим та знахідним відмінком іменника як двох найхарактерніших морфологічних варіантів зазначеної семантико-синтаксичної конструкції. Матеріалом для дослідження та узагальнень стали 1248 ЛС, вибраних нами із суцільного тексту, зокрема з художніх творів письменників ХІХ ст. (І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського) та ХХ ст., репрезентованого поетичними і прозовими творами В. Підмогильного, Л. Костенко, Ю. Андруховича, В. Шкляра, Ю. Іздрика.

Морфологічний варіант *лок. прийменник+род. відм. іменника* посідає найвищу позицію за такими ознаками, як частота вживання, диференціація значень, кількість опозицій, склад їхніх протичленів сукупно. У цьому морф. варіанті ЛС виступає 6 первинних прийменників (*біля, від (од), до, з (із, зі), між (межи), серед*), 19 складних, що становлять поєднання двох або трьох первинних, та 47 вторинних, що являють собою відіменникові та відприслівникові деривати. Таке явище видозміни вихідної одиниці, в результаті якої лексичне значення радикально не змінюється, зате граматичні значення перерозподіляються, називають транспозицією¹. У цьому морфологічному варіанті ЛС найбільша питома вага транспозитів, що, зокрема, пояснюється продуктивністю та багатомірівністю семантико-граматичної структури родового відмінка як одного з найтиповіших відмінків для іменників². З-поміж недавніх транспозитів можна назвати такі прийменники: *по обидва боки, подалі від, поблизу від, в далечині від, нижче, вище, у напрямку, по лінії, праворуч від, ліворуч від, по праву руку від, по ліву руку від, у кінці, у глибині, навсібіч від*, вибір яких впливає на семантичну інтерпретацію не тільки локативної синтаксеми, а й цілого речення.

Найчастотнішими у цьому морфологічному варіанті є прийменники *з (із, зі)* і *до* через те, що їхнє значення збігається із категоріальним синтаксико-семантичним змістом самого родового відмінка (називання приналежності окремого до якогось спільного ряду за походженням, спорідненістю, перебуванням тощо. Загалом, як ціле прийменник і відмінок не збігаються за значенням, бо кожен із них становить комплекс значень³, та ще й релевантного характеру (лексичне/граматичне), але прийменники *з* і *до* та родовий

¹ Кубрякова Е. С. Части речи в ономазиологическом освещении. – М., 1978. – С. 64–75.

² Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980. – С. 101–140.

³ Мухин А. М. Функциональный анализ синтаксических элементов. – М., 1964. – С. 7–32.

відмінок найбільше наближаються один до одного у своїх окремих значеннях. Прийменники **з і до** не є протичленами опозиції за протилежністю спрямованого руху/стану, оскільки прийменник **з** означає векторний рух в протилежний від предмета бік, що бере початок із поверхні чи внутрішньої частини об'єму, названих іменником, а прийменник **до** означає рух в напрямку до предмета як до орієнтира, який не обов'язково є метою контактного досягнення, пор.: *Я під'їхав до тієї розкішної тверджі, яка стояла у місячному сяйві гордо і незворушно* (В. Шкляр); *Отож молодий чоловік хвацько так підкотив до бензостанції, та цього разу він вийшов з машини* (В. Шкляр). Хоча прийменник **з** перебуває в опозиційних відношеннях за ознакою характеру спрямування із прийменником **в**, що належить до іншого морфологічного варіанта, прийменник **до** вступає із першим у напівкорелятивні відношення, про що свідчать конструкції на зразок: **з Харкова до Києва**, які є менш частотними проти синхронних сполук типу: **з моста та в воду** або **від міста до міста**. Порівняймо: *Бо, знаєте... із каторги в салони... не зразу усміхнеться чоловік* (Л.Костенко); *Сумний і невтішний, мандрує Орфей з країни в країну, з міста до міста, з готелю до готелю* (Ю. Андрухович). Спостереження показують, що синтаксичний варіант **в+знах. відм.** витискається конструкцією **до+род. відм.**, що перетворюється на свого роду синтаксичний штамп і вживається не лише в загальнонапрямковому, а й не зовсім властивому йому значенні спрямованості руху всередину об'єму: *Я чемно подякував за хліб-сіль і, пообіцявши прийти ночувати, якщо затримаюся у справах, пішов до виходу...* (В.Шкляр); *Терпкість підступила до серця* (Ю. Іздрик); *Тим часом із протилежної брами до саду ввійшов якийсь тип...* (Ю. Андрухович).

Антонімічним до прийменника **до** є прийменник **від** зі своїм фонетико-стилістичним варіантом **од**, що означає рух від краю, межі предмета-орієнтира, часом навіть дистантно щодо нього, бо провідною є вказівка напрямку: *Бач, відплив від берега човник...* (Л. Костенко); *Я бачив, як тим путівцем, що вів од траси до мотелю "Млин", пробіг піщаний вихор...* (В. Шкляр); *Стань від вітру* (Ю. Андрухович).

Складні прийменники дифузного характеру **з-за, з-поза, з-під, з-попід, з-над, з-понад** поєднують основне значення векторного руху від предмета-орієнтира чи з середини його об'єму із вказівкою на сторону орієнтира, від якої здійснюється цей рух: *...З-за куців юрба мисливська На долину вибігає* (Леся Українка); *Руда шапка не прикривала гаразд розкудланого волосся, і воно лізло з-під шапки та крізь дірки в шапці* (М. Коцюбинський).

Перебування у серединній позиції об'єму чи площини передається конструкціями із прийменником **серед** та його семантич-

ним варіантом **посеред**, що точніше вказує на серединну локалізацію: *Де шпак літає, сойка літує, принцеси ходять серед клумб* (Л. Костенко); *Він спинився посеред зали...* (І. Нечуй-Левицький). Ці локативні конструкції вживаються, насамперед, при опорних дієсловах руху, стану, результативної дії, а також при іменниках. При цьому локативна характеристика модифікується в локативно-атрибутивну: *І хата, й тин, і груша серед двору.., все згадує себе в свою найкращу пору* (Л. Костенко); *...І вже сонце звернуло з півдня, як вони прибились до чималого хутора серед лісу* (І. Нечуй-Левицький).

Прийменники **між (межи)** та **поміж**, формуючи ЛС із значенням серединного перебування, відрізняються від конструкцій із прийменником **серед** наявністю двох чи більше орієнтирів у їх симетричному суположенні й становить стилістично маркований варіант щодо нейтральної конструкції **між + орудний відмінок: між нас – між нами**.

У синонімічних відношеннях перебувають прийменники **біля, коло, близько від (од), близьенько від, недалеко від**, що означають градацію наближеного, хоч переважно не контактного, перебування щодо предмета-орієнтира. Найбільш нейтральним із цієї групи, що формує локативну синтаксему із відповідним значенням, виступає непохідний прийменник **біля**, пор.: *Над шляхом, при долині, біля старого граба, де біла-біла хатка стоїть на самоті, живе там дід та баба, і курочка в них ряба, вона, мабуть, несе їм яєчка золоті* (Л. Костенко); *Семен рубав дрова коло повітки* (Ю. Коцюбинський); *Під мостом Кеннеді поблизу Англійського парку, я лежав головою на захід, як лежать усі порядні мерці* (Ю. Андрухович). Є спостереження, що в художніх текстах XIX ст. у цих моделях вживається переважно прийменник **коло** і лише подекуди **біля**, який, натомість, частотніший у прозі й поезії XX ст.

Цікавою в семантичному плані є група прийменників **круг, кругом, навколо, довкола, навкруг, навкруги, навсібіч від, в радіусі**, що формують локативну синтаксему із значенням перебування чи руху пропорційно на всі сторони від предмета-орієнтира. Домінанто виступає найбільш нейтральний і частотний прийменник **навколо**: *Навколо нього час лежав навалом* (Л. Костенко); *Так, ніби все, що він побачив круг себе, страшенно йому не сподобалось* (В. Підмогильний); *Це повідомлення змусило публіку роз-сісти-ся довкола бібліотечного столу...* (Ю. Андрухович).

Рух чи перебування біля верхньої/нижньої, передньої/задньої чи крайньої межі предмета-орієнтира передається ЛС із прийменниками **поверх**, дещо забутим **верхи та знизу, поперед(у)/позад(у), край, кінець**: *...Здорові вуси та блискучі темні очі чорніли поверх червоного полум'я кармазинів* (І. Нечуй-Левицький); *Док-*

тор ішов трохи попереду нас (Ю. Андрухович); *Тітка Павлина стояла кінець стола...* (І. Нечуй-Левицький); *Подорожник іде край дороги* (Л. Костенко).

Лінійна локалізація (перебування, рух) у напрямі довжини/ширини предмета-орієнтира передається сполуками іменника з прийменниками **вздовж (уздовж), вдовж, подовж, поздовж, паралельно до** та, відповідно, **впоперек (упоперек), поперек, півперек: Як не пущуся бігти півперек снігів** (І. Франко); *Очерети із чорними свічками ідуть уздовж колишніх берегів...* (Л. Костенко).

Дистантне перебування лінійно на одній осі з предметом-орієнтиром із вказівкою на його лицьову сторону виражається прийменниками **проти, напроти, навпроти, супроти, просто: Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця** (М. Коцюбинський); *Стояли ми одна супроти одної* (Л. Костенко). Дифузний характер семантики цих синтаксем особливо помітний: вони включають у свій семантичний обсяг, крім локативної, ще й сему способу дії.

За частотою вживання та диференціацією значень знахідний прийменниковий локативних конструкцій посідає наступну після родового позицію, хоча його прийменниковий арсенал далеко не такий потужний. Із знах. відмінком взаємодіє 10 первинних локативних прийменників (**в (у), за, крізь, між (межи), на, над, перед, під, через, по**) та 10 похідних (**поза, поміж (помежи), понад, поперед, попід, попри, поміж, повз, проз** і новоутворений **по дорозі на**). Однією з особливостей цієї ЛС є її функціонування при опорних дієсловах двох семантичних розрядів. По-перше, це дієслова руху, що означають активну динамічну ознаку, що стосується саме суб'єкта (неперехідні дієслова) (*піти, рушити, сісти, сховатися, падати, повернути, їхати, бігти, лізти* тощо), і їхня питома вага більша. Другу групу становлять дієслова, що означають динамічну ознаку, спрямовану на об'єкт (перехідні) (*вкладати, кинути, запросити, взяти, везти* тощо). Порівняймо: *...То я йому дав злото, хоч тепер об тім жалкую, краще б кинув у болото* (Леся Українка); *В таємні світи, надхмарні я на крилах думки лину* (Леся Українка).

Найчастотнішим у цьому морфологічному варіанті ЛС є прийменник **в**, що означає спрямованість в якийсь простір, об'єм як цілком конкретну величину чи віртуальну, уявлювану. Вектором спрямування чи просторовим орієнтиром виступають 1) конкретні іменники із значенням чітко окресленого об'єму (*кабінет, двір, тік, церква, віз, садок, криниця* тощо); 2) конкретні іменники із невимірними (невимірюваними) об'ємними характеристиками (*степ, дорога, душа, світ* тощо); 3) іменники, що вживаються або лише в однині, або лише в множині і серед них насамперед іменники з абстрактним значенням (*темрява, дитинство, потойбіччя*); 4) кон-

кретні іменники, які саме в таких конструкціях ситуативно набувають узагальнено-абстрактного значення: *...Я міг би не заїжджати в Черкаси* (В. Шкляр); *Утікали в поля, за пороги, в козацтво, в безшлюб'я, в ченці* (Ю. Андрухович).

ЛС із прийменником **в** може виступати не тільки у позиції керованого придієслівного другорядного члена речення, а й у приіменниковій позиції, якщо опорним словом є 1) віддієслівний іменник (*маңдрівка в Київ, повернення в Україну*); 2) конкретний іменник із включеним в його семантичний обсяг значенням руху простору (*двері в ганок, стежка в горох, дорога у потойбіччя*). Це свідчить про те, що валентність (сполучуваність) прийменників є семантично зумовлена величина.

Прийменник **в** вступає в опозицію площинна/об'ємна локалізація зі своїм протичленом прийменником **на** у складі цього морф. варіанта ЛС: *Просив вийти на двір* (І. Нечуй-Левицький); *Будемо частувати кулями, якщо який жовнір вступить в двір* (І. Нечуй-Левицький).

Синтаксеми антонімічного характеру утворюють прийменники **під** і **над**, **попід** і **понад**, означаючи рух суб'єкта або спрямування ним об'єкта нижче чи вище площинної межі предмета-орієнтира: *Я можу тільки кинути життя історії кривавій під колеса* (Л. Костенко); *Як тільки сонце йде на захід, спускається над луки, на мене, мамо, все находить задума і журба* (І. Нечуй-Левицький). При цьому слід зазначити, що сполуки із прийменниками **над** і **понад** не є численні проти ЛС із прийменниками **під** і **попід**, і вони становлять своєрідний стилістичний варіант синтаксеми **над+орудн.**: **над обрієм – над обрій**.

У такій же опозиції просторового плану знаходяться синтаксеми із прийменниками **за**, **поза – перед**, **поперед**, означаючи рух суб'єкта дії чи спрямування об'єкта за/перед крайню межу якогось об'єму, названого предметом-орієнтиром: *...З уривків їхніх фраз я виснувала, що вони спробують пробратися за лаштунки* (Ю. Андрухович); *Доберемося за три годиночки за стонадцять верст до родиночки* (Л. Костенко).

У межах цього морфологічного варіанта у синонімічні відношення полісемічного характеру вступають ЛС із прийменниками **через**, **крізь**, означаючи рух через товщу, об'єм предмета-орієнтира чи вздовж його площинної поверхні. Прийменник **через** зберігає нейтральність, а в синтаксемах із прийменником **крізь** додається, зокрема, конотативне значення допустовості, долання перешкоди, пор.: *Через одчинені двері світилась лампадка перед образами в Олесиній опочивальні, застеленій килимами* (І. Нечуй-Левицький); *Крізь хурделицю ішов чоловік* (В. Шкляр). У поезії та прозі ХХ ст. домінує полісемічний прийменник **крізь**.

Таким чином, проведений аналіз показує, що найбільш продуктивною і частотною з-поміж усіх морфологічних варіантів є модель *локат. прийменник+род. відм. іменника*. Наступний за цими параметрами є морфологічний варіант із знахідним відмінком. Морфологічний варіант локативної синтаксеми, якому властива найбільша диференціація значень, кількість опозицій та виразний зміст протичленів (*локат. прийменник+род. відм. іменника*) виявляє найбільшу продуктивність у творенні нових прийменників аналітичної форми.

Усім локативним прийменникам, що загалом становлять базову групу у прийменниковій системі української мови, властиві явища лексичного порядку – полісемантичність, здатність виступати синонімами, антонімами, мезонімами. Уся система семантичних опозицій у прийменниково-іменникових локативних синтаксемах організується значною мірою завдяки значенню локативних прийменників, що також свідчить про їхню лексичну спроможність і потужність. Найчастотніші та семантично найзагальніші прийменники беруть активну участь у фразеологізації прийменниково-іменникових сполук (**за** водою, **з** моста та **в** воду, як **до** неба, **за** столом, **до** лица, **під** вінець тощо).

Грамматичне значення відмінка й синтаксичне значення прийменника, з одного боку, та лексико-грамматична категоризація іменника і лексичне значення прийменника, з другого, корелюють між собою. Казуальне вживання прийменників у невластивій для них позиції може активізувати додаткову сему прийменника і навіть привести до формування своєрідного синтаксичного штапу.

Стилістична та семантична варіативність прийменниково-іменникових локативних синтаксем здійснюється як всередині одного морфологічного варіанта, так і поза його межами, що свідчить про функціонування прийменників як цілісної лексико-грамматичної системи.

Олена Ващенко

Харківський педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВАЛЕНТНОСТІ ПРИКМЕТНИКІВ ПРИ УТВОРЕННІ ІМЕННИКІВ (на прикладі іменників на –ість)

Теорія валентності, яка набула значного поширення з 60-х років ХХ ст. під впливом граматики залежностей Л. Теньєра, пов'язана з розкриттям закономірностей синтаксичних зв'язків одиниць певної мови і служить осмисленню структури і системи мови. Як свідчать дані, більшість дослідників керуються "вербоцентричною теорією речення", що зумовило посилення уваги на вивченні валентності дієслова та інших частин мови, семантика яких тісно пов'язана

з цією частиною мови, або тих, що набули предикатних ознак у певному контексті¹. У дослідженнях валентнісних особливостей інших частин мови зроблені лише перші кроки. В основному в центрі лінгвістичного аналізу сполучуваність іменників та прикметників у різних аспектах². Власне валентність повнозначних частин мови без предикатних ознак залишається малодослідженою. З робіт, присвячених валентності якісних прикметників української мови, заслуговує на увагу стаття В. В. Грещука "Валентность качественных прилагательных и структура их словообразовательных парадигм". Вивчення валентності інших частин мови не стало ще предметом аналізу ні в російському, ні в українському мовознавстві. Відсутність праць, присвячених валентності іменних частин мови, актуалізує вибір теми цієї статті, завдання якої – визначити особливості трансформації валентності прикметників в процесі утворення іменників-відад'єктивів.

Вивчення валентнісних властивостей відприкметникових іменників української мови зумовлене потребою теоретичного осмислення особливостей валентності прикметників у відад'єктивних іменниках. Предметом аналізу трансформаційних процесів, пов'язаних з валентністю, обрано абстрактні іменники, утворені від прикметників за допомогою суфікса *-ість*. Такі іменники становлять абсолютну більшість деад'єктивів із словотвірним значенням "абстрагована ознака"³.

Визнаним фактом є те, що для іменника властива абсолютна валентність, оскільки він спроможний займати всі порожні місця, які відкриває дієслово, і може мати власну активну валентність⁴. Водночас необхідно зважати на певні особливості валентності іменників-відад'єктивів, пов'язані з процесом трансформації прикметників у іменники.

Як відомо, валентність зазначеної групи іменників визначається валентнісними особливостями мотивуючих прикметників. Щодо числа і семантичного виду актантів (але не їх синтактико-морфологічної реалізації). На думку М. Д. Степанової та Г. Хельбіга, як облігаторні, так і факультативні актанти прикметника у похідних

¹ Зандау Г., Зоммерфельдт К. Е. Семантические условия реализации валентности // Иностранные языки в школе. – 1978. – № 2. – С. 21–26.; Курьянова В. К. Валентные свойства имен существительных процессуальной семантики в современном русском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1982. – 24 с.; Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256 с.; Пасічник І. А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1998. – 17 с.

² Мочалова Н. В. О вариативной сочетаемости русских существительных // Вариантность как свойство языковой системы. – Ч. 2. – М., 1982. – С. 14–16; Оголевец А. В. Про розширення меж лексичної сполучуваності прикметників у сучасній російській мові // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 34–37.

³ Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 75.

⁴ Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк, 2001. – С. 108.

від нього іменника стають факультативними¹. Відповідно, якщо прикметник має один облігаторний актант, виражений іменником (наприклад: *безпідставні зазіхання, автобіографічні оповідання, ввічливе звертання*), то при утворенні від нього абстрактного іменника за допомогою суфікса *-ість* облігаторний актант прикметника перетворюється у факультативний. Це твердження стосовно української мови вимагає певного уточнення. Зважаючи на лексико-семантичні особливості відприкметникових іменників на *-ість*, можна зауважити, що обов'язковий прикметниковий актант у більшості випадків не трансформується у факультативний (наприклад: *Погоджуючись на угоду з ним, король тим самим визнавав безпідставність зазіхань своєї шляхти на сусідські землі* [П. Загребельний]). Це підтверджується тим, що навіть у випадках, коли відад'єктив та його актант не утворюють спільної лінійної структури у висловлюванні (словосполучення), цей актант або наявний у цьому ж реченні, але відділений від деад'єктива іншими структурними компонентами речення (*У циклі оповідань письменника про дітей, автобіографічність яких не підлягає сумніву, це – одне з найча-рівніших* [Історія української літератури]), або відомий з контексту (*Хлопець звернувся до неї дуже ввічливо і попросив допомоги йому. Така ввічливість вразила Марію* [М. Коцюбинський]). Найчастіше це спостерігається за умови, що іменник має значення абстрактного до мотивуючого прикметника.

Однак трапляються випадки, коли один з лексико-семантичних варіантів відприкметникового іменника вбирає в себе семантику цілого словосполучення мотивуючого прикметника з пояснюваним іменником. Визначено, наприклад, що один з лексико-семантичних варіантів іменника *грубість* має не абстрактну, а конкретну семантику. Так, перше значення цієї лексеми у Великому тлумачному словнику сучасної української мови подається як "абстрактний іменник до *грубий* зі значеннями: 1) великий за об'ємом і поперечним перерізом; товстий; 2) низький, часто неприємний для слуху, різкий (про голос, звуки і т. ін.); 3) некультурний, неввічливий, неделікатний; 4) не зовсім точний, приблизний"². Усі ці лексико-семантичні варіанти слова *грубість* потребують облігаторного актанта (*грубість різьби, грубість голосу, грубість хлопців, грубість розрахунків*). Друге ж значення цієї лексеми визначається як "грубе слово, грубий вчинок"³, тобто ці словосполучення можна замінити у мовленні одним іменником *грубість*, який може потребувати лише факультативних поширювачів (*Сказана ним грубість боляче вразила дівчину*).

¹ Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М., 1978. – С. 213.

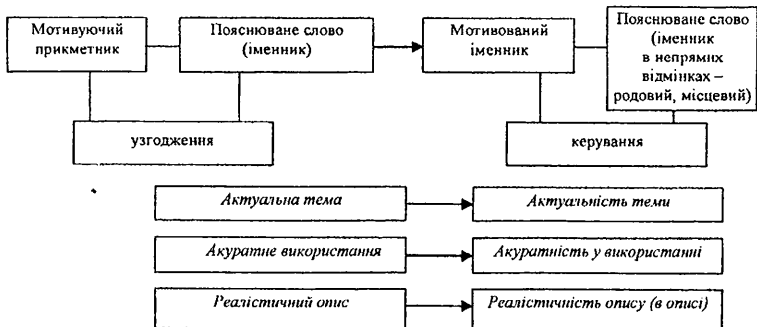
² Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Ірпінь, 2002. – С. 199.

³ Там само. – С. 199.

Отже, при переході прикметника в іменник облігаторних поширювачів залишається, що пов'язано з абстрактністю семантики цих іменників. Якщо ж іменник або його лексико-семантичний варіант набуває ознак конкретності, актанти стають не обов'язковими, а факультативними.

Стосовно твердження про те, що синтактико-морфологічний характер актантів похідних іменників не зумовлюється валентністю прикметників, не можна не погодитися⁹. Це пояснюється тим, що морфолого-синтаксичні форми облігаторних актантів у прикметників найчастіше виступають в іменників у називному відмінку, тоді як у похідних іменниках він трансформується з огляду на їх структуру у безприйменникові та прийменникові конструкції. Зокрема облігаторний актант у відприкметникових іменників на **-ість** може бути виражений безприйменниковою формою іменника у родовому відмінку (*абсурдна політика – абсурдність політики, зацікавлені учні – зацікавленість учнів, іржаві труби – іржавість труб, офіційна преса – офіційність преси, стрімкий розвиток – стрімкість розвитку*) та/або іменником у місцевому відмінку з прийменником (*акуратне листування – акуратність в листуванні, багатопланова композиція – багатоплановість композиції / у композиції, логічні судження – логічність суджень / у судженнях*).

З огляду на характер синтаксичного зв'язку більшості прикметників, що мають один облігаторний поширювач – іменник, перебувають в узгодженні з пояснюваними іменниками, а при трансформації цих ад'єктивів у іменники останні приєднують до себе пояснюване слово за допомогою сильного керування, причому цей актант залишається облігаторним, за винятком випадків, коли семантика слова не передбачає можливості відкриття обов'язкових "вільних місць" для їх заповнення за допомогою валентних зв'язків. У цьому виявляється вплив валентнісних особливостей прикметника на валентність мотивованого іменника, хоч для власне іменника не є характерним мати облігаторні актанти. Наочно це відображено у поданій нижче схемі.



Активність та пасивність валентності прикметників та похідних від них іменників відображає особливості трансформаційних валентнісних процесів у словотворі відад'єктивів з суфіксом **-ість**. Так, прикметник завжди виступає пасивним валентнісним партнером щодо облігаторного актанта, вираженого іменником, тоді як утворений від нього іменник набуває активної валентності в поєднанні з його поширювачами. Це виражається в характері синтаксичних зв'язків: якщо прикметник узгоджується з пояснюваним словом (іменником), то відприкметниковий іменник сполучається з облігаторними актантами за допомогою керування. Таким чином, у словотворі відад'єктивних іменників відбувається трансформація пасивної валентності мотивуючого прикметника в активну валентність мотивованого іменника.

Крім зазначених вище валентнісних властивостей, успадкованих відприкметниковими іменниками, від мотивуючих ад'єктивів, ці іменники набувають власних валентнісних ознак, а саме:

– іменники у функції суб'єкта чи об'єкта виступають партнерами дієслівного предиката (носія валентності) (*Була думка навести порядок в управлінні, викоринити усі ті недоліки, які спричинила перш за все **безвідповідальність** робітників та **відсутність** у них бажання працювати на повну силу [з газети]; У нього **було помічено** ту надзвичайну **спостережливість** та **активність**, які так необхідні були у цій серйозній роботі*);

– відприкметникові іменники (як факультативні актанти) можуть приєднувати до себе прикметники та іменники у ролі атрибутів (*Ці речовини є найкращими антисептиками, бо вони мають **високу антисептичність**, не вимиваються водою, не гігроскопічні, не руйнують метал та деревину [Довідник сільського будівельника]; Поет співає хвалу силі й безбережності океану, що символізує міць нашого народу [Історія української літератури]*);

– валентнісними партнерами відприкметникових іменників можуть виступати окремі групи займенників, такі як: присвійні займенники (композиція роману Панаса Мирного "Хіба ревуть воли, як ясла повні" відзначається **своєю багатоплановістю** [Історія української літератури]); вказівні (*Здається **та безвідмовність** хлопчика **дражнила** хазяїна [М. Коцюбинський]*); деякі питальні, зокрема який, чий, котрий (***Чия** **проводієздатність** може бути обмеженою?*), означальні (***Сама безадресність** цієї допомоги **передбачала** її **неефективність***); неозначені та заперечні, що мають атрибутивне значення (*Нас іноді дивувала **неабияка водотривкість** цих годинників*);

– відприкметникові іменники можуть виявляти пасивну валентність у поєднанні з іменниками у формі таких відмінків: родового безпрियменникового (*Листьменник зосередив головну увагу на*

розкритті аморальності, розбещеності та підступності головного героя роману); родового прийменникового (*У багатьох творах цього автора та навіть під час спілкування з ним відчувається сильний потяг до афористичності*); знахідного прийменникового (*Вони весь час намагалися прищепити нашому народу ідеї про безкласовість суспільства, про спільність інтересів усіх людей*); орудного прийменникового (*Сьогодні, щоб розпочати вести боротьбу з аварійністю багатьох будівель нашого міста, необхідні великі капіталовкладення, яких, на жаль, поки що немає [з газети]*); місцевого (*Він діяв з такою впевненістю у своїй безкарності, що її просто неможливо було збагнути*).

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що при утворенні відад'єктивних іменників відбуваються такі зміни у характері валентності:

1) у більшості випадків облігаторність актанта прикметника не втрачається але іноді трапляється, що завдяки своїм семантичним особливостям відприкметниковий іменник не потребує обов'язкових поширювачів для повної реалізації свого лексичного значення;

2) мотивуючий прикметник, узгоджений зі своїм облігаторним актантом-іменником, а утворений на його базі іменник з суфіксом *-ість* поєднується зі своїм поширювачем-іменником за допомогою керування;

3) валентнісні характеристики прикметників переходять до мотивованих ними відад'єктивів, а також ці іменники набувають власних валентнісних особливостей; це зумовлює наявність у відприкметникових іменників як активної, так і пасивної валентності (насамперед у сполученні з дієсловами та з іменниками);

4) пасивна валентність мотивуючого прикметника трансформується в активну валентність мотивованого ним іменника, до того ж валентнісними партнерами цього іменника можуть виступати різні частини мови у декількох формах, зокрема відмінкові форми іменників, узгоджені прикметники, окремі групи займенників, які найчастіше виступають як атрибути.

СИНТАКСИС

Наталія Кондратенко

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНОЇ ОДИНИЦІ ТЕКСТУ

Розвиток лінгвістики тексту в 70-х роках ХХ ст. зумовив пошуки одиниці, яка б була відмінною від речення і функціонувала на рівні тексту. Думка щодо того, що текст становить поєднання специфічних конструкцій, не є новою та оригінальною. Вона зумовлена загальноприйнятою дефініцією мови як системи та структури знаків, де поняття системи передбачає певні відношення між елементами, а поняття структури – ієрархічну організацію цих елементів¹. М. П. Кочерган наголошує на тому, що визначальною рисою організації мовної системи є те, що одиниці кожного попереднього рівня складають одиниці кожного наступного, причому одиниці одного рівня повинні бути однорідними; ці одиниці виділяють шляхом сегментації складніших утворень; одиниці нижчого рівня входять до одиниць вищого рівня². Якщо визнавати текстовий рівень окремим рівнем мовної структури, вищим за власне синтаксичний (а ця думка є панівною у сучасному мовознавстві), то необхідно визначити й основну текстову одиницю, не тождяну синтаксичним одиницям. Звісно, пропозиції щодо основної текстової одиниці висловлювалися майже у всіх працях з текстолінгвістики. Проте саме тут і виникає проблема, яка полягає у наявності в науці великої кількості різноманітних термінів і дефініцій на позначення основної одиниці тексту. До найпоширеніших належать: поліпредикативний комплекс, надфразна єдність, складне синтаксичне ціле, прозаїчна строфа, абзац, мікротекст. Незважаючи на те, що більшість з цих понять або перебувають у відношеннях тотожності, або частково збігаються, мовознавці так і не дійшли згоди стосовно основної текстової одиниці. Спільними для усіх наведених одиниць є такі ознаки: поліпредикативність (наявність у складі двох і більше предикативних частин або двох і більше окремих речень), формально-граматична зв'язність та структурно-комунікативна єдність³.

Беручи до уваги той факт, що кожна наведена наукова позиція заслуговує на увагу, ми намагаємося підійти до визначення основної одиниці тексту з урахуванням специфіки всіх наявних у лінгвістиці тексту термінів, не пропонуючи власного. На нашу думку,

¹ Реформатский А. А. Введение в языковедение. – М., 1967.

² Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – С. 69.

³ Загітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001. – С. 436.

проблема термінологічного розмаїття зумовлена лише різними методологічними підходами до тлумачення тексту та його одиниць. Тобто всі наведені терміни не є найменуванням одного текстового явища, тому що вони вказують на різноаспектні поняття, що не суперечать одне одному, а співіснують у паралельних площинах, як наприклад, речення та висловлення. Саме тому ми вважаємо, що слід виділяти текстову одиницю за різними аспектами – формально-граматичним, структурно-семантичним і комунікативним. З огляду на це, термінологічні та методологічні суперечності зникають.

Формально-граматичний аспект репрезентовано поліпредикативним комплексом (ППК), який характеризуємо як поєднання кількох предикативних одиниць у межах однієї фрази, іншими словами, це складне багатоконпонентне речення переважно з різними типами зв'язку, де провідну роль відіграє сурядний. Аналізуючи текст на цьому рівні ми виокремлюємо речення і ППК, встановлюємо специфіку міжфразових зв'язків, з'ясовуємо особливості когезії.

Структурно-семантичний аспект теж має власну одиницю, яку можна визначити як надфразна єдність (НФЄ), або складне синтаксичне ціле (ССЦ). Уподобання лінгвістів у цьому питанні розділилися: одна група дослідників вживає виключно термін ССЦ¹, а друга – НФЄ². Беручи до уваги майже тотожні запропоновані визначення цих понять, ми вважаємо їх синоніми, що і засвідчують термінологічні словники, але використовуємо термін **надфразна єдність** як поширеніший у науковій літературі. Надфразна єдність, складне синтаксичне ціле – це "відрізок мовлення, що складається з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію. Такій конструкції властива певна змістова завершеність і структурна єдність, яка досягається лексичними, граматичними та інтонаційними засобами"³. НФЄ як текстова одиниця семантичного рівня визнається більшістю лінгвістів, і це цілком логічно. Річ у тому, що НФЄ вказує як на формально-граматичну єдність текстового фрагмента, так і на змістову. Якщо немає порушень категорій когезії і когерентності, то НФЄ виступає основним носієм інформації у тексті, що характеризується формальною та семантичною єдністю і завершеністю.

Використання терміна **прозаїчна строфа**⁴ поширене в стилістиці тексту на позначення одиниці, що за характеристиками відповідає НФЄ. Не розглядаючи в статті стилістичний бік тексту, зазначимо, що строфа є стилістичною текстовою одиницею, поодиноким випадком якої є період.

¹Лосева Л. М. Как строится текст. – М., 1981.

²Мамалига А. І. Синтаксис тексту // Різун В. В., Мамалига А. І., Феллер М. Д. Нариси про текст. – К., 1998.

³Вихованець І. Р. Надфразна єдність // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 359.

⁴Солганик Г. Я. Стилистика текста. – М., 2002. – С. 38.

НФЕ як текстова одиниця визнається майже всіма вченими, але, крім термінів **складне синтаксичне ціле** і **прозаїчна строфа**, використовують й інші на позначення того самого явища, хоч не завжди доцільно. На нашу думку, НФЕ та абзац є не лише не тотожними, а взагалі різними поняттями. Абзац є композиційною одиницею тексту, а З. Партико називає його "елементом поліграфічної структури видання"¹. Основною функцією абзацу є "розчленування тексту з метою виділення його компонентів, що спричиняє легкість сприйняття тексту, розставляє акценти"². Текст може бути розділений на абзаци як автором, так і редактором, і цей розподіл орієнтований на реципієнта, тому що впливає лише на сприйняття тексту, тобто релевантний у рецептивному плані. З формально-граматичного, структурно-семантичного та комунікативного боку текст не змінюється залежно від абзацного розподілу.

Комунікативний аспект представлений такою одиницею як мікротекст. Провідним чинником визначення мікротексту є комунікативна ситуація, тобто фрагмент тексту, що містить окрему комунікативну ситуацію і становить мікротекст. Здебільшого, мікротекст збігається з НФЕ, але це не обов'язково. Текст складається з кількох мікротекстів, кожен з яких розвиває власну тему і має семантико-комунікативну цілісність.

Визначивши специфіку кожної текстової одиниці відповідно до аспекту розгляду тексту, ми можемо співвіднести мовні одиниці та рівні мовної системи з урахуванням параметрів кожної одиниці, що ілюструє таблиця:

	Структурна одиниця	Функціональна одиниця	Комунікативна одиниця
Надтекстовий рівень	текстема	текст	дискурс
Текстовий рівень	ППК	НФЕ (ССЦ)	мікротекст
Синтаксичний рівень 2	модель речення	речення	висловлення
Синтаксичний рівень 1	синтаксема	словосполучення	
Лексичний рівень	лексема	словоформа	
Морфологічний рівень	морфема	Морф	
Фонемний рівень	фонема	Звук	

Основними рівнями, що ієрархічно організують мову, є фонемний, морфемний, лексичний, синтаксичний і текстовий. Кожен з цих рівнів репрезентований відповідною одиницею, що є абстрактним, узагальненим інваріантом, який поєднує в собі всі конкретні мовленнєві реалізації. Ми назвали комплекс цих одиниць структурними, тому що вони є схемою, моделлю, за якою мовець (невсвідомо) добирає потрібні елементи і застосовує їх залежно від конкретних умов. Звісно, матеріальне втілення мови суттєво

¹ Партико З. В. Загальне редагування: Нормативні основи. – Л., 2001. – С. 80.

² Валгіна Н. С. Теорія текста. – М., 2003. – С. 10.

відрізняється від її наукового вивчення, і тому одиниці, що використовуються у спілкуванні є конкретною реалізацією відповідних абстракцій, – ми назвали функціональними одиницями. Як видно із таблиці, парними є одиниці фонемного, морфемного і лексичного рівнів, а також словосполучення, яке ми віднесли до першого (нижчого) синтаксичного рівня. Таке розмежування синтаксичного рівня зроблено не тому, що питання щодо визначення синтаксичних одиниць та їхньої кількості залишається дискусійним, а тому, що одиниці кожного з наведених рівнів здатні виконувати лише якусь одну функцію – розрізнявальну, конститутивну, номінативну. Проте одиниці вищих рівнів, крім іншого функціонального навантаження, обов'язково виконують комунікативну функцію. Саме тому і виникла необхідність розмежувати словосполучення – номінативну синтаксичну одиницю – і висловлення – комунікативну. Вищий синтаксичний рівень (він позначений цифрою 2) і текстовий мають відповідно по три одиниці – структурну, функціональну і комунікативну. Ми виділили і надтекстовий рівень, який здатний передавати макроситуацію комунікації. Його одиницями виступають текстема, текст і дискурс. Текстема – це текстовий інваріант, що позначає певну сукупність реальних текстів, є моделлю, схемою певного класу текстів, яка включає ієрархічно організовані прототипічні ознаки цього класу¹; текст – конкретна реалізація інваріанта, конкретний функціональний різновид; а дискурс у цій тріаді тлумачиться родово поняття, що включає мовлення і текст², тобто є правомірним твердження стосовно тексту як одиниці дискурсу³.

Отже, ми пропонуємо тлумачити текстову одиницю як багатоглибке явище, що включає формально-граматичний, структурно-семантичний та прагма-комунікативний аспекти розгляду.

Людмила Дубовик
Горлівський педагогічний інститут іноземних мов

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИЧИНОВОЇ СЕМАНТИКИ В ТЕКСТІ

Питання визначення категорійної суті каузальності в лінгвістиці залишається не розв'язаним, оскільки причинові відношення характеризуються високим рівнем абстрактності, емністю та неоднозначністю. У межах тексту каузальні відношення набувають інших

¹ Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К., 2002. – С. 30.

² Макаров М. Л. Основы теории дискурса. – М., 2003. – С. 89–90.

³ Красных В. В. "Свой" среди "чужих". – М., 2003. – С. 116.

структурних ознак, коли саме речення як синтаксична мовна одиниця і репрезентатор причинової семантики водночас зумовлює синтаксичний і семантичний критерії при з'ясуванні статусу каузальності як текстової категорії. Ознаки категорії каузальності на рівні тексту визначаються у сфері семантики з урахуванням синтаксичних і прагматичних параметрів, що дозволяє покваліфікувати означену категорію як семантико-синтаксичну, яка порівняно з таксономічним рівнем є онтологічно значно складнішою.

Отже, предметом нашого дослідження обрано структурно-семантичну категорію причини як таку, що здатна до реалізації у межах тексту. Актуальність роботи зумовлюється браком досліджень різнорівневих мовних одиниць причинової семантики, з-поміж яких особливої уваги потребує текст, оскільки категорія каузальності суттєво впливає на когерентність тексту. Метою дослідження є вияв системи мовних засобів, які фіксують семантико-функціональне значення каузальності, тобто репрезентують її формальну й функціональну частини на рівні тексту. Об'єктом нашого спостереження будуть виступати текстові одиниці, які реалізують каузальні відношення експліцитними та імпліцитними лексемами, сполучними засобами причинової семантики, а також юнктурними елементами, уживаними в текстах каузальної семантики з кількома причиновими пропозиціями.

З-поміж лексичних засобів маніфестації каузальності у межах тексту досить частотними є випадки актуалізації слова 'причина' або лексем, у структурі лексичного значення яких міститься семема 'причина'. Наявність лексичного елемента відповідної семантики експлікує причинові відношення: *Свого часу в Україні була створена система дитячих шкіл мистецтв. На жаль, сталося так, що багато з них останнім часом припинили існування. Причина в тому, що майже всі вони переведені на платне навчання, а за нинішніх умов не всі батьки обдарованих дітей можуть платити немалі кошти* (Літературна Україна).

Зростання кількості причинових пропозицій досягається завдяки використанню юнктурних компонентів, що вибудовують відповідний формально-смысловий зв'язок мікроконтексту¹; напр.: *Командир ескадрильї, льотчик 1 класу Микола Мехед, не приховував, що хвилювання він відчуває. По-перше, тому, що літати, зважаючи на брак пального, доводиться 2–3 рази на місяць. По-друге, він як льотчик-інструктор, виводить нині "в люди" молодшого спеціаліста-капітана Андрія Кротова. І по-третє, літак за № 70, на якому увірвуться вони у небо, носить ім'я "Маестро" – на добру згадку про Леоніда Бикова (Вечірній Київ).*

¹ *Mistrik I. Junktura vo vecnom a umeleckot texte // Poetyka I stilistika slowianska. – Warszawa, 1973.*

На рівні тексту складники семеми 'причина-наслідок' можуть маркуватися експліцитно виявленим сполучником причинової семантики: *Іван жалів маму, її втомлені руки, що гортають щоденник, втомлені, червоні од шахтної куряви очі, ображені до сліз його "нормальними" трійками. Тому восьмий клас він закінчив ледь не на похвальну грамоту і кинув школу, пішов у депо зразу буксомийником, потім учнем токаря* (Гр. Тютюнник).

Конституенти каузального зв'язку – причина і наслідок – можуть репрезентуватися імпліцитно. Структуру причиновості таких текстових утворень розкриває парафраза, яка семантично корелює з висхідними реченнями мікроконтексту і вводиться сполучником із значенням причини: *Пам'ятаю, коли двері за нею зачинились, я відчув полегшення. Мене вже зневолювала її присутність (А. Любченко) – Я відчув полегшення, тому що мене вже зневолювала її присутність. Швидко оглянувши кімнату, Освальд і Жак сіли до столу. Були достатньо голодними (Леся Демська) – Швидко оглянувши кімнату, Освальд і Жак сіли до столу, адже були достатньо голодними.*

Г. І. Приходько зауважує, що важливим чинником у виокремленні імпліцитних елементів постає смисловий фактор, "коли лексичні значення слів, їх взаємозв'язок у семантичному ланцюжку можуть сигналізувати про наявність у висловленні імпліцитних елементів"¹.

Деякі вчені, що займаються проблемами "прихованої граматики", розуміють імпліцитність як невираженість формальними засобами граматичних та лексико-граматичних категорій, а також формальних засобів вираження смислових зв'язків між компонентами словосполучення чи висловлення². Отже, імпліцитність у вузькому розумінні є певною редукцією в синтаксисі та семантиці відповідних утворень. Імпліцитні значення "лежать на поверхні" й не потребують серйозних розумових зусиль. Імпліцитна репрезентація каузальності в тексті – це "у найширшому розумінні оперування змістом, що міститься в свідомості автора і реципієнта без прямого вираження"³.

Специфічний характер каузальності, що відображає генетичну і закономірну залежність предметів і явищ у реальному світі, де кожна подія або факт постають водночас причиною і наслідком, утворюючи безперервний ланцюг, знаходять свій максимальний

¹ Приходько А. И. Имплицитные средства выражения оценки в высказывании (на материале современного английского языка) // Вісник Черкас. ун-ту. – Вип. 44. Серія: Філолог. науки. – Черкаси, 2003. – С. 39.

² Фельдман Е. Д. К построению именной группы и её имплицитного варианта // Машинный перевод и прикладная лингвистика. – М., 1969. – С. 73–74.

³ Кожевникова Квета. Об аспектах связности в тексте как целом // Синтаксис текста. – М., 1970. – С. 60.

вияв саме у межах тексту. З-поміж текстових утворень, які здатні реалізовувати причинові відношення в мові, спостерігається певна кількість одиниць, характерною ознакою яких є нашарування причиново-наслідкових ситуацій, наявність кількох каузальних ліній: *Очевидно, що нова школа в Лапаївці стане початком розбудови цього приміського села. Адже сільська рада передала Укрзалізниці два десятки земельних ділянок для індивідуальної забудови. Тож незабаром біля школи виростуть з легкої руки залізничників і сучасні котеджі* (Україна молода). Такі каузальні лінії, що репрезентуються трьома окремими реченнєвими компонентами, можна подати у вигляді схеми:

$$H \leftarrow P(P_1) \rightarrow H_1$$

З-поміж тричленних причинових конструкцій виділяються такі, що структурно складаються з двох речень, одне з яких оформлене як поліпропозитивне утворення причиново-наслідкового змісту: *Сорочинський ярмарок має стати візиткою Полтавщини, центральна і регіональна влада має докласти зусилля для популяризації українських торгових марок. Адже Сорочинський ярмарок – не просто місце для покупок, оскільки є важливою історичною подією, має широкі літературні паралелі* (Україна молода):

$$H \leftarrow P(H_1) \leftarrow P_1$$

Чотирикомпонентні каузальні конструкції в основному являють собою біном складних предикативних утворень з різними видами зв'язку: *Пане прем'єр-міністре, якщо я зараз вийду до зали до решти моїх 15 колег і представлю список ваших вимог, – з мене глузуватимуть. Тому я їм взагалі нічого не представляю, бо хоч зберегти гідність* (Україна молода):

$$P \rightarrow H(P_1) \rightarrow H_1(H_2) \leftarrow P_2$$

Тексти, які здатні до реалізації причинової семантики, вибудовуються і багатокомпонентними структурами зі складними каузальними відношеннями: *Мені зовсім не захотілося картати Магдалину за те, що у своїй дисертації він жодного правдивого слова про Леніна та справжні причини голоду не написав. Не ті часи були, певно. Головне, що тепер він "прапор Нансена" з рук не випускає. Тим більше, що несе його вже у якості принципово новій – гуманістичній підходи великого норвежця втілює у життя у тій же Михайлівці, але вже на своїй, не концесійній, землі* (Україна молода. – 2003. – 22.08):

$$H(H_2) \leftarrow P(H_1) \leftarrow P_1$$

$\begin{matrix} \nearrow & \nwarrow \\ P_2 & P_{2(a)} \end{matrix}$

Нами зафіксовані випадки, коли семантичне ускладнення причинових зв'язків у тексті досягається залученням прийменниково-іменникових конструкцій: *Він [утікач. – Л. Д.] їв, і обдурений голод помалу вщухав. Повертався спокій. Поверталась потроху сила. І не*

так від горіхів, як від тієї надії, від очевидного доказу, що ще не так кепсько (І. Багрянний).

Аналіз структурно-семантичної категорії причини на рівні тексту потребує подальшого з'ясування нагальних питань, з-поміж яких варто виокремити такі проблеми: лінгвістичний статус каузальності як текстової категорії, можливі засоби її реалізації, взаємодія текстувальних відношень каузальності з іншими видами зв'язку у побудові єдиного дискурсу, роль принципу причиновості у розгортанні семантики тексту тощо.

Наталія Лешкова

Горлівський педагогічний інститут іноземних мов

ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИРАЖЕННЯ ТЕМИ У СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РОЗЧЛЕНОВАНИХ РЕЧЕННЯХ

Актуальність дослідження закономірностей вираження теми у складнопідрядних розчленованих реченнях зумовлена недостатнім вивченням проблеми, зокрема в українському мовознавстві. Поглиблений аналіз складнопідрядних розчленованих речень та простеження закономірностей цих аспектів з особливостями актуального членування дозволить з'ясувати типологічні закономірності закріплення їхньої тематичної організації та водночас виявити специфіку корелятивності/некорелятивності комунікативної організації розчленованих складнопідрядних речень з іншими різновидами складнопідрядних речень.

Метою статті є дослідження закономірностей вираження теми в складнопідрядних розчленованих реченнях, що передбачає розв'язання таких завдань: 1) простеження еволюції поглядів на актуальне членування речення загалом та закономірності актуального членування розчленованих складнопідрядних речень зокрема; 2) встановлення специфіки вираження теми у складнопідрядних розчленованих реченнях; 3) простеження особливостей формально-граматичного і семантичного варіювання теми.

У процесі мовлення за допомогою інтонації, пауз, логічного наголосу та інших засобів завжди виділяється один або кілька членів речення як комунікативне ядро висловлення. З цього погляду, більшість речень розчленовується на дві смислові частини: вихідну та висновкову (заклучну). Вихідну частину прийнято називати темою, оскільки ця частина містить те, про що повідомляється у реченні. Більше того, в окремих розрядах власне-прислівних складнопідрядних речень, зокрема об'єктно-з'ясувальних¹, тема міститься

¹Загітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк, 2001.

у модусно-рамковому препозитивному компоненті: *Здалося, що знову проходить мати зі своєю печаллю і тихим смутком, нікого і нічого не тривожачи, а тільки прагнучи усе забрати із собою* (А. Яна). Другу частину висловлення, що містить в собі те, що повідомляється про тему, називають ремою. Вона містить у собі основний зміст повідомлення та є комунікативним центром висловлення. Членування будь-якого речення на темі рему називають актуальним членуванням, оскільки це членування є актуальним, суттєво значущим у відповідному контексті або в певній конкретній ситуації для того, хто говорить або пише (адресанта), і того, хто сприймає той чи інший текст (адресат). Поза всяким сумнівом, актуальне членування постає ситуативно маркованим, відображаючи у значущості своїх компонентів умови і завдання мовленнєвого кортежу.

Принципи комунікативного аспекту речення вперше були використані Празьким лінгвістичним гуртком. В. Матезіус розрізняв: 1) основу повідомлення, тобто те, що відоме у певній ситуації; 2) ядро повідомлення, тобто те, що повідомляється про основу повідомлення. Відомий швейцарський лінгвіст Ш. Баллі, опрацював загальну теорію висловлення та виділив його фундаментальну ознаку – співвідношення модуса і диктума. Усі наступні концепції комунікативної будови речення спираються на визначальні підходи В. Матезіуса та Ш. Баллі. При цьому наголошуються ті чи інші моменти актуального членування речення, яке характеризується симетричною / асиметричною бінарністю, тобто наявністю двох компонентів: теми і реми. Асиметричним постає висловлення з обов'язково реалізованою ремою, без якої висловлення як комунікативна одиниця не може реалізуватися.

Функція теми характерна для слів з предметним значенням. Це типове відношення змінюється під впливом контексту: слово зі значенням ознаки може стати темою у тому разі, якщо відповідний факт відомий з попереднього контексту або мовленнєвої ситуації. У висловленнях з темою-підметом тема може означати як дане, так нове. Цей тип висловлення загалом виявляє мінімальний ступінь контекстуальної зумовленості, отже, мінімальний ступінь синтагматичної залежності. Цим виявляється його головне місце в парадигмі. У таких висловленнях не відображено тло контексту, тому вони є найбільш самостійним незалежним членом парадигми. Інша річ, висловлення з темою-присудком. У таких висловленнях тема обов'язково означає дане, відоме з попереднього контексту. Їм притаманний максимальний ступінь контекстуальної зумовленості. Отже, їх можна кваліфікувати як одиниці з максимальним ступенем синтагматичної залежності. Члени парадигми, що перебували поза контекстом, несуть на собі "відбиток" контексту, "відбиток" синтагматичних відношень. Обидва такі члени парадигми

розрізняються ступенем використання. Якщо перший тип найбільш частотний в українській мові, то другий тип вживається дуже рідко, оскільки можливість таких ситуацій надзвичайно обмежена.

Отже, характеризуючи член парадигми, важливо вказувати на те, чи може тема, яка виражається певною частиною мови, означати дане, нове, або вона обов'язково означає тільки дане. Практично тема частіше означає дане, а рема позначає нове, але необхідно враховувати всі можливі випадки розходження між цими категоріями. Опис актуального членування висловлень, які ґрунтуються на реченнях як синтаксичних одиницях з різним синтаксичним складом, припускає докладний аналіз співвідношень між темою і ремою, з одного боку, та даним і новим, з іншого боку, які характерні для цих типів речень.

Складне речення належить до тих феноменів, які постійно викликають різне тлумачення в силу того, що поєднані в їхній структурі частини, з одного боку, наближаються до речення, з іншого боку, на їхньому статусі суттєво позначається входження у структуру вищого порядку. Останнє повною мірою стосується розчленованих складнопідрядних речень, оскільки в них підрядна частина стосується усього змісту головної і постає як непередбачувана необов'язкова, що легко підтверджується закономірностями їхнього парцелювання як своєрідного відокремлення або виокремлення певної мотивації, інформації та ін., надання парцелятам особливого комунікативного значення: *Як просто сьогодні стати „зіркою” телеекрану! Що раку ногу одірвати! Бо телеоператори буквально за кожним кущем чатують, аби зняти вас прихованою камерою, а потім у якійсь розважальній програмі показати* (М. Прудник).

Закономірності реалізації теми у складнопідрядних розчленованих реченнях цілком накладаються на проблеми однорівневої і багаторівневої комунікативної організації, що прямо / опосередковано корелює із закономірностями актуального членування. На рівні складнопідрядних розчленованих речень цілком підтверджується теза про те, що рема може функціонувати без теми, але тема не може бути реалізована попри вияв реми, оскільки остання “це компонент комунікативної структури, який конституює мовленнєве повідомлення... вона формує речення як витвір мовлення з відповідним комунікативним завданням”¹, при цьому тема, її роль є відносною, тому що вона відповідає за зв'язок речення з текстом та екстралінгвістичною реальністю².

У розгляді закономірностей актуального членування складнопідрядних розчленованих речень слід також пам'ятати про функ-

¹ Янко Т. Е. О понятиях коммуникативной структуры и коммуникативной стратегии (на материале русского языка) // Вопросы языкознания. – 1999.

² Янко Т. Е. Коммуникативные стратегии русской речи. – М., 2001.

ціональну значущість топіків. Термін **топік** походить від англійського еквівалента українського терміна **тема** (topic), але характеризує його особливе значення, в якому лексема **тема** (й англ. theme) не вживається. Треба пам'ятати, що в ряді мов тема виступає як особливий компонент речення, інколи його визначають і на формально-граматичному рівні поряд з підметом, додатком і присудком. У цьому разі тема як елемент формально-граматичної будови речення і кваліфікується як топік. Так, у китайському реченні *Нейге жень ян мін Джордж Чжан*, буквально: "*Та людина іншомовне ім'я Джордж Чжан*", тобто "*Іншомовне ім'я тієї людини – Джордж Чжан*". В українській мові топік досить рідкісне явище. До нього слід віднести так званий називний уявлення, що останнім часом досить активно поширюється в усному і писемному мовленні: *Почуття. Це сфера пильної уваги багатьох фахівців: медиків, психологів, літераторів та ін.* (Урядовий кур'єр). У складнопідрядних розчленованих реченнях до топіка, очевидно, можна віднести постцедент **що** у супровідних непередбачуваних необов'язкових предикативних частинах, оскільки він одночасно орієнтований на зміст попередньої головної частини, виступаючи темою, й спрямований на розгортання свого змісту, щодо якого виступає відповідним репрезентантом формально-граматичного рівня: *Раптово впали тривалі осінні дощі, майже весь урожай залишався в полі, що не могло не тривожити селян* (А. Яна). Комунікативна значущість непередбачуваних необов'язкових вільних прилеглих предикативних частин досить легко простежується в аналізі їхнього парцелювання і визначення реми як окремої самодостатньої величини, в якій уже наявні власні елементи актуального членування: *А день спливав і душа тривожилась. Бо до цих пір ніякої звістки ніхто так і не подав* (О. Слісаренко).

Актуальне членування складнопідрядних розчленованих речень постає одним із виявів їхньої комунікативної організації і співвідноситься або не співвідноситься з формально-граматичною, семантико-синтаксичною їхньою структурою. Саме у цих утвореннях виявляється своєрідність топіка, одного з найменш частотних елементів закріплення та маркування комунікативної організації речення.

Наталія Меркулова
Донецький національний університет

РЕМОІДЕНТИФІКАЦІЯ В НЕЧЛЕНОВАНИХ ВИСЛОВЛЕННЯХ

Дихотомічний характер актуального членування передбачає його бінарність, тобто функціонування двох членів, двох протиставлених структур – теми (Т) і реми (Р). Такий підхід засвідчений у вченнях В. Матезіуса; у змістовому ж аспекті, започаткованому

граматикою Пор-Рояля, виділяють тернарну структуру (Т, R і перекладна одиниця), а Бренська школа вивчення АЧ на чолі з Я. Фірбахом бере до уваги певне збільшення/зменшення значеннєвої якості.

Будь-яка з цих ідей розподілу речення на дві, три і більше одиниць не спростовує факт існування у мовленні односкладних, з погляду актуального членування, висловлень. Вони не мають вираженної мовними засобами теми. Ці нечленовані висловлення несуть повідомлення про існування, присутність, наявність, виникнення, знищення якихось фактів, явищ, предметів. Такі повідомлення розглядаються як семантичне ціле і є неподільними (*Ідуть дощі. Настав наш час*). Ці речення відповідають на однотипне латентне питання "Що має місце в дійсності?". Весь лексичний склад таких висловлень становить рему (R), а тема (Т) існує тільки в свідомості співрозмовників, матеріально вона не виражена. Пор.: *У нас / ідуть дощі. Тепер / настав наш час*. Подібні речення вже відповідають на питання "Що відбувається у нас?", "Що сталося тепер?". Ці висловлення – двочленні з погляду АЧ. Тут матеріально виражена локативна і темпоральна теми. Такі детермінантні теми вже пов'язують речення із консітуацією.

У реченнях нечленованого типу чітко окреслена препозиція групи присудка і постпозиція групи підмета. Окремі дослідники вважають, що в нечленованих висловленнях темою є "вся об'єктивна дійсність", "реальність", "навколишнє середовище". Згідно з цією теорією, весь склад нечленованого висловлення є ремою, тему в таких випадках називають нульовою, оскільки нульова форма знака має своє значення на всіх рівнях лінгвістики (пор., нульове закінчення, нульова форма дієслова-зв'язки тощо)¹. Такий тип висловлень називають нечленованим слідом за В. Матезіусом², але в мовознавстві існує велика кількість інших термінів: речення без даного (К. Г. Крушельницька), нечленоване речення з нульовою основою (І. П. Распопов), комунікативна односкладність (О. Б. Сиротиніна), актуально-синтаксичний тип речень з "комплексним ядром" (П. Адамец). Всі ці назви є виправданими і визначають головні особливості нечленованих речень:

- 1) вони є синтагматично незалежними (але не всі синтагматично незалежні є нечленованими);
- 2) вони не мають матеріально вираженої теми;
- 3) R таких висловлень (а отже, і все висловлення) повідомляє про загальний факт, а не про конкретний предмет;
- 4) такі висловлення не потребують і не допускають актуалізації;

¹Абашина В. М. Комунікативна організація речення: Текст лекцій. – Л., 1998. – С. 11.

²Матезіус В. О так називаємому актуальному члененні предложения // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 239–245.

- 5) здебільшого вони починають текст, думку, розповідь;
- 6) як правило, їм характерна препозиція групи присудка і постпозиція групи підмета.

Ремоідентифікація подібних нечленованих висловлень залежить від наявності таких факторів: 1) рематичного наголосу; 2) конситуації. Якщо речення представлено автономно щодо конситуації і в його структурі не виділена конкретна частина рематичним наголосом, то мова йде про нечленований тип висловлень. У таких висловленнях нульовою темою може бути час, місце, суб'єкт, сукупність часу, місця і суб'єкта.

Невираженість цих понять пояснюється їх інформативною надлишковістю, яка впливає із заданої конситуації. Тобто і мовець, і реципієнт знають, про який час, місце чи особу йтиметься у висловленні без спеціальної вказівки. Отже, імпліцитним ремоідентифікатором для нечленованих висловлень є:

- 1) віднесеність теми висловлення до семантичного поля "ДІЙСНІСТЬ" (у нечленованих висловленнях можна "відновити" тему лексичними одиницями типу *дійсність, реальність, оточуюче середовище* тощо);

- 2) матеріальна невираженість теми висловлення;

- 3) у структурному плані препозиція присудка є нормальним об'єктивним порядком слів для нечленованих висловлень.

Крім цього, існують і неповні висловлення (аналогічно до структурно неповних речень), тему яких легко встановити за конситуацією або контекстом. Часто такі випадки комунікативної організації висловлень відповідають парцельованим реченням на формально-граматичному рівні:

*Щоб я продав це полотно! Нескінченим?! Та як же це можна?
Але Марта ввійшла. Весела, нервова трохи.*

У комунікативно неповних висловленнях Т наступних висловлень є R попереднього (основна потенційна Т при послідовному зв'язку висловлень у дискурсі), але така Т встановлюється контекстуально і повністю відсутня у структурі висловлення.

Лексична невираженість Т обумовлюється її інформаційною надлишковістю і обізнаністю обох сторін комунікативної ситуації в загальній темі дискурсу. Відсутність Т не тягне за собою комунікативних помилок або невдач, а отже, не змінює і не приховує основної ідеї висловлення.

Як зазначає М. А. К. Хелідей¹, АЧ ("функціональна перспектива речення" за його термінологією) – це спосіб організації змісту, а граматична структура – це спосіб реалізації цього змісту.

¹Хелідей М. А. К. Место "функциональной перспективы предложения" в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. – 1978. – Вып.8. – С. 138–148.

Відповідно щодо наявності/відсутності R в структурі речення можна зробити такі висновки: якщо йти від формально-граматичного рівня до комунікативного, то аналогічно до предиката в реченнях R теж може бути матеріально не вираженою або відсутньою, а висловлення – неповним. Але, спираючись на дослідження М. А. К. Хелідея, схилиємося до думки, що АЧ є ієрархічно важливішим і первинним щодо граматичної структури, а оскільки ремою може бути будь-який член речення (не обов'язково присудок/група присудка), то і пропуск у реченні присудка зумовлюється опущенням T/елемента T, яка його (присудок) містила. Рема ж пропускається не може, тому що вона найсильніше комунікативно навантажена і несе основний зміст про тему. Тому думку про аналогію неповних речень і речень без елемента комунікативної структури варто застосовувати тільки щодо теми.

На відміну від T, відсутність у структурі висловлення R є рідкісним явищем і обов'язково змінює зміст або деструктивно діє на висловлення.

Пор., *“Е та що тут.., – подумав Малинка, – дають, так пий, б'ють...”* – і він узяв у руки чарку. – *За ваше.., – усміхнувшись, кивнув він головою до дівчини і випив чарку. Зараз, голубко, зараз... Ми все це зробимо... Я тільки... Все буде добре.*

Нерідко у структурі речення з відсутньою R наявний навіть ре-моідентифікатор (RI), що вказує на нішу для R (місце для її матеріального вираження). Такі висловлення можемо називати “комунікативний нуль”, оскільки основна ідея/мета висловлення не реалізована на формальному рівні.

Від таких комунікативних нулів треба відрізнити висловлення із конситуативною R, яка теж формально не виражена, але представлена учасниками комунікативного акту ситуативно. Пор.: *Риба була...* (Тут мовець широко розвів руками). У таких висловленнях ідея реалізована повністю, але не на вербальному рівні. Оскільки АЧ – це аналіз дискурсу, який включає і невербальні засоби, то такі висловлення називаємо комунікативно повними, їх структуру – комунікативно цілою, двоелементною, а R – конситуативною/невербальною.

Повністю відсутня R у розмовному мовленні емоційно зумовлена (пор. загальну теорію умовчання), а в художньому і публіцистичному стилях невираженість R є елементом наближення до розмовного мовлення або засобом алюзійним (особливо у публіцистиці).

ІСТОРІЯ МОВИ. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Галина Мацюк

Львівський національний університет імені Івана Франка

НОРМАТИВНО-ГРАМАТИЧНИЙ ОПИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Нормативний ідеал знання про українську мову почали формувати рукописна граматики І. Могильницького (1823–1824) та ті, що вийшли друком, зокрема І. Вагилевича (1845), Й. Лозинського (1846), Й. Левицького (1834, 1849), Я. Головацького. У статті розглянемо лише окремі ознаки нормативно-граматичного опису, зокрема характер зв'язку з тогочасним лінгвістичним знанням, сформульовані завдання, застосований граматичний канон, роль опису в історії і теорії граматичної науки.

Характер зв'язку граматики з тогочасною лінгвістичною теорією. Розпочате рукописною граматиною І. Могильницького вивчення української мови здійснене у період зміни наукових парадигм: з одного боку, ще були міцними позиції логіко-граматичного підходу до мовних явищ, а з іншого – почало розвиватися слов'янське порівняльно-історичне мовознавство і лінгвістична характеристика слов'янських мов.

Логіко-граматичний підхід до мовних явищ на початку ХІХ ст. був визначений трансформованими в європейське мовознавство ХVІІІ ст. ідеями "Граматики" Пор-Рояля, що посприяла виробленню логічного аналізу французької та німецької мов, а через них і слов'янських¹. В описах мов за усім багатством граматичних категорій поставали незмінні загальнолюдські форми логічного мислення. У рукописній граматиці І. Могильницького універсальне та ідіоетнічне розуміння сутності мови підтверджують бінарні опозиції "загальне – конкретне", "логічне – граматичне". Міркування дослідника синтезовано відбивали елементи філософії мови кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Протиставлення "логічне – граматичне" найглибше деталізовано при поясненні синтаксису. Зауважимо, що опозиція не знайшла свого подальшого розвитку в інших нормативних граматиках української мови першої чи другої половини ХІХ ст. і стала важливою для теоретичної лінгвістики: надалі О. Потєбня, протиставляючи логічні та семантичні форми, розмежував надмовне логічне мислення і власне мовне мислення.

¹ Florczak Z. Spór o grammatykę uniwersalną w ХVІІІ wieku // Pamiętnik Literacki – LXІІІ. 1972. – Z.1. – S.159.

Українські граматисти знали про новий напрям у лінгвістиці, порівняльно-історичний, про що експліцитно засвідчили використані у граматиці Й. Лозинського міркування Я. Грімма з його передмови до "Deutsche Grammatik"¹ та рукописні матеріали університетських лекцій Я. Головацького з загального мовознавства. Усі дослідники були свідками розвитку одного з актуальних питань свого часу – проблеми спорідненості слов'янських мов та їх класифікації, яку на матеріалі слов'янських мов розглядали праці їхніх сучасників, зокрема М. Максимовича, О. Востокова, Й. Добровського, П.-Й. Шафарика та ін. Звичайно, у цих дослідженнях розуміння порівняльно-історичного методу ще далеко від сучасного, швидше спостерігаємо "різні варіації" порівняльного методу, який на той час мав чітко окреслені національні межі. У подібних працях переважало порівняння мовних елементів без історичних реконструкцій, тому в граматиках І. Могильницького, Й. Лозинського, Я. Головацького елементи слів чи й цілі форми порівнювалися без історичного аналізу.

У першій третині XIX ст. уже відбулася граматикалізація німецької, чеської, словацької, польської, сербської, російської мов, як наслідок – з'явилися твори не просто граматичного жанру, а навіть з певною спеціалізацією, як, для прикладу, наукова чи практична граматики (остання утверджувала принципи побудови описової граматики національних мов). Я. Грімм визнав, що народні мови є малодослідженими, і розглянув взаємодію діалектів і літературної форми² на матеріалі німецької мови. Експліцитно до ідей Я. Грімма апелював тільки Й. Лозинський, хоча співвідношення літературної німецької мови і діалектів врахував І. Могильницький. Кодифікацією чеської літературної мови в першій половині XIX ст. займалися Й. Добровський та Й. Юнгман, мовознавчі аспекти діяльності яких були відомі в Галичині.

Це не весь перелік виявлених зв'язків граматичної теорії із сучасним європейським мовознавством, але вже розглянуті приклади дозволяють стверджувати, що нормативно-граматичний опис української літературної, на думку авторів граматик, мови мав виразну теоретичну базу – сучасне йому європейське мовознавство.

Сформульовані завдання граматичного опису. Свого часу М. Смотрицький, граматика якого вплинула на формування лінгвістичного світогляду усіх кодифікаторів першої половини XIX ст.,

¹ Фрайдохф Г. К вопросу о значении логики и грамматики в русских всеобщих грамматиках XIX в. // Вопр. языкознания. – 1990. – № 3. – С. 11.

² Grimm J. Vorrede // Grimm J. Deutsche Grammatik I (2-nd edition). Foundations of indoeuropean comparative Philology. – London-New-York, 1999. – Vol. 4. – P. XXVIII.

³ Грамматики Славенских правильное Сунтагма // Smotryckyj M. Hrammatiki Slavenskija pravilnoe syntagma. – Levje. Herausgegeben und eingeleitet von Olexa Horbatch. Frankfurt am Main, – 1974. – С. 3.

визначив завдання граматики в дусі античного підходу до неї як до мистецтва: граматика – “извѣстное художество”, яке вчить добре розмовляти та писати³. Однак уже в граматиці І. Могильницького ідея скорочення семіотичного розриву між писемною та усною формами мови вплинула на новий статус граматики: “граматика руска есть наука рускими діалектомъ правомовити і правописати” (Грамматика языка...: 72).

Оскільки граматика І. Могильницького була рукописною, визначальними у відліку традиції граматичного вивчення української мови в Галичині виявилися погляди М. Лучкая, засвідчені у “Граматиці слов’яно-руській” (1830). Саме від неї відштовхувалися, враховуючи або не враховуючи окремі положення автора, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Й. Левицький та Я. Головацький. М. Лучкай не залишив дефініції терміна “граматика”, проте першим вказав на взаємозалежність між двома поняттями – літературною мовою і граматику (“той, хто прагне знати літературну мову, повинен вивчати граматику”¹). І. Вагилевич конкретизував завдання граматики, зазначаючи, що “małoruska grammatyka naucza dobrze po małorusku mówić i pisać”², в чому його підтримали інші кодифікатори. Появу граматик зумовлювала практична потреба ширити освіту серед носіїв української мови, у цьому розумінні згадані джерела мали комунікативне спрямування, хоча ми, звичайно, далекі від думки приписувати авторам граматик функціональний підхід до аналізу мовних явищ. Сформульовані завдання оцінюємо як закономірні: носіям української мови потрібні були норми літературного стандарту (за таких умов перші кодифікатори формували лінгвістичне чуття до граматичного ладу рідної мови).

Застосований граматичний канон для опису україномовного стандарту переконливо ілюструє зв’язок з граматичною спадщиною XVII ст., особливо з граматику М. Смотрицького. Вона містила характеристику міжслов’янської літературної мови, що виникла на основі обґрунтування греко-латинського канону її граматичної правильності.

Чому кодифікатори української мови врахували граматичний опис міжслов’янської літературної мови XVI–XVII ст.? По-перше, в європейському мовознавстві шляхом отождолення граматичних структур кодифікованих грецької і латинської мов до XVIII ст. був здійснений новий опис літературних стандартів англійської, німецької, словенської, хорватської мов³. Не дивно, що цей же підхід зреа-

¹ Лучкай М. Граматика слов’яно-руська // Упор. передм., прим. та словник діал. слів П. М. Лизанця. – К., 1989. – С. 48.

² Grammatyka języka Małoruskiego w Galicji // Ułożona przez J. Wagilewicza. – Lwow, 1845. – S. 3.

³ Ольховиков Б. А. Становление языкознания как самостоятельной науки // Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. – М., 1975. – С. 243.

лізований і в українських граматиках першої половини XIX ст. – через поєднання структури міжслов'янської мови, кодифікованої у граматиках XVI–XVII ст., та нової національної мови. У текстах галицьких граматикистів виявляємо або імпліцитну залежність описів, як у граматиці І. Могильницького, або експліцитне порівняння окремих мовних елементів, як у Я. Головацького. По-друге, можливе ототожнення граматичних структур міжслов'янського літературного стандарту І національних літературних мов визначила обґрунтована у працях славістів ідея спорідненості церковнослов'янської мови зі слов'янськими взагалі чи східнослов'янськими зокрема, яка виявилася тим теоретичним підґрунтям, що узаконило опис україномовного літературного стандарту за зразком конструктивних ознак граматичної моделі-донора, тобто міжслов'янської літературної мови XVII ст.

Значення нормативне-граматичного опису першої половини XIX ст. для історії та теорії граматики. 1. В умовах першої половини XIX ст. згадані граматики – це і навчальна книга, і зразок наукової праці, що в контексті тогочасної славістики концентрувала в собі спеціальне, власне лінгвістичне, знання про мову, фіксуючи найбільш значущі результати лінгвістичної традиції своєї доби. У цьому галицькі граматики подібні зі східнослов'янськими граматиками XVI–XVII ст., що відіграли визначальну роль у мовознавстві свого періоду. 2. Граматики вперше конкретизували завдання граматичного опису української мови. Об'єднавши книжну і розмовну стихії (а віднесення мовлення до літературного стандарту розцінюємо як новаторський крок, що програмував формування норм української літературної мови з урахуванням усного різновиду), дослідники сформулювали проблему граматичної правильності української мови і почали її розв'язувати. Основне призначення граматики – навчити правильно писати і розмовляти українською мовою. 3. Граматики визначили сфери компетенції граматики: вона орієнтувалася не тільки на знання мови, але і використання. 4. У граматиках відбулося членування предмета граматичного опису на окремі підсистеми, які представляли фонетику, морфологію і синтаксис (не завжди). У межах кожної з підсистем аналізувалися однорідні об'єкти (класи форм, частини мови, типи конструкції), тому за своєю суттю це були системно-диференційні, а ще ширше – традиційні граматики звичайного типу. 5. Тексти зберегли узагальнений і систематизований ілюстративний матеріал, що означає відповідність найнижчому рівню адекватності граматичного опису. Водночас до зібраного матеріалу застосована граматична абстракція з метою окреслення повної (як вважали автори) характеристики мови (за сучасною термінологією, з метою опису системи і структури мови). Тому граматики ілюструють другий, вищий рівень адекватності опису. 6. Граматики визначили статус мор-

фології: знання про частини мови трактувалося як наука (І. Могильницький), сама ж теорія збагачена універсальним компонентом – ідеєю граматичного знання про частини мови усіх мов взагалі (І. Могильницький) і конкретномовним компонентом – про частини мови (І. Могильницький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Й. Левицький, Я. Головацький) чи частки (І. Вагилевич) української мови зокрема з огляду на їх слово – чи формотворення та етимологію. 7. Вперше в контексті граматики були сформульовані аспекти вивчення синтаксису. І. Могильницький описав речення, пояснив порядок слів, узгодження та керування як наслідок синтаксичної сполучуваності частин мови, що було продовженням традиційного осмислення проблем синтаксису у граматиці М. Смотрицького. Розкрито й сутнісні ознаки другорядних членів речення (І. Вагилевич та І. Левицький). Синтагматичний підхід до граматичних явищ у синтаксисі дав змогу виявити перші якісні ознаки граматичної семантики, її динамізм. Ставлення до синтаксичних явищ, в основному, фактографічне – вони зафіксовані, але мало пояснені. 8. З діяльністю галицьких граматистів пов'язуємо появу першої регіональної мовознавчої школи, хоча це питання дискусійне.

Оксана Зелінська

Уманський педагогічний університет імені Павла Тичини

ІНШОМОВНА ЛЕКСИКА У ТВОРАХ ІОАНИКІЯ ГАЛЯТОВСЬКОГО

Іоаникію Галятовському – видатному українському письменникові-полемісту, публіцистові, проповіднику, творчість якого припадає на XVII ст., – належить визначна роль в історії української літературної мови. Аналізуючи роль окремих особистостей у процесі становлення української літературної мови, акад. В. М. Русанівський наголошує, що І. Галятовський настільки удосконалив староукраїнську мову, що вона цілком могла прийняти на себе функції загальнонаціональної літературної мови¹. Дослідники спадщини І. Галятовського підкреслюють, що мова його творів близька до народнорозмовної мови XVII ст.².

Отже, мовотворчість І. Галятовського заслуговує на багатоаспектне вивчення. Об'єктом нашого дослідження стала іншомовна лексика, засвідчена у творах названого письменника і зокрема особливості її засвоєння.

¹ Русанівський В. М. Староукраїнська і слов'яноноруська мова на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 6.

² Чепіга І. П. "Ключ розуміння" Іоаникія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. // І. Галятовський. Ключ розуміння // Підг. до вид. І. П. Чепіга. – К., 1985. – С. 32.

У друкованих текстах І. Галятовського виявлено велику кількість лексичних запозичень, що походять з різних джерел та належать до багатьох тематичних груп. Проаналізований матеріал показав, що іншомовні слова, вжиті письменником, характеризуються неоднаковим ступенем фонетичного, граматичного та семантичного освоєння. Кожному з цих аспектів може бути присвячене спеціальне дослідження. У цій статті ми розглянемо тільки окремі особливості лексико-семантичного освоєння запозичень у творах І. Галятовського.

І. П. Чепіга, дослідниця творчості І. Галятовського, наголошує на тому, що спадщина письменника свідчить про його високу філологічну освіту, активну роботу над словом, прагнення бути якомога зрозумілим для своїх читачів і слухачів¹. Одним із проявів цього є особливості введення І. Галятовським іншомовної лексики у тексти своїх творів. Запозичені слова автор подає поряд із власномовними (чи такими, що були уже більш зрозумілими) синонімами: *десперація – розпач: Гды повѣдаешъ казанье, гляды тогѡ жебе(с) людеи не привѣль мовою своею до десперації, до распачи* (236); лат. *desperatio* 'безнадія, відчай' (Дворецьк., 242); *ампліфікувати – розширяти: Треба тую часть казанья ам(ъ)плѣфѣковати, роз(ъ)ширати, треба придавати до неи приклады* (236); лат. *amplifico* 'розширювати, збільшувати' (Дворецьк., 55).

Розкриттю значення іншомовного слова сприяє функціонування його у складі антонімічної пари. Наприклад, запозичений з латинської мови прикметник *матеріальний* (лат. *materialis*, СІС, 417) функціонує у контексті з протилежним йому за значенням словом *духовний*: *Єднакъ не ѡ матеріалномъ крѣтѣ, который биваетъ з(ъ) злота, з(ъ) срѣбра, з(ъ) дерева албо з иншои матерії учиненый, але о дѣховном(ъ) крѣтѣ, ѡ доброволномъ длѧ Хѧ утрапеню* (93); *Видѧчи, же мечем двоѧкимъ – материѧльнымъ и духовнымъ, словомъ мудрымъ – црковъ и (т)чизну боронити, при тымъ двоѧкимъ мечу – материѧльномъ и дѣховно(м) – належить свѧтоблности твоеї два ключѣ мѣти* (57).

Для І. Галятовського особливо характерне глосування запозичених слів: *Знайдуотъ ѡ філософовъ десѧтъ предикамента, в(ъ) которыхъ предикаментѧхъ вшелѧкіи сѧ речы замыкають* (165); *Першое предикаментумъ естъ субстанція, истность; другое предикаментумъ естъ квантитасъ, коликость; третее... квалѣтасъ, яковость, ... акціѡ, чиненье; ...ситу, положенье, пац(ъ)сіѡ, терпеніе...* (165–168) і под.

Щоб розкрити семантику іншомовних слів, І. Галятовський вдається до широкого тлумачення їх змісту. Візьмемо для прикладу фрагмент тексту, де він говорить про види управління в державі:

¹ Чепіга І. П. Знач. праця. – С. 44; Він же. Глосування як форма лексикографічної роботи в творах Іоанікиї Галятовського // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К., 1988. – С.70–75.

Троїма єсть власть, една монархїа, друга аристокраціа, третя демокраціа (86). Потім автор пояснює, який саме державний лад позначається відповідним словом: *Монархїа єсть там где єден члвкъ крол(ь) албо иншїй потентать пануєть и владнєть всѣмъ панствомъ; Аристокраціа єсть тамъ, где многїи люде панують и владнують, єднакъ не всѣ; Демокраціа зась тамъ єсть, где всѣ люде посполитїи панують и владнують* (86–87).

Ознакою високого ступеня лексико-семантичного освоєння іншомовного слова є здатність набувати ним метафоричних, образних значень. Для авторів досліджуваного періоду була характерна манера створювати алегоричні образи, символічно передавати окремі поняття, особливо релігійного змісту, що було викликано значною мірою впливом бароко¹. І. Галятовський увійшов в історію української культури як яскравий представник барокової проповіді, іншомовна лексика у його творах нарівні з питомою вживається у переносному значенні. Уводячи запозичення до складу різноманітних тропейних структур, І. Галятовський у багатьох випадках спочатку розкриває пряме значення іншомовного слова, пояснюючи, яку саме ознаку чи властивість позначуваного ним предмета він кладе в основу порівняння. При цьому автор уміє знайти несподівані зв'язки та асоціації, що, як відомо, характеризує тогочасну барокову літературу. Наприклад, прагнучи показати мінливість та непевність світу, скороминучість людського життя, письменник в одному випадку порівнює його з хамелеоном, в іншому – з дорогоцінним каменем топазом: *Пишуть натуралѣстове ѿ хамелеонтѣ, же єсть ѿ(т)мѣнний, розныи на себе фарбы береть. И свѣтъ можетъ сѧ назвати хамелеонтѣм(ь), бо єст(ь) ѿ(т)мѣнний и нестатечный, часом спрїѧеть члѣвки, потымъ єго зражаєть* (222); *Єсть Хсѣ тѣпазіѣномъ. Тѣпазіѣнь значить ѿ(т)мѣну щастѧ члвчогѣ. Гды члѣкъ на негѣ глѧдитъ, показуєть члѣвѣка догоры ногами столчогѣ. И Хсѣ значить ѿ(т)мѣну щастѧ члѣчогѣ, бо сегѣднѧ панѣм(ь), завтра слугою, сегѣдня потентатѣм, завтра неволникѣм(м) члѣка учинить* (114). Хамелеон – назва ящірки, яка має здатність міняти забарвлення шкіри; запозичене з грецької мови (СІС, 728). Топаз – дорогоцінний камінь; запозичене з грецької мови (СІС, 670).

У досліджуваних творах часто трапляються лексеми будівельної тематики з коренем **-буд-**, які фіксуються у писемних пам'ятках української мови з XV ст. Дієслово *будувати*, як стверджують дослідники, утворене на слов'янському мовному ґрунті від німецького *Bude*¹. Привертає увагу вживання І. Галятовським цього дієслова у

¹ *Полюга Л. М.* Взаємозумовленість лексико-семантичних явищ // Українська історична та діалектна лексика. – Вип. 2. – К., 1995. – С. 108.

переносному значенні – на позначення процесу самовдосконалення людської особистості: *Для того преп(д)бный Феодосій жил побожно и стобливе, был прикладомъ цно(т) и добры(х) учинковъ, жебы иншии люде глядячи на него будовалися* (199). Дієслово будоватися, функціуючи у переносному значенні, набуло здатності вступати у незвичні для нього в прямому значенні синтаксичні зв'язки. Наведені нижче приклади ілюструють його у складі сполук з іменником та прийменником **в**: *Будуймосѧ и мы в(ъ) цнота(х) и в(ъ) учинкахъ глѧдѧчи на той образ Феодосіѧ Печерскогѧ* (199); *Можемо глѧдѧчи на прѣ(д)бного Феодосіѧ Печерскогѧ будоватисѧ в(ъ) милосердіи* (200); *Можемо... будоватисѧ в(ъ) побожности* (203); *Можимо глѧдѧчи на ... Феодосіѧ будоватисѧ в(ъ) працѣ, бо прѣ(д)бный Феодосій ... завше працювал* (203); *Будуймосѧ (ж) мы в добродѣтеле(х), глѧдѧч(и) на обра(з) добродѣтеле(й), на прѣ(д)бного Феодосіѧ* (206).

Отже, способи введення І. Галятовським запозичень у тексти творів сприяло засвоєнню іншомовних слів, закріпленню їх у лексико-семантичній системі української мови та збагаченню її словникового складу.

Умовні скорочення:

Дворецьк. – Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – М., 1996.

СІС – Словник іншомовних слів // За ред. О. С. Мельничука. – К., 1977.

Тетяна Тищенко

Уманський педагогічний університет імені Павла Тичини

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕХІДНИХ ГОВІРОК ПОДІЛЬСЬКО-СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ТИПУ

З'ясування поведінки мовних одиниць у зонах міждіалектної суміжності є однією з найважливіших проблем у сучасній діалектології. Останнім часом з'явилася ряд ґрунтовних досліджень діалектних зон, що знаходяться на межі різних діалектних систем і потребують цілісного вивчення на всіх структурних рівнях. Діалектологи сходяться на думці, що розмежувальна лінія між діалектами є не лінією, а смугою перехідних говірок, в яких під впливом іншого наріччя виникають закономірні зміни на якомусь із мовних рівнів. Діалектна межа може сягати кількох десятків кілометрів, а діалект є монолітним масивом, який оточений перехідними зонами¹. Отже, в результаті постійного контактування утворюється третій говірко-

¹ *Прискока О. В., Франчук В. Ю.* Нове в методиці дослідження лексики писемності давньокіївської доби // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 187; *Олексієнко С. І.* Про лексико-семантичний розвиток запозичень (на матеріалі східнослов'янських пам'яток XIV–XVI ст.) // Мовознавство. – 1976. – № 3. – С. 62.

вий тип, для якого характерні взаємонакладання пасом ізоглос різнодіалектних явищ² або специфічні індивідуальні особливості, що виникли внаслідок взаємодії діалектів³. Зіткнення говірок різних типів відбувається на їх структурах породжує співіснування різнодіалектних рис у межах говірки як комунікативної системи, зумовлює поступову зміну структури говірки внаслідок витіснення рис однієї говірки рисами іншої, що може зумовити динаміку меж між діалектами⁴.

Встановленню подільсько-середньонаддніпряньського порубіжжя приділили увагу Я. Головацький, К. Михальчук, А. Кримський, І. Зілінський, В. Ганцов, Ф. Жилко, С. Бевзенко, І. Матвіяс, П. Лисенко, Г. Мартинова. Зауважимо, що погляди дослідників щодо основних розмежувальних ліній між говорами не завжди збігалися. Згідно з Атласом сільськогосподарської лексики (ПСС) на Черкащині межа між південно-західними і південно-східними діалектами є смугою перехідних говірок, що окреслена крайнім західним пасмом (майже по кордону Вінницької і Черкаської областей) та крайнім східним (на схід від р. Гнилий Тікич) і має протяжність до ста кілометрів.

Метою статті є з'ясування фонетичних особливостей перехідних говірок подільсько-середньонаддніпряньського типу. Аналіз явищ діалектної мови за окремими структурними рівнями не дає змоги врахувати сукупності чинників диференціації говірок. Лише розгляд елементів говірок одного структурного рівня через призму інших збагачує досягнення об'єктивного аналізу формування діалектних протиставлень⁵. Тому джерелами дослідження стали власні польові записи, здійснені протягом 1997–2001 рр. у 131 населеному пункті Вінницької, Черкаської і Кіровоградської областей за спеціально розробленою програмою на основі Програми для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови Й. О. Дзендзельського, і на їх основі укладений Атлас сільськогосподарської лексики, матеріали “Загальнослов'янського лінгвістичного атласу”, “Атласу української мови”, “Лінгвогеографії правобережної Черкащини” Г. Мартинової.

Подільсько-середньонаддніпряньська діалектна межа носить індивідуальний характер. Вона засвідчує фузійне обопільне міждіалектне проникнення, входження типових рис подільських го-

¹ *Бородин М. А.* Проблемы лингвистической географии (на материале диалектов французского языка). – М.-Л., 1966. – С. 6.

² *Орлова В. Г.* Еще раз о терминах “смешанные” и “переходные говоры” в истории русской диалектологии // Русское и славянское языкознание. – М., 1972. – С. 215.

³ *Назарова Т. В.* Проблема перехідних говірок між українською і білоруськими мовами (Говірки нижньої Прип'яті) // Праці XI республіканської діалектологічної наради. – К., 1965. – С. 92.

⁴ *Михайленко В. М.* Динаміка середньонаддніпряньсько-подільського суміжжя у світлі ізофон: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2002. – С. 8.

⁵ *Гриценко П. Ю.* Формальна трансформація слова як передумова лексичної диференціації говірок // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии восточнославянских языков: Тезисы докл. 2-й Всесоюзной конф. – Днепропетровск, 1988. – С. 170.

вірок у структуру середньонадніпрянських і таким чином утворює третій, відмінний від двох контактуючих говорів, тип діалектного мовлення, основною особливістю якого є системне поєднання рис діалектів, що взаємодіють¹.

Перехідні говірки є одночасно маргінальними для обох контактуючих говорів. Явища, які мають високу частотність у центрі говору, на периферії втрачають свою активність. Так, фонема [a] у перехідних говірках, як правило, реалізується звуком [a]: *гар'ачий, гар'буза*. Лише в окремих говірках зафіксовано перехід ненаголошеного [a] в [и] у лексемі *час'ник – чис'ник* (ПСС, к. № 90, 91), *кре'сило 'кресало'* (ЛГ, к. № 152), що є типовою рисою південно-західних говірок², а локалізація цього явища в окремих говірках свідчить про його згасання на периферії подільського говору.

Звуковий ряд фонемі [o] у ненаголошених складах наближається до звукового ряду фонемі [y], де [o] звукується до [oʷ], а [y] реалізується як [yʷ]: *до'рога, со'б'і, хо'дити, го'рох, но'сила, го'б'ідати, го'лупка, го'с'т'уха*. Таке фонетичне явище є типовим для подільських говірок, а щодалі на захід, то "укання" виявляється більш виразно³, для середньонадніпрянських говірок же зникнення розрізнення [o] : [y] характерне у позиції перед наступними складами з [y] чи [i]⁴.

У деяких словах фонема [o] передається звуком [и]: *хви'нар, кри'ватка* (ЛГ, к. № 46, 30), *ли'пух, либо'да*. Таке явище відоме у південноподільських говірках⁵. Давній ненаголошений [o] в окремих словах реалізується звуком [a] у словах *пара'ход, ка'л'аска, кана'верт, хара'шо, сача'виц'а, чача'виц'а*. Розрізнення [o] : [a] в ненаголошених складах зникає у деяких поліських говорах, а від них і в середньонадніпрянських⁶.

Накладання різнодіалектних ареалів зумовлює варіативність фонетичної структури окремих лексем. На території суміжжя однаково активні фонетичні варіанти *п'рад'иво, п'радиво, п'р'адиво* (ПСС, к. № 58), *хви'нар, хво'нар', бу'рак, бур'ак, бо'рачики* (ПСС, к. № 81). Функціонування таких варіантів саме у перехідних говірках видається закономірним, оскільки кореляція твердості : м'якості [p] характерна для частини південно-східних говорів, зокрема середньонадніпрянських¹, а у подільських вона зникла².

Сполуки [pj], [vj], [nj] у говірках вібраційної зони реалізують-

¹ Назарова Т. В. К проблеме типологии диалектных ареалов // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Л., 1974. – С. 90.

² Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – С. 40.

³ Там само. – С. 235.

⁴ Там само. – С. 248.

⁵ Мельничук О. С. Південноподільська говірка с. Писарівки // Діалектологічний бюлетень. Вип. III. – К., 1951. – С. 48.

⁶ Жилко Ф. Т. Знач. праця. – С. 40.

ся звукосполученнями [рл'], [вл'], [пл']: 'п'ірл'а, сти'п'ірл'а (ПСС, к. № 99), 'пулл'анок, 'пулл'анка (ПСС, к. № 101), здо'ровл'а. В окремих словах зафіксовано двофонемну сполуку [мн'] на місці [mj]: м'н'асо, 'памн'ат', 'с'імн'а, со'ломн'аник. Двофонемні сполуки з [л'] та [н'] поширені в південно-західних говорах, а від них частково – в поліських і південносхідних³.

Як і в південно-західних говорах, у західних говірках перехідної зони м'які приголосні не подовжуються в позиції після голосних перед давнім закінченням -**ъје**: во'лос'.а, куку'руз'ин'.а, к'лоч'.а, ко'лос'.а, з'ран'.а, шулушин'.а, кача'нин'.а, жи'т'.а та ін. Ф. Жилко зауважував, що тільки в окремих випадках у східних подільських говірках зустрічається подовження приголосних у зазначеній вище позиції⁴. Атлас побутової лексики правобережночеркаських говірок Г. Мартинової (к. № 151) демонструє локалізацію цього явища у західних районах Черкащини до річки Гнилий Тікич, а далі поступовий перехід м'яких неподовжених інтервокальних приголосних у напівподовжені – по обидва боки Гнилого Тікича (ЛГ, к. № 151). Картографування лексем на позначення листя і стебел різних сільськогосподарських рослин (ПСС, к. № 47, 48, 53, 66, 80, 84, 86, 103, 105) показало, що на сучасному етапі побутування діалектної мови у східноподільських говірках приголосні звуки [н'], [л'] у позиції після голосних перед давнім закінченням -**ъје** мають напівдовгу вимову [н'.], [л'.]. Ізофона, яка обмежує ареал поширення цього явища, проходить з півночі на південь східніше Умані на півночі Черкащини і західніше на півдні (ПСС, к. № 48).

При міждіалектній взаємодії закономірним є стикання особливостей двох діалектів та своєрідний "опір" структури кожного діалекту щодо проникнення невластивих їй елементів. Виявом такого "опору" у перехідних говорах, які витворюються на межі двох діалектів і мають порівняно окреслену територію, є насамперед гіперизми⁵. Гіперизми не поширюються на всю територію перехідних говорів. "Вони мають свою діалектну територію, смугу між говірками, і в цій смузі вони можуть виступати як системне явище"¹. Гіперизмами на території подільсько-середньонаддніпряньського суміжжя, імовірно, треба вважати реалізацію фонему [о] звуком [у] у лексемах вус'т'учка і гус'т'учка 'пшениця остиста'. У говірках суміжжя відома також поляризація [о] – [у] → [о]: род'уки 'послід, відвійки гречки' (руді) (ПСС, к. № 39), о'т'уг 'праска' (ЛГ, к. № 36),

¹ Жилко Ф. Т. Знач. праця. – С. 252.

² Там само. – С. 236.

³ Там само. – С. 59.

⁴ Там само. – С. 236.

⁵ Назарова Т. В. Проблема перехідних говірок між українською і білоруськими мовами (Говірки нижньої Прип'яті) // Праці ХІ республіканської діалектологічної наради. – К., 1965. – С. 103.

го сад'ба со с'іда 'сусід'. Очевидно, постання звука [о] у названих лексемах зумовлено дією зворотної фонетичної аналогії як прояв опору середньонаддніпрянської діалектної системи поширенню подільського "укання" на ненаголошений звук [о] у будь-якій позиції. Гіперичним є і етимологічно невиправдане ствердження [p'] → [p] у лексемах *п'ради^ово* та *п'рад'іво* (ПСС, к. № 58), перехід [і] в [е"] у слові *оге"рок* (ПСС, к. № 100), перехід [и] → [е] – *узєр* – 'нижня товста частина снопа' (ПСС, к. № 27). Як гіперизм можна кваліфікувати втрату початкового етимологічного голосного у лексемах *гурок*, *г'ірок* 'огірок' (ПСС, к. № 100), *в'іуса*, *в'іусо*, *в'іус* 'овес' (ПСС, к. № 10). Гіперичні явища у говірках подільсько-середньонаддніпрянського суміжжя є ознакою інтенсивного впливу один на одного контактуючих говорів.

У зонах активної міжмовної та міждіалектної взаємодії відзначається активізація субститутивних процесів². Невеликі ареали у контактній зоні подільського і середньонаддніпрянського говорів утворює заступлення фонемою [х] фонемою [к] перед [в] у лексемах *хва бол'а* (ПСС, к. № 49), *хва бо'лин'(:)а* (ПСС, к. № 53), *морхва* (ПСС, к. № 85). Суцільний ареал у контактній зоні формує лексема *с'тирта* 'велика кладка обмолоченої соломи' із субституцією [к] – [т], на фоні якого мозаїчно вкраплюється субституція [т] – [д] – *скирда*, *скир'да* (ПСС, к. № 35). Решта лексем із консонантними змінами у смугі перехідних подільсько-середньонаддніпрянських говорів є вузьколокальними: [б] – [п] – *поклажан* (ПСС, к. № 72); [в] – [л] – *лазон* (ЛГ, к. № 33); [п] – [х] – *картохл'а*, *картохлина* (ПСС, к. № 75); [ч] – [ш] – *йашнис'ко*, *йашнишче* (ПСС, к. № 110); [р] – [к] – *гаїдук* 'буйна коноплина' (ПСС, к. № 63); [с] – [ш] – *ш'томбур* (ПСС, к. № 88), *шкло*, *шк'л'анка*, *шкел'ко*, *штакан* (ЛГ, к. № 71); [в] – [м] – *с'томбур* (ПСС, к. № 88); [т] – [пл'] – *жоўп'лак* (ПСС, к. № 102); [х] – [к] – *шукл'ада* (ЛГ, к. № 9); [н] – [л] – *белз'інка* (ЛГ, к. № 50); [к] – [т] – *п'ітна д'іжа* (ЛГ, к. № 91); [р] – [л] – *гузил* (ПСС, к. № 27); [т] – [к] – *скудент*; [к] – [х] – *дохтор*, *трактор*, *д'іректор*.

Про поступовість переходу від однієї діалектної системи до іншої свідчить ширший інвентар протетичних приголосних порівняно з контактуючими говорами. Якщо для подільських говірок характерний приставний [г] у лексемі *го'вес*, середньонаддніпрянських – його відсутність, то у говірках суміжжя зафіксовано словоформи *го вес*, *в'івес*, *о'вес* (ПСС, к. № 10). На перехідній території за лексемою *отава* закріплені протетичні [г] – *го'тава*, [л] – *лу'тава*, [в] –

¹ Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті // Діалектологічний бюлетень. – Вип. VIII. – К., 1961. – С. 25.

² Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – С. 58.

во'тава (ПСС, к. № 68). Вузьколокальною на території суміжжя є лексема із протезою [в] *вогу'рок* 'огірок' на суцільному ареалі лексеми *гой'рок* (ПСС, к. № 100). Всі досліджувані говірки зберігають протетичні приголосні [г], [в], рідше [л] та [й] перед голосними: *го'рати, го'рач, Гуман', Ганд'реї, гап'тека, гир'жа, 'тикаўка, гоби'чаїка, го'л'її, Гобруч, гопо'лоник, Говощі, Гочко, ва'кац'їя, ла'кац'їя, йінх'векц'їя, Йі'ван, Йугина* та ін. Ізогласа обмеження цього явища проходить із північного заходу на північний схід східніше р. Гнилий Тікич (ПСС, к. № 100). Згідно з даними АУМ, лексема *гой'рок* поширена у східній частині наддністрянського та в подільському діалектах південно-західного наріччя (АУМ, I, к. № 87; II, к. № 132). У мові середнього покоління паралельно вживаються лексеми *ог'ї'рок* та *гой'рок*, що пояснюється функціонуванням першою із них у літературній мові. В окремих говірках спостерігається процес витіснення інтервокального [й] із фонетичної структури лексеми – форми *гой'рок* і *гой'рок* функціонують паралельно.

Віддзеркалення процесу появи приставних приголосних, який мовознавці оцінюють як гіперизм на стикові двох діалектних систем¹, є втрата початкового голосного. Прикладом такого явища в досліджуваних говірках є вживання лексеми *гу'рок*. У говірках зафіксовано лексему із гіперичним зникненням [г] перед [о]: *о'рох*. П. Гриценко допускає як можливі різні лінії розвитку явища². Паралелізм *го'рох* : *о'рох* у зоні стику ареалів свідчить про діалектну межу.

Для перехідних говірок характерне явище метатези у словах *скоророда* 'сковорода' (ЛГ, к. № 65), *со'ша* 'шоше'.

Отже, в результаті постійного контактування двох діалектних систем утворився третій діалектний тип – перехідні говірки подільсько-середньонаддніпряньської межі, для яких характерні різнодіалектні риси і такі специфічні, як затухання фонетичних явищ, що поширені у суміжних діалектах, та зміни у формальній структурі слова (гіперизми, субституція, метатеза).

Умовні скорочення:

АУМ – Атлас української мови: В 3 т. – К., 1984. – Т. 1.; 1988. – Т. 2.

ЛГ – *Мартінова Г. І.* Лінгвістична географія правобережної Черкащини. – Черкаси, 2000. – 265 с.

ПСС – *Тищенко Т. М.* Подільсько-середньонаддніпряньське суміжжя у світлі ізоглас. Т. 2: Додатки. Атлас сільськогосподарської лексики: Дис... канд. філол. наук. – К., 2003. – 197 с.

¹ *Гриценко П. Ю.* Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – С. 93.

² Там само. – С. 73.

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Тетяна Мачай
Донецький національний університет

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО МІКРОСТИЛЮ

Науковий стиль, його підстилі, увага до викладу науково-технічної інформації у формі різних жанрів в останній час постійно привертає увагу носіїв мови – як учених-гуманітаріїв, так і спеціалістів-нефілологів.

Аналіз літератури свідчить, що в межах наукового стилю дослідниками виділяються різні підстилі. За ознаки їх виділення автори беруть різні функції і сфери застосування наукового стилю. Плин часу, розвиток наукових галузей знань зумовлюють зміни цих функцій і сфер застосування, тому в поглядах дослідників виникають розбіжності щодо визначення і характеристик підстилів, і навіть визнання існування вузькопідстилів (у подальшому – мікростилів) наукового стилю (М. М. Пилинський та ін.), наприклад: фізико-математичний, природознавчий, суспільно-політичний, науково-технічний.

Зіставлення позицій авторів дозволяє зазначити, що у їх підходах є і спільне, яке виляється у виділенні, насамперед, власне наукового підстилю (М. М. Пилинський, А. П. Коваль, О. Д. Пономарів та ін.). Інші ототожнюють власне науковий підстиль з науково-технічним (А. П. Коваль й ін.). Деякі виділяють його окремим самостійним підстилем і визначають як виробничо-технічний (О. Д. Пономарів). Ряд дослідників вирізняє науково-навчальний підстиль (А. П. Коваль, О. Д. Пономарів, М. М. Пилинський). Відомі також спроби виділити і науково-інформаційний чи науково-діловий стиль (О. Д. Митрофанова й ін.), практичні реалізації цього підстилю давно були в центрі уваги дослідників (М. В. Федосюк, Є. Г. Панченко й ін.). Отже, єдиної думки немає, але увага до цього підстилю свідчить про його вагу як для дослідників, так і користувачів.

Розподіляючи погляди М. М. Пещак¹, Н. Ф. Непийводи² а інших учених про актуальність дослідження наукового стилю і, зокрема, науково-технічного мікростилю, але не ототожнюючи їх, ми будемо вести мову про деякі особливості семантичної організації науково-технічного тексту на прикладі жанрів малого обсягу (науково-технічна стаття, огляд і коротке повідомлення).

¹ Пещак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту. – К., 1994. – 270 с.

² Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К., 1997. – 40 с.

У центрі нашої уваги є лексеми, якими, звичайно, не вичерпується семантична характеристика науково-технічного тексту, але аналіз їх функціонування є суттєво важливим, оскільки ці конструктивні одиниці наукового тексту несуть основне інформаційне навантаження, що зумовлено їх особливими властивостями. Вони служать для номінації наукових понять різного ступеня складності, які становлять основу процесу пізнання і об'єктивізують систему знань про конкретну предметну сферу.

Спостереження здійснювались на матеріалі науково-технічних текстів декількох напрямків інженерної підготовки, оскільки досліджуване явище є характерним для інженерних матеріалів. Загальна кількість аналізованих науково-технічних текстів склала 110 найменувань. Досліджуваний масив ключових слів складав 441 одиницю.

На наш погляд, найбільш цікавим і доцільним серед підходів до характеристики словосполучень є їх аналіз за такими принципами: за будовою (кількістю повнозначним вираженням компонентів і за ступенем злитості складників. У процесі аналізу ключових словосполучень ми спираємося на класифікацію, запропоновану А. П. Загнітком¹.

З урахуванням його пропозицій у досліджуваному масиві ключових сполук за будовою чітко виділяється група простих словосполучень, у межах якої вирізняються 2 підгрупи. Першу підгрупу утворюють двокомпонентні словосполучення, що містять у своєму складі 2 повнозначних слова, вільних за характером зв'язку між ними. Наприклад: *алкілування бензолу (ХТ), дифузійні хвилі (МТ), втомні тріщини (МТ)* та ін.

Другу підгрупу у складі простих словосполучень утворюють поєднання слова і стійкого сполучення слів у значенні одного слова. Наприклад: *повна обмінна динамічна ємність: повна + обмінна динамічна ємність (ПЕ і ОНС)* та ін.

Складні ключові словосполучення за будовою, виходячи із запропонованої А.П.Загнітком класифікації можна охарактеризувати так.

По-перше, це просте словосполучення і залежне від нього окреме слово. Наприклад: *екологічні мастильні матеріали (ХТ): мастильні матеріали + екологічні та ін.*

По-друге, головне слово + залежне від нього словосполучення, наприклад: *очистка етиленової фракції(ХТ): очистка + етиленової фракції; структура течії палива (ХТ): структура + течії палива та ін.*

По-третє, головне слово + два або три залежних, не пов'язаних між собою, і таких, які не утворюють словосполучення. Наприклад, *корозія сталі у воді (ХТ); вторинні та поновлювані енергоресурси (ЕСП)* та ін.

¹ Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001. – 662 с.

Оскільки однокомпонентні одиниці складають третю частину загальної кількості ключових слів, то цим зумовлена важливість їх вивчення. Як свідчить аналіз будови однокомпонентних ключових слів, вони можуть являти собою прості і складні утворення.

Прості виступають як однокореневі одиниці (наприклад: *стабілізатор (ХТ), гістерезис (МТ), солідус (МТ)*), а складні – у формі дво- чи багатокореневих утворень (наприклад: *біорозкладуваність (ХТ), масообмін (ХТ), газозбірник (ПЕ і ОНС)* та ін.). Інколи однокомпонентні ключові слова можуть бути представлені наступними формами: *цезій-137 (ПЕ і ОНС), ВІМС (ПМ), Cr-Nb-C (МТ)*. Проте це поодинокі випадки.

Виділяючи ключові слова як найбільш вагомі за своєю роллю у подальшому науково-технічному тексті, автори привертають увагу до **морфологічного оформлення** цих одиниць і, насамперед, до найбільш вагомої частини досліджуваного масиву ключових слів – словосполучень (63,04%).

Спостереження за особливостями морфологічного оформлення аналізованого масиву ключових слів з урахуванням характеристики головного і залежного слів дозволяє зазначити, що за цих умов чітко виділяються три типи простих словосполучень, найбільш уживаних авторами науково-технічної інформації у ролі стрижневих одиниць.

До першого типу належать субстантивно-субстантивні, наприклад: *система газопостачання, ефективність пиловловлення (ХТ), забруднення довкілля (ПЕ і ОНС); технологія напилення (ПМ); дата відмови (ОМТ)* та ін.

Другий тип (значний за кількістю) складають субстантивно-ад'єктивні словосполучення: *контактні водонагрівачі; жалюзійний віддільник (ХТ), золозбірний бункер (ПЕ і ОНС), ізотермічний переріз (МТ)* та ін.

Третій тип утворюють субстантивно-нумеральні словосполучення, наприклад: *млин МИР-500 х 300 (ХТ), котел ТП-92 (ПЕ і ОНС)* та ін. Це менш чисельна сукупність словосполучень.

Кількісне зіставлення аналізованих ключових слів у формі простих словосполучень сказаних вище таке: субстантивно-субстантивні словосполучення складають 29,79%, субстантивно-ад'єктивні – 68,08%, а субстантивно-нумеральні – 2,13%.

Проте більш цікавим видається інший підхід, де визнається перевага характеристики головного слова: в науково-технічних текстах (19,5%) частотні словосполучення стійкого характеру.

З-поміж аналізованих простих словосполучень (у кількості 155) переважають іменні, а саме – субстантивні. Іменні субстантивні словосполучення відносно усього досліджуваного масиву складають вагому групу. Залежність від спеціалізації відсутня, наприклад:

жалюзійний віддільник (ПЕ і ОНС); ступінь рекуперації (ХТ), температура випалювання (ПЕ і ОНС); оптичне поглинання (МТ) та ін.

До цієї групи субстантивних словосполучень можна віднести прості словосполучення, утворені за схемою: слово + фразеологізм, коли це слово виступає у ролі головного слова і виражається іменником. Наприклад: *модель критичного стану (ПМ), поверхня твердого тіла (ПМ)* (3, 18%) .

Значно меншу частину ключових слів складає група простих словосполучень, які можна охарактеризувати як іменні ад'єктивні, оскільки у ролі головного слова виступає прикметник, інколи навіть, дієприкметник (0,65%). Наприклад: *змішане в'язуче (ПЕ і ОНС)*.

Виходячи з принципу урахування морфологічного вираження головного слова, можна охарактеризувати і ключові слова, які оформлюються авторами науково-технічних текстів як складні словосполучення. Наприклад: *однорядна система струменів (ХТ)* та ін.

3-поміж загальної кількості аналізованих складних словосполучень абсолютну перевагу мають іменні субстантивні. До них можна віднести словосполучення, коли головне слово – іменник має поряд залежне від нього словосполучення (10 з 25 – 40%). Наприклад: *очистка етиленової фракції (ХТ), хвилі спінової щільності (МТ)* та ін.

Другу групу складають словосполучення, коли головне слово, виражене іменником, входить до складу простого словосполучення, наприклад: *високороздільний двокристальний дифрактометр (ПМ)*.

Наступну групу утворюють складні словосполучення, де головне слово – іменник має декілька залежних, не пов'язаних між собою. Як свідчать результати аналізу, це найменш уживана форма словосполучень (3 з 25 – 12% чи 3 з 441 – 0,68%). Наприклад: *корозія сталі у воді (ХТ), магнітне і структурне перетворення (МТ)*.

Не менш цікавим, на наш погляд, є розгляд результатів дослідження масиву ключових слів за ступенем злитості компонентів. Серед них, якщо не враховувати однокомпонентні, за силою зв'язку між складниками чітко розрізняються одиниці двох планів: стійкого характеру – 43,17% (120 з 278) і вільні – 56,83% (158 з 278).

Використовуючи поняття "словосполучення стійкого характеру", ми маємо на увазі їх спроможність відтворюватися безліч разів у готовому вигляді, тобто без змін, що впливають на спотворення семантико-синтаксичної єдності¹ Вільні термінологічні словосполучення – це одиниці, що можуть мати у разі необхідності поновлювані форми компонентів для відображення певного змісту.

Достатньо велика кількість одиниць стійкого характеру у науково-технічних текстах зумовлює необхідність їх більш ретельного

¹Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. – Львів, 1994. – 216 с.

розгляду і характеристики за вказаними вище ознаками: за будовою і морфологічним оформленням компонентів.

Аналіз масиву ключових слів стійкого характеру за будовою дозволяє стверджувати, що вони можуть існувати у формі простих двокомпонентних словосполучень стійкого характеру – 87,76% (86 з 98). Наприклад: *твердість води (ХТ), стічна вода (ПЕ і ОНС), точка роси (ПЕ і ОНС), період ґратки (МТ), критичний струм (ПМ)* та ін. Крім того, вони функціонують у формі багатоконпонентних як правило, трикомпонентних у значенні одного слова – 12,24% (12 з 98). Наприклад: *очищення стічних вод (ПЕ і ОНС), дифракція рентгенівських променів (ПМ), метод кінцевих елементів (ЕСП)* та ін. Ключові слова стійкого характеру можуть виступати, по-перше, як складові частини простих вільних словосполучень (маються на увазі одиниці, утворені за схемою: слово + фразеологізм (63,64%), наприклад: *модель критичного стану (ПМ): модель + критичного стану (стійке); питома теплообмінна поверхня (ХТ): теплообмінна + питома поверхня*, по-друге, як фрагменти складних сполук переважно у трансформованому виді, але змістовно зв'язаних з похідними стійкими, наприклад: *хвилі спінової щільності (вільне, МТ) – хвиля спінова (стійке); подрібнення міцних матеріалів (вільне, ЗКК) – міцність матеріалу (стійке)*.

Взявши до уваги відоме твердження, що фразеологічні одиниці можна співвідносити з різними частинами мови, якщо враховувати стрижневі компоненти цих одиниць¹ то становить інтерес розгляд результатів їх аналізу за цим принципом.

За морфологічною характеристикою стрижневого компонента термінологічні словосполучення стійкого характеру у виді багатоконпонентних словосполучень у значенні одного слова (наприклад: *очищення стійких вод (ПЕ і ОНС), обмінна динамічна ємність (ПЕ і ОНС)*, а також прості словосполучення стійкого характеру (наприклад: *газовий пальник (ХТ), поверхневі плівки (МТ), коефіцієнт варіації (ОМТ)* та ін.) належать до лексико-граматичного розряду іменникових утворень.

У цьому плані, на наш погляд, значно більший інтерес становлять прості вільні термінологічні сполуки, утворені за схемою: слово + фразеологізм: останній може виступати, по-перше, у ролі головного слова (78,57%) а, по-друге, у функції залежного компонента (21,43%).

За морфологічним вираженням це переважно іменникові словосполучення, наприклад: *модель статична прогнозна (ОМТ), аморфні феромагнітні плівки (ПМ)* та ін. Урахування морфологічної

¹Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я., Тоцька Н. І., Уздиган І. М. Сучасна українська літературна мова. – К., 1997. – 493 с.

²Сучасна українська літературна мова. Синтаксис/За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1972. – 516 с.

характеристики не тільки головного, а й залежного слова (за О. С. Мельничуком)² дозволяє виділити серед них чисельну підгрупу субстантивно-ад'єктивних (81,8%): питома теплообмінна поверхня (ХТ) та ін., і другу меншу підгрупу субстантивно-субстантивних (18,2%): *гранульований шлак феронікелю (ПЕ і ОНС)* та ін.

Прості вільні терміносполуки, що мають стійке утворення у ролі залежного слова (наприклад: *модель критичного стану (ПМ): модель + критичного стану (стійке)* за морфологічним вираженням головного слова належать до іменних субстантивних (*поверхня твердого тіла (ПМ)*). Урахування морфологічної характеристики головного і залежного слова дозволяє говорити про функціонування у цьому разі субстантивно-субстантивних словосполучень, наприклад: *діаграми взаємного впливу (МХВ)* та ін.

Отже, стрижневі одиниці науково-технічного тексту (ключові слова і словосполучення) переважно реалізуються у виді словосполучень. **За будовою** вони, як правило, є простими двокомпонентними утвореннями. Аналіз **морфологічної характеристики** головного і залежного слова зумовлює виділення 3-х найчастотніших типів: субстантивно-ад'єктивних (68,08%), субстантивно-субстантивних (29,79%) і субстантивно-нумеральних утворень (2,13%). За морфологічним вираженням головного слова простих словосполучень можна стверджувати про перевагу іменних субстантивних (90,97%). Це ж спостерігається й у складних словосполученнях. **За ступенем злитості** компонентів ключові словосполучення можуть бути вільні (56,83%), стійкого характеру (43,17%), останні реалізуються найчастіше у виді двокомпонентних стійких сполук або фрагментів вільних, використовуючи функцію головного слова чи його поширювача (як правило, це субстантивно-ад'єктивні утворення – 81,8% чи субстантивно-субстантивні) й у значно меншому ступені – у вигляді багатоконпонентних стійких сполук у значенні одного слова.

Сергій Єрмоленко
Інститут мовознавства імені О. О. Потебні

СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ДЕЙКТИЧНИХ ОДИНИЦЬ ТА ЇХНЄ СЕМІОТИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ

Об'єктом розгляду в нашій розвідці виступають стилістично відзначені функціональні різновиди дейктичних одиниць мови, передовсім ті з них, які представлені граматичними категоріями, але також й інші утворення, співвідносні з цими останніми як у загальному плані, завдяки своїй дейктичній природі, так і значеннєво,

в межах функціонально-семантичних угруповань (полів). Стилістична відзначеність цих функціональних різновидів за своїм конкретним характером може бути, взагалі кажучи, досить неоднорідною, будучи пов'язаною з тим або іншим способом представлення дійсності в різних за своєю комунікативно-епістемічною спрямованістю типах дискурсу. Крім того, відмінною є й сама семантика дейктичних елементів мовної системи: темпоральна в категорії часу, персональна в категорії особи й різноманітна, в тому числі локативна, у лексичних, зокрема, прономінальних, формацій. У такому разі що ж може бути підставою для того, щоб ставити питання про сукупну оцінку дейктичних одиниць у стилістичному плані й у стосунку до їхніх семіотичних властивостей? (Приміром, у монографії І. І. Ковтунової "Поетичний синтаксис" про дейксис говориться виключно у зв'язку з "займенниковою поетикою"¹, хоч автор розглядає й інші мовні елементи цього ж виду).

Як видається, такою підставою сукупного розгляду може бути саме властивий їм усім дейктичний характер, або ж, у семіотичних термінах, їхня приналежність до знаків (переважно) індексального типу, а також і те, що мовний дейксис у своєму вихідному, "прототиповому" різновиді є так або інакше пов'язаним із ситуацією спілкування. Видається природним поставити питання про те, чи не відображається ця спільність у структурно-знаковому та комунікативно-прагматичному планах також і на їхніх інших, зокрема, функціонально-стилістичних, властивостях.

Як денотативно, так і щодо своєї внутрішньої форми стилістико-семантичні різновиди часів дієслова залишаються в межах темпоральної семантики. Водночас у їхніх межах можна виділити деякі загальніші типи, які, втім, можуть суміщатися в індивідуальних випадках. Так, їхня внутрішня форма, попри спільну дейктичну природу, може бути метафоричною та/чи метонімічною², тобто, у семіотичному переформулюванні, іконічною та/чи індексальною (однак у даному випадку ця остання риса не має безпосереднього стосунку до дейксиса як такого). Крім того, виділяються два інші типи, що їх можна окреслити як інтелектуальний і перцептивно-актуальний. До першого слід віднести теперішній час у значенні запланованого чи умовивідного (інференційного) майбутнього (*Завтра вирушаємо*) та минулий або майбутній недоконаний час у сенсі узагальненого теперішнього (1. *Вірите у чари? – Ніколи не вірив*; 2. *Знаю тебе добре. Ти каліцтвом похвалятися не будеш*). Що ж до перцептивно-актуального різновиду, то властива йому образність ґрунтується на увявленні про конкретну перцептивно доступну (на-

¹ Ковтунова І. І. Поэтический синтаксис. – М., 1986.

² Ермоленко С. С. Образные средства морфологии. – К., 1987. – С. 101.

очну) подію, взяту або в її розгортанні (у випадку форм теперішнього часу недоконаного виду: 1. *Іду я вчора додому*; 2. *І от ти прийдеш, а ми вже тут сидимо*) або ж у її наочно уявлюваній цілісності чи завершеності (у разі доконаного виду: *Вона така: з'явиться – і вже втекла*). Отже, тут підставою стилістичної відзначеності служить не просто суто темпоральний образ, пов'язаний зі збігом у часі позначуваної події та моменту мовлення (у випадку доконаного виду такого збігу, строго кажучи, немає, хоч, з іншого боку, відповідником подібного живого цілісного уявлення може бути лише завершене на подія, безпосередньо суміжна з моментом мовлення, пор. аналогічну часову денотацію у дієслівно-вигуккових форм, коли вони вживаються як безпосередня реакція на побачене); важить передовсім образ події, що перебуває в перцептивному полі адресанта (активного суб'єкта мовлення), а тим самим також і адресата – не лише через емпатію, а й через те, що спілкування у своєму прототиповому усному варіанті передбачає наявність обох співрозмовників у зазначеному полі (відтак адресат і адресант є взаємними об'єктами чуттєвого сприйняття). За таких умов відповідна часова форма набуває характеру мовного вказівного жесту: її індексальність є не символічно-умовною, як у випадку денотативної вказівки на минуле чи майбутнє, а вмотивованою стосунком реальної чуттєво сприйнятої просторової та (більш-менш точної) часової суміжності дейктичного знаку та позначуваної ним події.

Є підстави вбачати здатність до аналогічного вжитку в контексті минулого часу (в прозаїчному чи белетризованому викладі) й у несловозмінних конститuentів поля темпоральності, таких, як прислівники *тепер, зараз, сьогодні* чи співвідносні з ними вирази типу *цього ранку: Сьогодні на них чекали нові суворі випробування*¹.

Якщо тепер глянути з цього погляду на категорію особи (чи, ширше, персональності), то тут одразу ж упаде в око різновид уживання 2-ї особи, званий узагальнено-особовим², пор.: 1. *Чекаєш тебе й дочекатися не можеш! 2. Як дбаєш, так і маєш*. Звісно, узагальненість двох представлених прикладами значень є різною: у першому мовець за допомогою 2-ї особи проєктує свій досвід на слухача, ніби примушуючи його зайняти своє місце, водночас через саму можливість такої проєкції виражаючи певний загальний характер свого досвіду (пор. також: *І от заходиш туди й бачиш...*). Натомість у другому узагальнене твердження зовсім не обов'язково охоплює якісь реальні події, пов'язані з мовцем (пор. *не підмажеш – не поїдеш* у разі, коли це прислів'я виражає пораду); в англійській мові можливим є уживання 2-ї особи в узагальненому

¹Єрмоленко С. С. До питання про типологію структури темпоральних мікрополів // Проблеми зіставної семантики. – 2003. – Вип. 6. – С. 81–87.

²Русская грамматика. – М., 1980. – Т. I. – С. 638.

значенні, навіть потенційно не поширюваному на обох співрозмовників, пор. *Once Gestapo caught you you were lost*. Однак очевидно, що спільною для цих обох різновидів узагальненого персонального значення є внутрішня форма, яка ніби примусово включає адресата в певну ситуацію, роблячи його її учасником і відтак свідком; таким чином, і тут семіотичним підґрунтям внутрішньої форми даного вживання 2-ї особи є перцептивна суміжність – у цьому разі між адресатом та станом речей, що на нього вказує 2-а особа в тому чи іншому (тобто дієслівному та/чи прономінальному) своєму вираженні. Показово, що тоді, коли йдеться про узагальнене минуле, цей різновид персонального значення виступає у сполученні з теперішнім історичним.

Якщо щойно згадані семантико-стилістичні варіанти 2-ї особи становлять приналежність повсякденно-розмовного стилю мови, то т. зв. позаадресатне застосування тієї ж категорії є натомість притаманним лірико-поетичному мовленню і відтак має художньо-літературний характер¹. Маємо на увазі приклади, коли дана категорія виступає у лірико-поетичному контексті там, де конструйована в художньому світі інтерперсональна ситуація, до якої входить і поетичний (ліричний) суб'єкт, не може витлумачуватися як комунікативна ситуація *sensu stricto*: *Якби зустрілися ми знову, Чи ти злякалася б, чи ні? Якеє тихеє ти слово Тойді промовила б мені?* (Т. Шевченко). Для художнього (поетичного) дискурсу таке умовне застосування є прийнятним і навіть типовим (пор. також і той відомий факт, що ліричним адресатом може бути будь-хто й навіть будь-що). Ба більше, така позаадресна 2-а особа може виступати як конститутивний складник поетичного тексту, котрий, знову ж таки умовно, оформляється й відповідно маркується саме як адресатно орієнтований, що може розглядатися як відповідник даному семантико-стилістичному варіантові на текстуально-семантичному рівні, пор. вірш М. Рильського з оксморонною назвою "Лист до загубленої адресатки" (*Не знаю, де ти, хто ти, що ти нині...*). Підставою для подібного застосування експонентів 2-ї особи є власне те, що у вихідному випадку спілкування адресат має знаходитись у перцептивному полі адресата – обидва вони мусять чути і, враховуючи паралінгвістичний аспект спілкування, бачити один одного. У таких прикладах 2-а особа, будучи фактично синонімічною у референційному плані 3-ій особі, відрізняється від неї тим, що вона образно представляє позначувану персону такою, що до неї можна звернутися, а, отже, побачити перед собою і відчутти її близькість як співбесідника, здатного почути, вислухати й зрозуміти.

¹ *Ермоленко С. С.* Категорія персональності у поетичному контексті: "неадресатне" вживання другої особи // *Культура народів Причорномор'я*. – № 32. – 2002. – С. 184–186.

Природно очікувати, що аналогічну роль образного зближення, образного вираження (передусім) перцептивно сприйнятої дійсності можуть виконувати й займенники, насамперед вказівні, первісна, “жестова”, функція яких і полягає в орієнтації адресата у спільному з мовцем полі сприйняття. І справді, досить типовими й різноманітними за своїм стилевим характером є приклади, де такі займенники, як *тут*, *ось*, *от* виступають у ролі маркера нібито безпосередньо сприйнятої у теперішньому минулої ситуації, пор.: *Одного разу дуже далеко він зайшов [...], коли ж ось щось шурхнуло* (М. Вовчок).

Отже, наведений матеріал свідчить про польове угруповання функціональних різновидів дейктичних одиниць, об'єднаних двома взаємопов'язаними рисами: стилістично відзначеною семантичною рисою “безпосереднє сприйняття” й семіотичною рисою “реальної” (тобто не умовно-символічної) індексальності. У плані подальшого дослідження цього поля, зокрема, з'ясування його повного складу, заслуговує на увагу питання про зв'язок між зазначеною індексальністю відповідних одиниць та характером їх граматичної маркованості (пор., напр., у цьому сенсі вживання називних речень у художньому викладі, особливо в контексті минулого часу: *Високі айстри, небо синє, Твій погляд, милий і ясний... Це все було в одній країні [...]*). Іншою важливою проблемою видається питання про закономірності мовленнєвої реалізації даного поля.

Світлана Деравчук
Волинський університет імені Лесі Українки

ДОМІНАНТНІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПОЛЯ ЕПІТЕТІВ У КОНФЕСІЙНОМУ СТИЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У конфесійному стилі епітети становлять складну, розгалужену систему. Вони мають здатність сполучатися з різними лексемами, характеризувати, як звичайні усталені, так і оригінальні, специфічні властивості, ознаки предметів, явищ і понять. Дослідження епітета як мовно-виразового засобу у контексті художнього мовлення є досить актуальним у сучасному українському мовознавстві (С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Н. Сидяченко, С. Бибики, М. Братусь та ін.), проте і конфесійний стиль відзначається смисловою, ідейно-художньою вагомістю функціонування епітетних одиниць. З'ясувати особливості поєднання епітетів з іншими словами допомагає принцип лексико-семантичного поля: “Поле – сукупність змістових одиниць (понять, слів), що охоплюють певну галузь людського досвіду, людських знань. Поле семантичне – сукупність слів

і виразів мови, що становить тематичний ряд, який охоплює певне коло значень; лексична мікросистема”¹.

Проаналізувавши сполучуваність прикметникових епітетів з іменниками у конфесійних текстах, можна визначити основні поля, наприклад, *людина, Бог, віра, душа, молитва, жертва, слово, любов, життя* тощо. Звернемо увагу на домінуючі, знакові для релігійного мовлення лексико-семантичні поля *віра, молитва, душа, жертва*.

Віра. Це поняття репрезентує духовну сферу життя людини. Віра визнається первинним джерелом пізнання, осягнення божественної мудрості. Саме через віру людина долучається до Бога, реалізує свою духовну сутність. Визначальним для лексеми *віра* є епітетний ряд, що представляє нормативні приписи християнського світогляду: *віра істинна, свята, нелицемірна, жива, міцна, сердечна, сильна, правдива, несхитна, світла, глибока*. Метафоричні епітети сприяють увиразненню зображуваного, створенню особливого, піднесено-урочистого тону оповіді: *Усі наші владиками були непохитними, святими мужами глибокої, живої віри в Бога...*². Якщо ж віра не узгоджується з канонічними нормами, то вона оцінюється негативно: *віра марна, лицемірна, поганська*. Особливою експресивністю відзначаються оказіональні епітети, наприклад, *віра паралізована, розслаблена: Бо не внесемо паралізовану, розслаблену віру свою, розуміння своє до Лікаря душ і тіл наших ні через вікна офіційного бачення, світогляду тєї чи іншої конфесії, ні через двері обрядів, церемоній, канонів*³.

Молитва – одне із центральних понять у релігійному культі. І. Бетко підкреслює: “Молитва є сокровеним виявом релігійного духу. Будучи фундаментальною складовою всякого ритуально-культурного дійства, вона осмислюється як апеляція людської душі до Бога”⁴. Епітети, що стосуються слова *молитва*, найчастіше відображають міру вияву емоцій, почуттів людини: *молитва ревна, сердечна, безустанна, старанна, посилена*. Тісним є асоціативний зв’язок з безпосередніми дотиковими відчуттями: *молитва тепла, гаряча, полум’яна*. Такий синонімічний ряд відображає ступінь щирості, пристрасності молитви.

За функціональною ознакою, а також за особливостями настрою, переживань людини, що молиться, молитва називається *покаянною, подячною, скорботною, покірною, радісною*. Зрідка фіксуються також означення з негативним забарвленням: *молитва марна, фарисейська, богопротивна*. Така оцінка викликана передусім внутрішнім змістом молитви, її духовною суттю.

¹ Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С. 204.

² Сулик С., митр. З Христом у серці. – Львів, 2001. – С. 130.

³ Ведмеденко О. Ключ Давидів: Проповіді. – Луцьк, 2001. – С. 25.

⁴ Бетко І. П. Молитва як релігійно-філософський жанр // Дивослово. – 1999. – № 12. – С. 56.

Душа. У християнському розумінні душа – безсмертна, нематеріальна сутність; цілісна, неподільна основа людини, яка ставить її на грані між двома світами: світом небесним та світом земним. Вона поєднує в собі ідеальну субстанцію та суто людські властивості, що визначаються індивідуальними моральними якостями. Така амбівалентність виявляється найчастіше у конкретному контексті – на рівні ознакових лексем. Наприклад, *душа свята, пресвята, жива, непорочна, безсмертна, благодатна, вірна, спасенна і душа знедолена, осквернена, грішна, поранена, спрагнена, зголодніла, сокрушена, немічна, хвора, стражденна, пропаша, окаянна, спустошена*. Особливу емоційну тональність створюють метафоричні епітети завдяки ускладненню асоціативно-сміслових зв'язків. Душа трактується як жива істота, що здатна радіти і страждати, бути святою і грішною. Душа може сприйматися і як втілення рис характеру людини: *душа вірна, добра; душа черства, свавільна*.

Поняття **жертви** є одним із центральних у релігійному культурі. Жертвопринесення стало невід'ємним атрибутом релігії з часу її виникнення: *Вони кличуть народи на гори, приносять там праведні жертви*¹. Саме в такому значенні лексема *жертва* вживається у тексті Старого Заповіту. Актуалізація одиниць цього лексико-семантичного поля відбувається через ускладнення, збагачення семантики опорної лексеми. Жертва Богові – це не лише принесені Йому дари матеріальні, а насамперед готовність пожертвувати своїм життям, відмовитися від деяких принад світу заради спасіння душі. Про таку жертву йдеться у Новому Заповіті: *[...] повіддавайте ваші тіла на жертву живу, святу, приємну Богові*². У Новому Заповіті переважає духовний, внутрішній зміст жертви. Розп'яття Ісуса Христа теж трактується як жертва за людські гріхи. Символом крові й тіла Христа, принесених в жертву, є хліб і вино. Людина долучається до цих святощів у таїнстві Причастя: *Признаю Твою необмежену владу над усіма створіннями й жертвую Тобі руками священника Пресвяте Тіло й Пресвяту Кров Сина Твого, а мого Спасителя*³. Слово *жертва* у конфесійних текстах передбачає цілий ряд епітетних одиниць:

- а) залежно від особливостей принесеного в жертву: *жертва добірна, рідинна, безкровна, огняна, хлібна; жертви ливні, всепальні;*
- б) залежно від часу, призначення: *жертва вечірня, святкова, вдячна, викупна, похвальна, пропам'ятна;*
- в) у переносному значенні: *жертва мирна, непорочна, справедлива, праведна, свята*. Такі епітетні сполучення набувають но-

¹ Біблія: Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. – М., 1988. – Втор. 33.19. – С. 273.

² Там само. – Рим. 12.1. – С. 1400.

³ Молитовник християнської родини. – Жовква, 1988. – С. 30.

вих семантико-стилістичних відтінків, що визначаються емоційно-експресивною домінантою. Наприклад: *Тебе [Ісуса] шукаючи, страждаю, і співрозпинаюся, і співпогірбаюся в хрещенні Твоїм, і страждаю Тебе ради, щоб царювати з Тобою, і вмираю за Тебе, щоб жити з Тобою; прийми ж мене, як жертву непорочну, що з любов'ю принесла себе в жертву Тобі*¹.

Негативний спектр емоцій представлений такими епітетами, як *жертва марна, даремна, нечиста, поганська*.

Отже, розглянуті лексико-семантичні поля репрезентують основні концепти, що визначаються специфікою релігійної свідомості. Функціонування епітетів у конфесійному тексті, що служить засобом духовної комунікації людини з Богом, священнослужителя з віруючими, сприяє вираженню найтонших смислових, образних відтінків повідомлюваного, надає предметам, поняттям, явищам певних характеристик згідно із християнським світоглядом.

Оксана Сушко

Слов'янський педагогічний університет

ФРАЗЕОЛОГІЯ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ ЯК МОВНИЙ АДЕКВАТ НАЦІОНАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ

Ділова українська мова є сьогодні одним із найпринциповіших питань нашого національного буття, адже, як справедливо зазначав М. Грушевський, «справа літературної, культурної мови була й зостається одним з основних пунктів в українським питанню»¹. Далі автор підкреслює, що «першим же й невід'ємним засобом і знаряддям національного життя є культурна мова, здатна служити організмом культурного життя в усяких сферах і проявах його. Без такої культурної мови, придатної не тільки «для домашнього употреблення», для етнографічних оповідань чи легеньких популяризацій, але здатної на орган чи науки, чи публіцистики, чи ділового ужитку, – не можемо ми й на крок вперед поступити»².

Ця думка знаходить резонанс у дослідженні О.Федик, яка зазначає, що «мова виокремлює кожну націю, надає їй духовної автономності, сконцентровує національну свідомість на власних духовних потребах, що є неодмінною умовою духовного розвитку і національного самовираження»³. Нині, переживаючи наслідки

¹ Молитовник. – К., 2001. – С. 277.

² Грушевський М. Про українську мову й українську справу: Статті і замітки. – К., 1907. – С. 2.

³ Там само. – С. 5.

багатомовної неволі, жорсткої асиміляції, ми повинні усвідомити, що “без відродження й повсюдного запровадження рідної мови не піднімемось ніколи”¹.

Однією з характерних рис мови є те, що вона формує певні світоглядні стереотипи, які закріплюються у свідомості, відображаючи усталеність людського буття, суть людської екзистенції. Як зазначає О.Федик, “являючи собою внутрішню згармонізовану систему, мова гармонізує людську психіку”². Саме в мові виявляється специфіка національного мислення.

Українська мова має багаті поклади словесних і граматичних засобів, які є виразами філософського осмислення дійсності і які не дають нашому народу “розчинитись у “російському морі”³. Особливе місце серед цих засобів займають фразеологічні одиниці, що “конденсуються як на рівні словосполучення, так і на рівні речення, які щоразу відтворюються у мові, виражаючи різні сентенції, що й спричинене позамовними чинниками: потребою національного мислення і пізнання закріпити певні життєві цінності”⁴.

У статті ми ставимо своїм завданням показати семантичні особливості фразеологізмів офіційно-ділового стилю як одну з форм вираження національної ментальності.

Як свідчать спостереження, фразеотворення в текстах службових документів – багатопланова мовна система, у центрі якої – віковичне прагнення українського народу до збереження своєї національної ідентичності. Фразеологічні одиниці віддзеркалюють різні сторони життя народу, тому умовно можемо виділити кілька семантичних груп.

1. Фразеологізми, у яких відбивається прагнення нашого народу до незалежності, окремішності, національної єдності:

– бути висловом національної істоти (Для створення, закріплення і розвитку держави необхідна засаднича умова: щоб держава була висловом національної істоти⁵);

– відчувати своє індивідуальне національне “Я” (Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне “Я”⁶);

– порушити моральне почуття нації (Ми жадаємо свободи всіх віроісповідань остільки, оскільки вони не порушують... морального почуття української нації⁷);

¹ Федик О. Слово. Дух. Нація. // Статті, присвячені сучасним проблемам української мови та нації. – Львів, 2000. – С. 284.

² Косів М. Двоязычие чи одноязычие. Публічні статті та нариси. – Львів, – 1998. – С. 78.

³ Федик О. Знач. праця. – С. 173.

⁴ Масенко Л. Мова і політика. – К., 1999. – С. 5.

⁵ Федик О. Знач. праця. – С. 175.

⁶ Україна у XX столітті: Зб. документів і матеріалів // Упорядн. А.Г.Слюсаренко, В. І. Гусев та ін. – К., 2000. – С. 99.

⁷ Там само. – С. 3.

– окремішна галу́за слов'янських народів (А в Росії йде, починаючи від 17 століття, нечуване в світі давлення всіх проявів національного життя українського народу, тої цілком окремішньої галу́зи слов'янських народів, що заселює південний захід російської імперії¹);

– господарська самовистарчальність нації (Українська Держава буде змагати до досягнення господарської самовистарчальности нації...²).

2. Фразеологізми, в яких визначається втрата Україною незалежності:

– кінець української волі (Вороги нашої волі з цього приводу почали лякати людей, що тепер, як німці йдуть на Україну, то це кінець української волі...³);

– старостерзана нація (невдача наших національно-державних змагань у рр. 1917 – 1920 спричинила... безнастанну борню в середині старостерзаної нації⁴);

– національна руїна (Принцип б. Привернення до праці всіх українських активних сил, котрі завдяки національної руїни були відсунені від участі в державному будівництві⁵);

– позбавити вільного і розумного життя (...Генеральний Секретаріат кличе до діяльної політичної боротьби зо всякими спробами контр-революції, які хочуть... позбавити всю людність вільного і розумного життя).

3. Фразеологізми, які віддзеркалюють моральну сутність ворогів українського народу:

– попихачі великоруської буржуазії (Центральна Рада не допустить, щоби всякі попихачі великоруської буржуазії зруйнували владу відродження великої Народної Республіки Української⁶);

– хатні вороги українського народу (Москалі, жиди та польська шляхта побачили себе загроженими зростом української державности... Це хатні вороги українського народу⁷);

– індивідум української крові з московською душею

– (Міністерство Мезогуба зложено здебільшого з так званих малоросів, цеб-то індивідумів української крові з московською душею...⁸);

¹ Україна у ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів // Упорядн. А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв та ін. – К., 2000. – С. 25.

² Там само. – С. 100.

³ Там само. – С. 56.

⁴ Там само. – С. 96.

⁵ Там само. – С. 2.

⁶ Там само. – С. 46.

⁷ Там само. – С. 108.

⁸ Там само. – С. 110.

– підшиватися під українську шкуру (... московські провідники хліборобів, підшиваючися під українську шкуру, хотіли повного знищення самої ідеї Центральної Ради¹).

4. Фразеологізми, які позначають ставлення українців до своїх сусідів поза межами країни і в самій Україні:

– підписати почесний мир (... Козацький Нарід ... звільнить Україну від ворогів, створивши тверду владу в Краю, підпише почесний мир на всіх своїх кордонах...²).

5. Фразеологізми, які сконцентровують думки про майбутнє української нації:

– стан монолітного державного тіла (...лише після відновлення державности, настане доба її внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла³);

– створення суверенного державного організму (... і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити як найширший культурний розвиток українського народу⁴);

– крайовид етнічного розпросторення (... першим природним стремлінням нації є прикрити межі своєї державної виконности з цілим крайовидом етнічного розпросторення⁵);

– охороняти волю національного розвитку (Український народ... буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей⁶).

Принагідно зауважимо, що одною з релевантних ознак наведених нами фразеологічних одиниць є те, що їхні компоненти мають переважно українське походження. І це не випадково, адже, як справедливо зазначає О. Федик, у чужому слові людина чужа собі, а мовотворчість нації – “це її внутрішня потреба, викликана необхідністю духовного розвою”⁷, це “невсипуща праця всіх “клітин народу”⁸. Фразеологія ділової української мови – це духовна субстанція, яка зберігає оцінки діянь визначних державотворців, політиків, взаємин соціальних верств і груп в українському соціумі, ставлення українців до всіх тих, хто їх оточує. Фразеологічні одиниці, що функціонують у текстах службових документів – це своєрідний витвір нашого історичного буття і національної свідомості. Таким чином, мова – це одна із форм вираження національної ментальності, а національна самообутність трансформується через фразеологію взагалі й фразеологію офіційно-ділового стилю зокрема.

¹ Україна у ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів // Упорядн. А.Г.Слюсаренко, В. І.Гусев та ін. – К., 2000. – С. 109.

² Там само. – С. 8.

³ Там само. – С. 100.

⁴ Там само. – С. 27.

⁵ Там само. – С. 99.

⁶ Там само. – С. 40.

⁷ Федик О. Зазнач. праця. – С. 175.

⁸ Там само. – С. 82.

Серед перспектив дослідження – подальше виявлення семантичних груп фразеологічних одиниць офіційно-ділового стилю на матеріалі ділових паперів першої половини ХХ століття.

Надія Марченко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФОНЕТИЧНИХ ОДИНИЦЬ У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Інтерес до мовної картини світу художника слова, до системи мовно-зображувальних засобів, до естетичної функції мови – поетичної мови¹, з'явився у ХХ ст. й досі не зникає, а посилюється у зв'язку з розвитком антропоцентричних підходів до опису мовних явищ. Мовознавці приділяють значну увагу засобам традиційної образності, семантизації звукової будови, лексико-семантичним процесам у мові української поезії, явищам індивідуального словотворення, типовим наскрізним мотивам в ідіостилях, процесам символізації слів-понять, виникненню несподіваних асоціативних зв'язків між ними, актуалізації синтаксичних структур для створення колоритів індивідуального та жанрово-стильового мовлення тощо. Проте деякі аспекти поетичної мови залишаються не достатньо вивченими. Наприклад, досі не вироблено єдиної думки щодо визначення такої підсистеми лінгвостилістики як фонетична стилістика², її стосунку до літературознавчої стилістики, зокрема, в системі термінології тощо. Саме цим зумовлена актуальність проблеми стилістичних можливостей фонетичних одиниць у поетичному тексті, спроби вирішення якої робимо в цій статті.

Розглядаючи текст як частину авторського "я", реалізацію у мовотворчості його чуттєвого уявлення: світосприйняття, світовідчуття, світорозуміння, зупинимося на такій естетичній категорії як художній образ, оскільки образна мова вирізняє твори художньої літератури з-поміж інших текстів. За допомогою художньої образ-

¹ *Виноградов В. В.* Кпостроению теории поэтического языка // *Поэтика*. – Т. 3. – Ленинград, 1927; *Потебня А. А.* Эстетика и поэтика. – М., 1976; *Білодід І. К.* Поетична мова Максима Рильського. – К., 1965; *Єрмоленко С. Я.* Синтаксис віршової мови. – К., 1969; *Антипова А. М.* Проблемы поэтической речи. – М., 1988; *Ставицька Л. О.* Серцем вистраждане слово // *Мовознавство*. – 1990. – №6; *Ставицька Л. О.* "Гармонія крізь тугудисонансів" // *Культура слова*. – 1990. – Вип.38; *Лазебник Ю. С.* Від поетичного слова до поетичної мови // *Мовознавство*. – 1994. – №1; *Єрмоленко С. Я.* Мінливе й вічне слово поезії // *Культура слова*. – Вип. 48–49. – 1996; *Шулінова Л. В.* Аспекти ідіостилістичного аналізу // *Слов'янські мови і сучасний світ*. – К., 2000; *Ставицька Л. О.* Естетика слова в українській поезії 10–30 рр. ХХст. – К., 2000.

² *Калашник В. С.* Фоностилістика // *Українська мова. Енциклопедія*. – К., 2000. – С. 704; *Чередниченко І. Г.* Нариси із загальної стилістики сучасної української мови. – К., 1969; *Шиприкевич В. В.* Питання фоностилістики. – К., 1972.

ності (засоби: мовні звороти, своєрідні сполучення слів і синтаксичні побудови фраз, стилістичні фігури, тропи тощо) письменник створює таку дійсність, яка набуває значення в світлі його естетичного ідеалу. Авторське відчуття світу позначається на доборі й організації фонетичних, лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних засобів, які надають їхній мові образності, посилюють виразність і емоційність висловлювання.

З огляду на те, що фонетичні засоби мови, як і будь-які інші, можуть відігравати важливу роль у створенні емоційного підтексту, підсиленні художньої виразності поетичного тексту, метою нашого дослідження є з'ясування стилістичного потенціалу сегментних фонетичних одиниць. Для цього визначено такі завдання: 1) базуючись на теоретичних засадах фонетистики, визначити роль звукоповторів як стилістичних фігур; 2) простежити процес семантизації звукової будови тексту, щоб з'ясувати, чи кожен голосний і приголосний звук української мови є носієм, диферентом тих чи інших значень, емоційних відтінків, чи вони можуть мати різний зміст і різний характер експресії.

Поетичній мові властива особлива звукова організація, яка є одним із основних компонентів підсилення художньої виразності. Існує думка, що організація звукової форми набуває значущість із загальним змістом вцілому, що "[...] насправді вони [звуки] впливають на нас не самотійно, а в складній системі ідей, характерів, інтонацій слів [...], які у своїй цілісності й викликають у нас певне художнє враження"¹. Тому на особливу увагу заслуговує використання у поетичних текстах фонетичних засобів, вагомість яких відчувається на сенсорно-емотивному рівні. Саме сегментні фонетичні одиниці: голосні, приголосні звуки та їх сполуки є об'єктом нашого аналізу, а предметом – естетична вартість їх у мистецькому тексті.

Фонетичне значення² актуалізується в художньому тексті за умови його певної звукової організації, насамперед, повтору³, який виступає у художньому тексті як важливий композиційний елемент, як один з основних засобів підсилення поетичної виразності. Звукоповтори (звуків або звукосполук) наче малюють своєрідний звуковий візерунок, надають милозвучності поетичному тексту, розташовуючись на початку, в середині чи в кінці рядка або всієї віршової строфи. Досить важливою при цьому є ознака кількості та якості

¹ Тимофеев Л. И. Очерки теории и истории русского стиха. – М., 1958. – С. 6.

² Журавлёв А. П. Фонетическое значение. – Л., 1974; Журавлёв А. П. Содержательность фонетической формы поэтического текста // Вопросы стилистики. – Вып. 8. – Саратов, 1974. – С. 17–21; Воронин С. В. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании. – Л., 1990; Левицкий В. В. Звуковой символизм. Основные итоги. – Черновцы, 1998.

³ Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С. 202; Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – С. 384; Сучасна українська літературна мова. Стилїстика. – К., 1973. – С. 215; Тараненко О. О. Повтор // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 459; Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови. – Тернопіль, 2000. – С. 236.

звуків, які повторюються, оскільки повтор одного звука менше організовує мовлення, ніж повтори груп. Найбільшу семантичну вагомість одержують при цьому групи початкових звуків слова¹. Система звукоповторів, які надають емоційно-експресивного забарвлення тексту, може закріплюватися позиційно (наприклад, рима) або не мати закріплених позицій (оказіональні, або орнаментальні повтори) у тексті, проте в обох випадках вона орієнтується на звукову пам'ять слова, тобто його здатність викликати в пам'яті та притягувати до себе в тексті близькі за звучанням слова. Повторення звуків створює перегукування між словами, формуючи цілісні художні образи.

За допомогою звукоповтору будується синестезичний образ поетичного тексту – **звукова метафора**, в основі якої лежить звуконаслідування чи звукоцимболізм. Під **синестезією**² розуміють психологічний феномен, який полягає у перенесенні слухових відчуттів на зорові, нюхові, та ін. Це явище можливе завдяки здатності людського мозку встановлювати асоціативні полімодальні зв'язки. А. Р. Лурія³ запропонував виділяти такі типи синестезії: 1) емоційно-експресивні (хороший – поганий); 2) світлові (світлий, темний, блискучий); 3) дотикові (м'який, гострий, сухий); 4) просторово-об'ємні (повний, пустий, широкий). Експериментально⁴ доведено, що людина під час сприйняття звука обов'язково відтворює образ об'єкта, який його породжує. Цей образ полімодальний, тобто викликає найрізноманітніші за своєю природою асоціації – від зорових до нюхових. К. Д. Бальмонт пояснював синестезичне сприйняття законом творчості, доводячи, що "художник, який творчо мислить і відчуває, знає, що звуки світають, а фарби співають"⁵. Отже, саме *синестезія* лежить в основі асоціативно-образного сприйняття звука.

Звукові повтори перебувають у центрі уваги фоностилістики, яка досліджує звукову організацію тексту залежно від стилю мови, кількісну та якісну характеристику звуків у різних стилістичних умовах, виражально-зображувальну роль звуків і звукосполучень, питання евфонії мови тощо.

¹ Тьянов Ю. Н. Проблемы стихотворного языка. – М., 1965. – С. 148.

² Синестезия и звукоцимболізм // Психолінгвістическіе проблемы семантики. – М., 1983; Горелов И. Н. Синестезия и мотивированность знаков подъязыков искусствования // Проблемы мотивированности языкового знака. – Калининград, 1976.

³ Лурія А. Р. Курс лекцій по общей психологии. – М., 1964.

⁴ Теплов Б. М. Психология музыкальных способностей. – М.-Л., 1947; Носуленко В. Н. Психология слухового восприятия. – М., 1988.

⁵ Брик О. Звуковые повторы // Поэтика: Сборник по теории поэтического языка. – Пг., 1919. – С. 58–65; Любимова Н. А., Пинежанинова Н. П., Сомова Е. Г. Звуковая метафора в поэтическом тексте. – СПб., СПбГУ, 1996. – С. 12; Тараненко О. О. Повтор // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 459; Стулак Н. М. Фонетичний компонент в образній системі поетичного твору // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 143–151.

Дослідники по-різному класифікують звукоповтори, що функціонують у художніх текстах¹. У науковій літературі (переважно в літературознавчій стилістиці) повтор приголосних називають **алітерацією**, а звукоповтор голосних – **асонансом**. Якщо з терміном **асонанс** можна погодитися, то існуючий термін **алітерація**, на наш погляд, зовсім суперечить логіці, оскільки, він неточно визначає суть явища. Тому, як нам здається, доцільним для лінгвостилістики є використання термінології, введеної І. Г. Чередниченком². Фонетичну побудову висловлювання, в якому одна або кілька голосних у складах під наголосом набувають домінантного звучання, він називає **текстуальною акцентованою вокалізацією**. **Семантизований** повтор приголосних – **текстуальною консонантнитою**, яка може бути **чистою** та **комбінованою**. Ці явища в художньому мовленні функціонують як один з допоміжних евфонічних засобів, сприяючи посиленню художньої експресивності мови.

Показовими щодо явища текстуальної акцентованої вокалізації на **а, о, у, і, и, е** є поетичні тексти Грицька Чупринки, Дмитра Загула, Михайля Семенка, Майка Йогансена, Миколи Вінграновського, Ліни Костенко. У цих текстах п'ять голосних (**а, о, і, и, е**) набувають негативного чи позитивного значення у різних контекстах; **у** характеризується лише негативом; **о, и** становлять сенсорно-емотивний значеннєвий центр, усі інші – периферію. Тексти з акцентованою вокалізацією на один і той самий голосний звук мають різний зміст і характер експресії, а текстуальна акцентована вокалізація на різні голосні імпонує змістові різних висловлювань з однаковими або близькими емоційними відтінками в значенні. Так, наприклад, у шести ("Білий гарт", "Жниця", "Косовиця", "Ніч", "Сни", "Чайка") із двадцяти шести текстів Грицька Чупринки серед усіх звуків кількісно домінує голосний звук **а**. Що ж до насичення всього віршового тексту голосним **а** у сильній позиції (під наголосом), то воно не є частотним. Так, текстуальна акцентована вокалізація функціонує в тексті "Вальс", доповнюючи своїм звучанням змістову картину твору, викликаючи слуховий образ ридання, ридання, благання (*а-а-а-а...*), зорову картину – кружляння у танку. Такий звукоживопис утворюється за допомогою повторення слів: *плачуть, ридують, летять, розлажені, ображені, з одчаю, палко, тремтять, зникають, оплакані, в далеч, тікають, перелякані* тощо, в яких **а** стоїть у сильній позиції. Подібне явище спостерігається в текстах "Чайка", "Подзвіння". У "Хмарках" повтор **а** асоціюється із заколисанням, світли-

¹ Словарь литературоведческих терминов. – М., 1974; Літературознавчий словник-довідник. – К., 1997; Качуровський І. Фоніка. – К., 1994; Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства. – К., 1998.

² Чередниченко І. Г. Нариси із загальної стилістики сучасної української мови. – К., 1969. – С. 125.

ми й радісними хвилинами життя небесних хмаринок (використовуються такі слова: *хмарки, радісні, розпливаються, наче фарби, слявом-золотом, тануть, в'януть, стануть*). Акцентована вокалізація на **а** в текстах "Звуки", "Сни" сповнена одночасно величності, радості й суму, а в "Літніх тонах" – колискових звуків, радості від злиття з природою.

Явище чистої текстуальної консонантизації як елемент цілісного поетичного образу функціонує досить широко у текстах згаданих авторів. Семантизовані повтори приголосних звуків піддаються систематизації: поділу на центр і периферію (близьку й далеку) залежно від частоти семантизації та багатства й різноманітності сенсорно-емотивних значень. Так, наприклад, до центру тяжіють повтори звуків: **с, р**; до периферії (близької): **б, м, з, л, в, н, ш, х, п, д, ч, ж**; до периферії (далекій): **т, к, ф, ї, г, дз**. Чиста текстуальна консонантизація на **ц, дж, ґ** не зустрілася в розглянутих текстах. Кожен чистий повтор приголосних звуків характеризується властивим лише йому набором конотативно-експресивних значень, які мають позитивну чи негативну оцінку, яка проявляє себе у відповідному контексті. Так, наприклад, у текстах Миколи Вінграновського: "Сива стомлена сутінь снігів...", "Вологий запах, запах паші...", "У синьому небі я висіяв ліс...", "Стоять сухі кукурудзи...", "Фуґа", "Грім" досить часто повторюються такі слова: *стоять, сухі, суше, сяєві, Стожар, сива, стомлена, сутінь, снігів, слід, сорочий, сонця, сивосниву, сосну, свою, сосенятка, сосенята, синьому, сні, сад, сливи, сонях, спав, сутеніло, сатаніло, сходяв, скафандрі, свободу, смерті, стомлені, стопа, тепліло, сніговіється, снігурів*. Можна сказати, що деякі з них сприймаються як світлі, приємні, а інші створюють враження страшних, жахливих, тому й повтор **с** у певному контексті набуває своєрідного конотативно-експресивного, асоціативно-образного значення, наприклад: звук, що створюється дією сипання, сіяння; легенький свист у лісі; сивий туманець; стихання, заспокоєння, сон, засинання; свист куль; насування чогось страшного, жахливого, сивого, димного; стомленість, самотність; переблискування снігу, сутінки; світло, величність, піднесеність; яскравість, спека; посуха, сипання сонячного проміння, яке все висушує; осінній сум; сичання.

Змістовнішою, ніж чиста текстуальна консонантизація, є комбінована текстуальна консонантизація, оскільки простежується на рівні всього поетичного тексту чи його частини як цілісний синестезичний образ, який будується на переплетенні декількох ліній семантизованих однотипних повторів. Якщо чиста текстуальна консонантизація висвітлює якусь одну звукозображувальну лінію поетичного тексту, визначаючи семантику звукового повтору, яка інколи збігається у різних авторів у різних текстах, то комбінована

консонантивация представляє цілісний звукообраз, який визначає манеру передачі автором аудіовізуальних, тактильних відчуттів. Прикладів комбінованого консонантного повтору в розглянутих текстах кожного з авторів дуже багато. Так, наприклад, у тексті Майка Йогансена "Мое, моєньке миле, ясне – мі" простежуються повтори протягом усього вірша: **с, ч, л, сі, ні, не, на, мі: ...Сичить і сіє січень по вікні Дні в місячнеє сито. Коли б не ко-ні ні-ж-ні і смут-ні, Тебе не по-не-сли в осонні. Спи, сину мій тоненький, на ясній, На сонячній долоні.** Вони створюють аудіо-візуальний, тактильний образ *січня* (сичання, сіяння, світло, різкість, мороз), перехід від холоду до тепла, ніжності, м'якості, плавності, покірності, наспівності. У тексті "Заєць дитячий" (*Заячий вечір. Сніг. Ах! Блакитна стега суніч. І лягає, як стомлений синій китаєць З-поза сосонок Звіриних ніг, Із забутих дитячих книг Знайомий з'являється заєць. За яри, за ялини, за ячмінь Замаєчила Заяча Тінь*) досить відчутною є роль фонічного компонента, який захоплює своє символікою. За допомогою звукового живописання відтворюється повільне насування вечірньої тиші, темені (**с, ч, л**), у якій дрижать вуха зайчика, який замерз (**з, за**) і шукає, де б йому сховатися від холоду (**г, к, х**), а потім зник (**з, "тінь"**), наче й не було, залишивши пустку (**о**) й холод зимової ночі, сліди від м'яких, теплих і волохатих звіриних ніг (**ні, г, х, к**).

Отже, фонетична семантика входить у семантичну структуру поетичного образу як його невід'ємний складник, виконуючи естетичну, емоційно-експресивну, та інші функції.

Відтак, явища семантизації звукової будови потребують спеціального дослідження з метою їх систематизації та типологізації.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Валерій Чемес
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОВНА БІОГРАФІЯ ЯК СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПРИЙОМ

У предметному полі сучасної соціолінгвістики перебувають насамперед "мовлення у зв'язку з соціальним контекстом (або із соціальною структурою мовних спільнот) і її методи як інструменти дослідження мовної ситуації"¹. Одним із випробуваних прийомів моделювання мовної ситуації є, як відомо, анкетування (опитування), що забезпечується певною сукупністю параметрів для несуперечливого соціолінгвістичного опису відповідної референтної групи мовців (мікрорівень аналізу) чи певного соціального страту (макрорівень). А втім при аналізі отриманих анкет навіть за умови верифікативно достатньої їх кількості і незаперечно високого рівня відносної "прозорості" (однозначності) відповідей недоступними для дослідника залишаються мотиви і аргументації анкетованої особи при відповіді на запропоновані запитання. Іншими словами, поза увагою і подальшим аналізом дослідника опиняється власне мотиваційний параметр – особистий життєвий досвід особи, який значною мірою формує і структурує дискурс при спонтанній бесіді з нею інтерв'юера.

У цьому контексті одним із важливих і продуктивних прийомів соціолінгвістичного дослідження слід визнати так звану *мовну біографію*, який переживає сьогодні період свого активного застосування². Цей прийом дає можливість "живого" дослідження мовного буття (мовного статусу) особи, зокрема і в ускладнених мовних ситуаціях (напр., дво/ багатомовне середовище), а також опосередкованого з'ясування ментальнісних мотивацій можливої чи реальної зміни її (особи) мовного і / або етнічного самоототожнення.

Техніка укладання мовної біографії вписується в досить поширений соціологічний прийом **інтерв'ювання**, але має, на відміну

¹ Socio- și etnolingvistica. Bazele și sarcinile lor // Eugen Coșeriu. Lingvistica din perspectiva spațială și antropologică. Trei studii. – Chișinău, 1994. – P. 129–156.

² Поп., напр., Fix, Ulla. Das Generationengedächtnis und Sprachwandel. Sprachbiographisches Erinnern als Methode zum Erfassen von Sprachgebrauchswandel // Lerchner, Gottard, Marianne Schröder, Ulla Fix (Hrsg), Hronologische, areale und situative Varietäten des Deutschen in der Sprachhistoriographie. Festschrift für Rudolf Große. – Frankfurt am Main, Bern, 1995. – S. 31–38; Fix, Ulla. Sprachbiographien. Sprache und Sprachgebrauch vor und nach der Wende von 1989 im Erinnern und Erleben von Zeitzeugen aus der DDR. Inhalte und Analysen narrativ – diskursiver Interviews. Mit Dagmar Barth, unter Mitarbeit von Franciska Beyer. – Frankfurt am Main – Berlin – Bern, 2000.

від власне інтерв'ю, певні особливості, пов'язані, насамперед, із двоїстою сутністю веденої співрозмовниками бесіди. Перше протиріччя, яке тут слід відзначити, впливає з того, що особі пропонується викласти свою мовну біографію, виклад якої втім за змістом і формою значною мірою регулюється власне дослідником. Йдеться про неунікненну стереотипізацію (уніфікацію) соціо-мовних параметрів (пропонованих дослідником мікротем для висвітлення), які мають бути експліковані у текстовій формі "автором" біографії. Іншими словами, мовна **біографія** не є мовною **автобіографією**, вона за текстовими характеристиками є не формою **монологічного** мовлення, а з певними застереженнями – різновидом **діалогу**. Передбачаючи обмін репліками, діалог, відтак, вводить і певні обмеження вільного тематичного розвитку оповіді інтерв'юваної особи. З іншого боку, діалогічна інтеракція учасників розмови дозволяє коригування ходу бесіди (перепитування, навідні питання, пропозиції для розширеного висвітлення певного факту чи твердження, прохання проілюструвати прикладом певний момент мовної біографії тощо) для досягнення основної мети – отримання комунікативно самодостатнього тексту для його подальшого соціолінгвістичного аналізу із застосуванням відповідних процедур тлумачення як експліцитних, так і імпліцитних (дискурсивних) даних.

Наступне протиріччя полягає в тому, що насправді сам термін **мовна біографія** за внутрішньою формою не відповідає обсягу поняття. Адже відомо, що усяке соціолінгвістичне дослідження, завданням якого є, наприклад, моделювання власне мовного буття особи у формі вживання певної мови (мов) чи усвідомлюване визнання її рідною у межах групи, страту, соціуму тощо, передбачає залучення цих та інших соціологічних змінних для окреслення умов і чинників, що формують той чи інший вибір. Відтак більш мотивований характер тут має, очевидно, вживання терміна **соціо-мовна біографія** особи.

Далі йтиметься про певний досвід застосування зазначеного прийому у рамках участі автора у Міжнародному науковому проєкті, ініційованому Інститутом романістики Лейпцизького університету (Німеччина), "Мова і ідентитет у ситуаціях багатомовності. Мовна ідентифікація у поліетнічних регіонах Східної Європи (Р. Молдова і Україна)", у якому нас цікавило питання мовного самовизначення і мовного буття осіб української та інших національностей у південно-західних регіонах України з мішаним населенням у нових соціально-політичних умовах.

Україна є державою з феноменом регіональної багатомовності, насамперед у її південно-західному поясі областей (Закарпаття, Буковина, Південна Одещина), де окрім українців проживають і молдовани (румуни), а також болгари (Одещина) і представники інших

національностей. Беручи до уваги складну історію зазначених регіонів і відповідно – етносів (у різні періоди вони становили частини інших держав Європи, де українська, румунська, угорська, російська та інші мови мали різні функціональні статуси) важливо здійснити об'єктивне дослідження актуальної мовної ситуації. Це особливо важливо, насамперед, тому, що маємо нову “транзитивну” мовну ситуацію, зумовлену наданням українській мові в Україні із здобуттям незалежності статусу державної. Так само змінилася і ситуація з румунською мовою, ідентичною якій було визнано “молдавську” мову. Процес своєрідного функціонального оновлення захопив і інші мови, практиковані у зазначених регіонах України. Відтак можемо констатувати, що зазнали змін і соціо-культурні цінності, витворюючи нові співвідношення між категоріями національного і державницького у мисленні представників відповідних стратів сучасного українського суспільства.

Техніка укладання мовної біографії особи крім зазначеної вище форми (діалог, бесіда у невимушеній обстановці), передбачала включення в оповідь двох макротематичних модулів – соціологічного (об'єктивні дані) і соціолінгвістичного (суб'єктивні дані – ймовірно-мотиваційні висловлювання і формулювання особи)¹.

Робочою гіпотезою було прийнято припущення, що протягом першого десятиліття від декларування державного статусу української мови відбулася відповідна перебудова не лише в різноманітних сферах суспільного життя і народної освіти, а й, що є надзвичайно цікавим для соціолінгвістів, у мотиваційній ментальній сфері самих суб'єктів мовної ситуації – мовців, зокрема, безперечно, й у зазначених вище поліетнічних регіонах. Йдеться про такі можливі трансформації: 1) етнічне самовизначення особи – можливі напрямки *молдованин* → *румун*, *росіянин* → *українець*, *молдованин* – *українець*, *румун* → *українець*, *українець* → *румун* (*молдованин*) тощо; 2) мовне самовизначення особи (рідна мова й соціо-та психолінгвістичні критерії її можливої “зміни”); 3) національне са-

¹ Пор., напр., перелік деяких вузлових питань, пропонує для висвітлення учасникові розмови: 1) Ступінь володіння державною мовою; 2) яка Ваша рідна мова?; 3) ступінь володіння рідною мовою?; 4) що б Ви хотіли покращити у володінні рідною мовою?; 5) які перспективи бачаться Вам у функціонуванні рідної мови надалі у нашій країні?; 6) як ставляться люди різних професій, різного віку до проблем розвитку Вашої рідної мови? 7) чи відчуваєте Ви себе відповідно до вашої рідної мови і представником цієї ж національності? 8) чи доводилося Вам особисто відчувати недоброзичливе ставлення людей іншої національності до Вас чи до членів Вашої родини на побутовому рівні? 9) те саме – у спілкуванні з офіційними особами; 10) школу з якою мовою навчання відвідують (відвідуватимуть) Ваші діти, діти ваших родичів і чому? 11) що для Вас означає слово «Україна»? 12) які причини, на Вашу думку, того, що Ви бережете пам'ять про своїх предків, про історію людей Вашої національності? 13) з яких джерел Ви дістаєте інформацію про Україну, про її історію і про сьогоднішній день? 14) Що б мала робити Україна для українців за кордоном? 15) що Вас найбільше вражало у мовленні громадян інших регіонів України, де Ви бували? тощо.

мовизначення особи (йдеться про суб'єктивно-психологічно відчуження / невіднесення себе особою до українського громадянства і визнання / невизнання України єдиною батьківщиною).

Опосередковано про такі трансформації можуть свідчити дані, отримані, скажімо, у результаті проведеного останнього (у незалежній Україні – першого) **Всеукраїнського перепису населення 2001 року**, в яких тенденція повернення до “втраченої” етнічності і рідної мови, так само як і їх заміна на нові, навіть без спеціального аналізу проступає досить чітко, формуючи своєрідний вектор мовно-етнічних процесів у зазначених регіонах країни. Так, за даними **Перепису...** частка українців у населенні України зросла на 5,1% і становила 77,8% при тому, що їх абсолютна кількість зросла лише на 0,3%, відносна ж частка росіян зменшилася на 4,8%, молдаван, болгар, угорців – на 0,1%, а частка румун залишилася незмінною¹. Беручи до уваги відносно однаковий природний приріст населення цих національностей, слід припускати, що збільшення відносної частки українців відбулося за рахунок декларування цієї національності етнічними неукраїнцями, за винятком певної частини росіян, які могли виїхати за межі України на постійне проживання, насамперед до Росії, хоча інтенсивність цього процесу ніколи не обговорювалася як стала тенденція, на відміну від інших пострадянських країн – Балтії, Центральної Азії, Молдови тощо. Наведені макrorівневі офіційні дані у соціолінгвістичному аналізі можуть бути доповнені матеріалами мовних біографій окремих типових представників відповідних соціо-етнічних стратів з метою з'ясування мотиваційних психо-соціальних чинників подібних змін. “Найвразливіша” категорія тут, очевидно, вихідці з поліетнічних родин. Показовими для них є такі зокрема тлумачення запропонованих у ході розмови тем для висвітлення:

1) “хитання” у визначенні своєї національності осіб, які походять з мішаних родин – різнонаціональний шлюб батьків – або ж соціалізувалися в кількох різних мовно-етнічних середовищах. (пор., напр., фрагмент з мовної біографії студентки Ізмайльського педагогічного інституту (Одеська область) *Інни К.*, де навчаються переважно студенти з навколишніх поліетнічних регіонів: *А за національністю хто Ви?* – За національністю **молдованка**. – [...] То ким Ви себе вважаєте – молдованкою, румункою, болгаркою...чи ще не думали над цим? – Певно, що **болгаркою, болгаркою**. – *Болгаркою*. *А чому?* – Чому – тому що болгарську мову я знаю краще, ніж молдавську. – [...]. *А якою мовою в сім'ї говорять, переважно?* – Коли я їду додому, то розмовляють російською... вибачте – українською, на Хмельниччині, а бабуся проживає... – *На Одещині*. – Так,

¹ <http://www.ukrstat.gov.ua/Perepis/PidsPer.html>.

Ренійський район – там розмовляють переважно молдавською мовою. – *Молдавською мовою. Ну, а батьки ж пам'ятають молдавську мову?* – Так, так. – *Так що Ви можете з ними і по-молдавськи поговорити?* – Так, по-молдавськи, і по-болгарськи [...] – *Рідна мова, я вже запитав у Вас, але тут якраз так, за списком... Рідна мова Ваша?* – **Молдованська.** – *Рідною мовою як Ви володієте? Поставте собі оцінку.* – Тільки спілкування, не більше. Граматики, нічого я не знаю. – *Це при тому, що Ви свідомо вибрали цей фах, так...* – Це я про молдавську кажу. Тільки спілкування, а болгарську знаю більше. – *І щоб Ви хотіли покращити в володінні рідною мовою? Що б хотілось так одразу, щоб було краще, ліпше?* – У володінні **болгарською** мовою хочу покращити ще граматику, ну і... – *Тобто, є ще проблеми, так?* – Так.). Наведене «хитання» може бути зняте в майбутньому заміною етнічного самовизначення його політичним (державницьким) субститутом (*українець, -ка*);

2) прагматичне налаштування осіб неукраїнської національності (болгар, молдаван та ін.) віддати своїх майбутніх дітей у школу з українською мовою навчання (пор., напр., 1) *Зінаїда П.: А модель майбутньої Вашої родини?* – Я ще не замислювалася над цим. – *Зрозуміло. Але в принципі родина планується?* – Звичайно. – *Як у всіх. В яку школу віддасте [дітей] – з російською, з українською, з болгарською, з англійською мовою навчання.* – Мабуть, з **українською** і англійською мовою, тому це зараз... – *Два в одному...* – Ну, якщо в гімназію або ліцей з уклоном англійською, як правило, там українську, звичайно, вивчають; 2) *Надія Ч. (болгарка): А в яку школу Ви віддасте свого сина чи дочку, коли вони у Вас будуть? В школу з якою мовою? У яку країну?* – З **українською** мовою. Чому? – в нашій країні! – *Так. А який мотив – чому не з болгарською? Тепер же ж більше можливостей оволодіти рідною мовою, а українською так навчиться, так само, як російською?* – Хай він володіє добре, на доброму рівні державною мовою, а щоб вивчити болгарську і чи будь-яку іншу мову – це не важко, це багато вчителів і репетиторів...);

3) нові ментальнісні стереотипи (мовні кліше як їх текстовий корелят), сформовані частково вже у незалежницьку добу, зокрема у міркуваннях про зміст, який вкладається в поняття *Україна* (пор., напр., 1) *Надія Ч.:* Це – велика територія плодючих земель, народ, який бажає на протязі багатьох століть...бажав мати свою незалежну державу, і дуже веселий, співучий; 2) *Інна К.:* Україна... Велика держава, багатонаціональна... І... в якій є... прекрасне майбутнє.).

Відповідні дані мають і свій прагматичний потенціал, їх аналіз може бути використаний при визначенні основних напрямків державної політики в галузі мовно-етнічного будівництва в Україні. Відтак аналіз мовних біографій може з'ясувати причини і характер можливої зміни ціннісних орієнтацій особи у її мовно-етнічному самовизначенні. Маємо на увазі так феномени: 1) Втрата/збереження ет-нічної

індивідуальності, спричинена новими соціально-політичними умовами в Україні; 2) конфлікт у свідомості мовців з відповідних регіонів країни щодо етнічного і / або мовного самовизначення особи; 3) залежність втрати/збереження мовної/ етнічної ідентичності від соціодемографічних показників (чинників), серед яких: а) освітній рівень особи; б) вік (покоління); в) соціальний статус (наприклад, державний службовець, студент, робітник тощо); г) тип шлюбу (моноетнічний, мішаний); г) тип поселення, в якому мешкає особа (місто – село тощо); д) тип поселення з мовної точки зору (одномовність, двомовність, багатомовність); е) зміна/незміна місця проживання; е) мова викладання в середній школі, вищій школі; ж) стать мовця тощо.

Отриманий текст **біографії** у формі магнітофонного запису (з подальшим транскрибуванням) може бути проаналізований не лише з погляду власне його змісту, а й з погляду психолінгвістичних особливостей самого мовлення (ефекти переключення мовного коду, паузи, обмовки, порушення орфоепічних норм при певних емоційних станах, темп тощо). Так само цінним є отриманий матеріал для паралельної оцінки дослідником і власне мовних характеристик тексту з огляду на неминуче відбиття в ньому особливостей регіонального мовлення в ситуаціях практикованої двомовності чи багатомовності у відповідних регіонах, оскільки у текстах **біографій** обов'язково присутні явища міжмовної інтерференції на всіх чи на певному рівні мовної системи – фонетичному, лексико-семантичному, синтаксичному, що є цінним матеріалом для лінгвістичного аналізу. Відтак не підлягає сумніву, що соціолінгвістичний прийом **мовної (авто)біографії**, маючи зазначені вище переваги і процедурні особливості, може ефективно застосовуватися у практиці польових досліджень мовного буття особи.

Оксана Калиновська

Національний університет “Києво-Могилянська академія”

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ 70-Х РОКІВ ХХ СТ.

70-і роки ХХ ст. – період найвищого рівня уніфікації комунікативного простору в радянський період української історії, саме в цей період “вже була вибудована система нормативів, принципів, які лежали в основі організації і мови, і мовлення – всього мовного життя радянського суспільства”¹. Найпоследовніше й найвиразніше всі лексико-семантичні особливості політичної комунікації реп-

¹ Романенко А. П. Советская словесная культура: отечественная история её изучения // Вопр. языкознания. – 2002. – № 6. – С. 132.

резентують тексти партійних документів, що регулювали не тільки суспільно-політичну, виробничу сфери, а й мовну. Будучи джерелом усіх мовних інновацій, дані тексти були функціонально значущими, відігравали роль мовного стандарту, формували смислову парадигму, в межах якої розгортався зміст будь-якого тексту суспільної комунікації в СРСР.

Джерелом аналізу є доповіді, промови, виступи, статті, привітання партійних секретарів ЦК КПРС і ЦК КПУ за період з 1970–1980 рр., а також матеріали партійних з'їздів та пленумів¹.

Радянський політичний дискурс, представлений в текстах партійних документів, організований системно². Маємо на увазі чітку організацію його лексичного складу, що містить "основні блоки ідеологем і міфологем, пов'язаних між собою жорсткими структурними відношеннями"³. Системність РПД забезпечує передусім вивіреним фундаментальний лексикон, ядро якого становлять ідеолексеми – лексичні одиниці, "які задають тематичну цілісність і виформовують парадигмальні класи лексичних елементів"⁴: *комунізм, комуніст, лєнінізм, марксизм-лєнінізм, партія, соціалізм, соціаліст тощо*, а також їхні деривати: *комуністичний, соціалістичний, лєнінський тощо*, котрі стали основою системи атрибутивних значень ідеологічно і соціально значущого контексту, вибудованого в чітких опозиціях: ідеологічно правильний/ідеологічно неправильний, хороший/поганий, свій/чужий тощо відповідно до потреб радянського політичного дискурсу.

Системний аналіз політичного дискурсу передбачає вияв відношень парадигматичного характеру й синтагматичних відношень, представлених у тексті сполучуваністю мовних одиниць. Аналіз лексичної сполучуваності підтверджує обмеження і лексико-тематичних груп, і сполучувального потенціалу слів, наслідком чого є звуження їх лексичного значення, аж до повного смислового "вивітрювання"⁵.

Сполучуваність у системі РПД закріплюється чітким порядком слів і частотою вживання. (Частота вживання ключових атрибутів становить: радянський – 41, соціалістичний – 32, комуністичний – 29, революційний – 21 на 2000 повнозначних слів). Жорсткі умови

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1982. – Т. 11; 1983. – Т. 12; КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2-х томах. – К., 1976; *Брежнев Л. І.* Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС. – К., 1978; *Щербицький В. В.* Вчити і виховувати молодих будівників комунізму. – К., 1977.

² *Кулина Н. А.* Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры. – Екатеринбург, 1999. – С. 3.

³ *Кулина Н. А.* Знач. праця. – С. 3.

⁴ *Бацевич Ф. С.* Нариси з комунікативної лінгвістики. – Львів, 2003. – С. 169.

⁵ *Вейнрейх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике – М., 1970. – Вып. V. – С. 223.*

дистрибуції у системі РПД, зумовлені дією екстралінгвістичних факторів, нав'язують ідеологічну семантику будь-якому поняттю. Без "ідеологічного маркування" жодне явище у системі РПД не існує. Така особливість лексико-семантичних зв'язків приводить до своєрідної "спеціалізації"² слова вживатися в чітко вираженому ідеологічному контексті¹, наслідком чого є семантичний зсув у структурі слова – актуалізація ідеологічного компоненту значення: *комуністична мораль, робітнича совість, робітнича честь тощо*. Утворення подібних конструкцій протирічить і логіко-семантичній сполучуваності, і правилам семантичного узгодження. Такі структури виникають як наслідок понятійної сполучуваності, у них відсутній природний зв'язок предметів думки і з цієї точки зору можна говорити про максимальну необмежену свободу сполучуваності, умови "вільної семантики"². Наслідком вільної сполучуваності стала ідеологізація не лише абстрактних понять: *напря́м, активність, свідомість, підхід, завдання*, назв морально-етичних категорій: *совість, честь, мораль, патріотизм, оптимізм тощо* (лексем з ослабленим денотативним компонентом), а й звичайних для мовної свідомості значень: *сім'я, діти, жінка, місто, село тощо*.

Стандартним прийомом ідеологізації лексичних одиниць у системі РПД є прийом предикації. Іменний присудок регулярно використовується як засіб "ідеологічного маркування": *"партія – розум, честь і совість нашої епохи", "комсомол – вірний помічник партії", "перемога Жовтня – найглибше революційне перетворення ХХ століття" тощо*. Такі констатації у текстах партійних документів є стереотипними номінаціями, що містять основні міфологеми й ідеологеми аналізованого дискурсу, стверджують високий ступінь цінності об'єкта вислову³, фетишизуючи його.

З реалізацією невалентних зв'язків в ідеологічно значущому контексті РПД пов'язано утворення оказіональних значень: *рад-янська жінка, рідна комуністична партія, комуністичне ставлення до праці тощо* і сполучень, утворених поєднанням взаємовиключних понять: *"чітка система організації творчого процесу", "постанова про ініціативу" тощо*.

Ще однією особливістю РПД є наявність багатокomпонентних атрибутивних сполучень "подвійної експресивності", що виявляються структурами найвищого знакового рівня. Утворюються вони за рахунок включення в семантику багаточленних номінацій компонентів емоційного характеру: *нові величні діла, священна народна пам'ять, знаменний лєнінський ювілей тощо*.

¹ Кочерган М. П. Слово і контекст. – Львів, 1980. – С. 16.

² Гловінський М. Ново мова // 12 Польських есеїв. – К., 2001. – С. 160.

³ Левин М. Ю. Избранные труды. Поэтика. Семиотика. М., 1998. – С. 546.

Знаковими виступають і субстантивні багатокомпонентні сполуки з віддієслівними іменниками *підвищення, зростання, збільшення, зміцнення, розширення, вдосконалення, примноження* тощо, які в ідеологічно насиченому контексті РПД реалізують сему "процесуальність". У словосполученнях *зміцнення могутності, зростання темпів, піднесення рівня, підвищення рівня* дані іменники, актуалізуючи таку семантичну ознаку, як постійна повторюваність дії, утворюють словосполуки "дубльованої семантики". Повторювані семи приводять до вияву надлишковості на семантичному рівні¹. Таке "розширення" значення пов'язано зі спустошенням власного змісту слів, їх десемантизацією².

У системі РПД на основі аналізу синтагматики (що є обмеженою й регулярною) можна говорити про синонімічні відношення слів: різні за обсягом денотації слова, сполучаючись з одним і тим же атрибутом, стають близькими за значенням і виступають взаємозамінними. Якщо два слова вживаються абсолютно однаково в усіх випадках, то вони "повинні бути тотожні за змістом"³. Для системи РПД характерна квазісинонімія: *комуністичний, радянський, рідний, близький; батьківщина, держава; наш, рідний, соціалістичний*. Експліцитно синонімічні зв'язки представлено конструкціями із сурядним сполучником і: *міста і села, серп і молот, батьківщина і партія, партія і народ тощо*.

Дослідження метафор у системі РПД аналізованого періоду підтверджує їх конвенціональний статус. Значна частина метафор реалізовується в сполученні з кількома метафоричними моделями. Актуалізованою є метафорична модель руху, утворена на основі переосмислення значення лексеми *крок* і доповнена переосмисленими значеннями розміру, часу, швидкості: *семимильні кроки п'ятирічки, нові великі кроки, рух шириться все більше і більше, швидко просуваються вперед усі наші союзні республіки*.

Повторюваність, частота вживання ідеологізованих сполучень у системі РПД зумовлюють надзвичайно високий ступінь спаяності лексичних компонентів, що утворюють нероздільні мовні звороти, котрі виконують лише знакову функцію: *неухильне підвищення активності і боєздатності, неухильне підвищення ідейно-політичної та організаторської роботи, неухильне підвищення відповідальності за доручену справу*.

Говорячи про співвідношення розглянутих конструкцій з реальною дійсністю, треба зазначити, що вони не мають не тільки референтів, а й хоч трохи окреслених десигнатів, через що не мають істинних значень щодо реального світу, тому стають "знаками-символами певних суб'єктивних прагнень і настанов"⁴, знаками-тоте-

¹ Гак В. Г. Языковые преобразования. – М., 1998. – С. 476.

² Дридзе Т. Семантическая структура слова. – М., 1979. – С. 170.

³ Кочерган М. П. Знач. праця. – С. 38.

⁴ Бондаревська І. А. Слово і стиль // Слово в аспекті функціонування. – Полтава, 1996. – С. 34.

мами, що виконують лише ритуальну функцію. У системі РПД використовуються засоби, що дозволяють досягти максимальної організації тексту й мінімальної його смислової диференціації.

Обмеженість синтагматичних відношень зумовила абсолютну граматичну правильність у системі РПД і водночас призвела до ущербності в сфері масової комунікації. В умовах штучного обмеження парадигматично-синтагматичних відношень мова не реалізовує основної своєї функції – комунікативної. У системі РПД увесь текст постає текстом “нульового змісту”, перетворюючись на знак певних ритуальних магічних дій, і тому відображає не справжню соціальну реальність, а “ідейну міфотворчість” радянської доби.

ЛІНГВОДИДАКТИКА

Михайло Торчинський

Уманський педагогічний університет імені Павла Тичини

СЕМАНТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Мовний розбір – це “методичний прийом навчання шляхом аналізу мовних одиниць та їх характеристики з метою докладного вивчення і систематизації здобутих знань”¹. Ця проблема є однією з найскладніших у лінгвістиці та лінгводидактиці і має давню історію: до неї зверталися у своїх дослідженнях П. О. Афанасьєв, О. М. Біляєв, Ф. І. Буслаєв, А. П. Медушевський, Г. Р. Передрій, О. М. Пешковський, І. І. Срезневський, М. Г. Стельмахович, О. В. Текучов, К. Д. Ушинський, С. Х. Чавдаров, І. Г. Чередниченко та інші мовознавці і методисти.

Залежно від об’єкту лінгвістичного аналізу розрізняють фонетичний, лексичний, морфологічний, синтаксичний та інші його види. Пов’язуючи теорію із практикою, забезпечуючи постійне повторення вивченого, вимагаючи від його виконавців максимальної самостійності, усі види мовного розбору відносяться до активних методичних прийомів.

“Синтаксичний розбір виробляє уміння аналізувати структуру простого, простого ускладненого і складного речення, розкривати характер синтаксичних зв’язків слів у словосполученні і реченні та синтаксичних відношень...”². Звичайно, основна увага приділяється простому реченню, оскільки аналіз інших синтаксичних конструкцій ґрунтується на вихідних позиціях, які стосуються розбору цієї мовної одиниці.

¹Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 519.

²Там само. – С. 520.

У сучасному мовознавстві поширений погляд, "згідно з яким у реченні необхідно виділяти формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти"¹. Проте абсолютна більшість підручників для вищої і середньої школи, численні посібники та методичні рекомендації, пропонуючи схеми аналізу простого речення, практично ігнорують його семантичну структуру. Детально характеризується лише формально-синтаксична організація речення, основу якої становлять синтаксичні зв'язки, що є підставою для виділення членів речення. Семантичну структуру в традиційних схемах розбору репрезентує розмежування речень за характером вираженого відношення до дійсності на стверджувальні та заперечні, а комунікативну – поділ їх за метою висловлювання на розповідні, питальні і спонукальні та за емоційно-експресивним забарвленням на окличні й неокличні². Як бачимо, практично не висвітлюється семантико-синтаксична організація речення, в основі якої лежить відображення предметів і явищ та їхніх відношень. Тому включення двох нових пунктів до схеми синтаксичного розбору простого речення ("11. Семантико-синтаксичний аналіз (визначення предикатних, субстанціальних і вторинних синтаксем). 12. Комунікативний аналіз (визначення теми і реми висловлювання та засобів їх розрізнення)"³ усуває цей недолік і забезпечує комплексний розбір простого речення як цілісної мовної одиниці.

Звичайно, такий аналіз передбачає і традиційну характеристику речення, й узвичаєне визначення його компонентів. Проілюструємо це на прикладі *Напровесні до Оксаниної оселі невблаганно прийшов тяжкий переднівok* (М. Стельмаха). Основними класифікаційними ознаками цього речення є те, що воно просте, розповідне, неокличне, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, неускладнене.

Пунктуаційний аналіз цієї синтаксичної конструкції включає лише одне правило (вживання крапки в кінці розповідного неокличного речення).

Складним є власне аналіз головних і другорядних членів речення, до якого входять "а) пояснюване слово; б) запитання; в) аналізоване слово; г) член речення; г') засіб вираження; д) тип синтаксичного зв'язку"⁴. Зразком може бути аналіз обставини: *прийшов (куди?) до оселі* – обставина місця, виражена іменником жіночого роду в родовому відмінку однини з прийменником; зв'язок – слабке посереднє керування.

¹ Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 519.

² Ожоган В., Дмитрук В. Навчально-методичний комплекс з сучасної української мови (синтаксис). – Кіровоград, 2001. – С. 63.

³ Мовні розбори. Ч. 1. Схеми. – К., 2001. – С. 8.

⁴ Там само. – С. 8.

Семантичне членування речення породжує виділення синтаксем (синтаксема – “мінімальна [...] семантико-синтаксична одиниця, компонент семантичної структури речення”¹).

У семантично елементарному реченні виділяються синтаксеми предикатні, які стосуються ознаки і вважаються основними у семантико-синтаксичній структурі речення, та субстанціальні, які мають значення предметності і безпосередньо залежать від предикатів.

Розрізняють предикати **дії** (вказують на діяльність, яка активно породжується діячем), **процесу** (вказують на дію, яка не передбачає активного виконавця), **стану** (вказують на стан як тимчасову характеристику предмета), **якості** (позначають постійну ознаку предмета), **кількості** (забезпечують кількісну характеристику) та **локативні** (вказують на статичну природу просторової ознаки).

Субстанціальні синтаксеми поділяються на **суб'єктні** (вказують на виконавця дії, носія ознаки тощо), **об'єктні** (позначають предмет, на який спрямована дія), **адресатні** (вказують на особу чи істоту, на користь якої відбувається дія), **інструментальні** (позначають знаряддя і засоби дії) та **локативні** (доповнюють локативні предикати безпосередньою вказівкою на місце, напрям або шлях руху)².

Аналіз синтаксем передбачає насамперед виділення предикатів, які за формально-синтаксичним принципом співвідносяться із присудком. Таким чином, “дискусія про те, який з двох головних членів важливіший”³, вирішується на користь присудка (предиката), тому що саме він – “основний компонент предикативного сполучення, що є носієм усіх трьох граматичних категорій предикативності, тобто персональності, темпоральності і модальності”⁴.

У наведеному реченні, оскільки дієслово *прийшов* вжито в переносному значенні і вказує “на ситуацію, що не передбачає активного виконавця, а стосується суб'єкта процесів, які ним не породжуються й активно та безпосередньо не стимулюються”⁵, виділяється предикат процесу.

Зі складу субстанціальних синтаксем представлені лише дві: суб'єктна, яка є пасивним носієм процесу (*переднівок*), та локативна, яка вказує на напрямок його перебігу (*до оселі*).

Предикатні та субстанціальні синтаксеми формують семантично елементарне просте речення, однак переважна більшість речень становить собою “ускладнену реченнєву синтаксичну одиницю, у структурі якої можна розрізнити основне (немодифіковане)

¹ Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 546.

² Вихованець І. Р. Знач. праця. – С. 250–266.

³ Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К., 1994. – С. 110.

⁴ Сиротинина О. Б. Лекції по синтаксису російського язика. – М., 1980. – С. 52.

⁵ Вихованець І. Р. Знач. праця. – С. 251.

елементарне просте речення і вторинний член речення (або вторинні члени речення), витворений (витворені) з вихідного елементарного простого речення (або елементарних простих речень)⁵. До вторинних синтаксем належать **адвербіальні** (синтаксеми з обставинною семантикою, передусім **часові, причинові, цільові, допустові та умовні**), **атрибутивні** (вказують на ознаку) та **модальні** (виражають ставлення мовця до сказаного).

У нашому прикладі чітко простежується вторинна адвербіальна часова синтаксема (*напровесні*); інші синтаксеми можна віднести до атрибутивних, причому якщо атрибутивність прикметників *Оксаниної* та *тяжкий* не викликає заперечень, то щодо прислівника *невблаганно* вона проявляється лише шляхом трансформації речення: *До Оксаниної оселі прийшов тяжкий переднівок? Він був невблаганним.*

Завершує повний синтаксичний розбір простого речення характеристика його комунікативних ознак та порядків слів у ньому.

Звичайно, розмежування формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного членування є одним із суттєвих недоліків такого аналізу. В ідеалі хотілось би, щоб про кожен компонент речення була викладена інформація, яка включала б усі його аспекти, на зразок: *прийшов* (коли?) *напровесні* – за формально-граматичним принципом слово є другорядним членом речення – детермінантом з часовим значенням (непоширеною обставиною часу), що виражається прислівником; за семантико-синтаксичним принципом воно співвідноситься із вторинною адвербіальною часовою синтаксемою; за комунікативними ознаками слово входить до складу реми висловлювання; із граматичною основою воно поєднується зв'язком прилягання.

Однак такому поєднанню перешкоджає ряд факторів, серед яких основними є неузгодженість між собою вказаних принципів аналізу (наприклад, модальні синтаксеми у формально-синтаксичній структурі не мають аналогів); спрямування комунікативної організації речення не у сферу мови, а у сферу мовлення; занадто громіздка структура об'єднаної конструкції. Тому більш доцільним є збереження роздільного аналізу формально-граматичних, семантико-синтаксичних та комунікативних ознак простого речення, причому тільки детальна характеристика семантичної структури, поряд з іншими, здатна забезпечити дійсно комплексний його аналіз.

⁵ Вихованець І. Р. Знач. праця. – С. 129.

Андрій Ніколаєнко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОШУК ПЕРЕКЛАДОЗНАВЧОГО ПІДХОДУ ДЛЯ ОПИСУ Й АНАЛІЗУ ПЕРЕКЛАДІВ ПУБЛІЦИСТИКИ

У ХХ сторіччі значно посилилися міжнародні зв'язки, тому кількість перекладів неймовірно збільшилася в порівнянні з минулими історичними періодами, що прискорило розвиток перекладознавства. Цей висновок можна зробити, по-перше, з того, що з'явилося безліч поглядів на процес перекладу й оцінку його результатів, і, по-друге, із того, що перекладознавці серйозно почали зважати на переклад текстів, що належать не до художнього стилю¹. Також з'явилися численні заклади, що навчають майбутніх перекладачів. І для дослідження, і для викладання перекладу дуже важливим є з'ясувати, який підхід найадекватніше описує процес перекладу й найоб'єктивніше оцінює його результат.

Оскільки наше дослідження присвячене перекладам публіцистичних текстів, основною проблемою, що розглядається в цій статті, є з'ясування того, який підхід найбільш адекватно описує переклад публіцистичних текстів.

Для цього необхідно:

- а) визначити риси підходу, який би найбільш об'єктивно описував переклад публіцистики;
- б) розглянути й прокласифікувати наявні підходи;
- в) з'ясувати, котрий з розглянутих підходів найбільше відповідає визначеним рисам.

1. Риси підходу.

1.1. Правильність перекладу.

Для того, щоб зрозуміти риси найадекватнішого підходу, необхідно з'ясувати, що таке є взагалі правильність. Спочатку наведемо загальнофілософське трактування правильності. Правильність – це відповідність дій суб'єкта певним правилам². Отже, правильність не є щось об'єктивно істинне й абсолютне, а лише те, що відповідає системі правил, що склалися на даний момент. Для перекладу це означає, що він повинен відповідати певним моделям текстів, які вважаються правильними в певний часовий проміжок.

1.2. Переклад текстів, що належать до художніх та нехудожніх стилів.

Розглядаючи перекладознавчі парадигми, ми з'ясували, що здебільшого, перекладознавче теоретизування відбувається на

¹Snell-Hornby M. Übersetzen, Sprache, Kultur // Mary Snell-Hornby (Hrsg.) Übersetzungswissenschaft – Eine Neuorientierung. – Francke Verlag Tübingen und Basel, 1994. – S. 12.

²Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания. – М., 1973. – С. 81.

основі художніх текстів. А чи такі ж очікування існують щодо нехудожніх текстів? Мабуть, що ні. Від перекладу тексту художнього стилю очікують якомога точнішого відтворення оригіналу (і його форми, і функції, між якими існує дуже складна взаємодія). Від перекладу тексту офіційно-ділового стилю вимагається лише точне відтворення змісту, а форму диктують правила побудови документів мовою перекладу. Прикладом того можуть бути данські та німецькі судові вироки, які оформлюються по-різному¹. Чи такий же висновок можна зробити, порівнюючи англо-, німецько- та україномовні публіцистичні тексти. Вони можуть виражати майже той самий зміст (змістові зсуви теж майже завжди відбуваються, як це показав П. Кузмауль²), але відрізнятися синтаксичною будовою й основною стилістичною тональністю.

Отже, нас цікавить такий підхід до перекладу, який враховує:

- а) конвенціональність правильності перекладу;
- б) стильову належність тексту мовою оригіналу та перекладу.

2. Основні перекладознавчі парадигми.

Серед сучасних перекладознавчих парадигм можна виділити такі групи:

- суто лінгвістичні перекладознавчі парадигми;
- “маніпуляційну” перекладознавчу парадигму.

2.1. Суто лінгвістичні перекладознавчі парадигми

Підходи, що належать до суто лінгвістичної парадигми мають такі характерні особливості:

- переклад відбувається виключно між мовами (лектами);
- явища культури розглядаються лише як складності, які заважають відбутися повноцінному перекладові;
- не враховується зміна функції тексту перекладу в порівнянні з функцією тексту оригіналу³.

Недоліки лінгвістичноорієнтованого перекладознавства намагалися здолати А. Нойберт і Г. Шрев у своїй книзі “Переклад як текст”⁴. Спочатку вони цілком прийнятно твердять: “Перекладознавці повинні розглядати реальну практику перекладу. Замість того, ми вивчаємо кабінетні концептуалізації перекладу”⁵. Але представник “маніпуляційної” парадигми А. Лефеве жорстко їх прокритикував за те, що, крім початкових заяв їх книга це – лише намагання примирити лінгвістику тексту з реальним процесом перекладу⁶.

¹ Vermeer H. Übersetzen als kultureller Transfer // Mary Snell-Hornby (Hrsg.) *Übersetzungswissenschaft – Eine Neuorientierung.* – Francke Verlag Tübingen und Basel, 1994. – S. 34.

² Kußmaul P. Übersetzung als Entscheidungsprozeß // Mary Snell-Hornby... – S. 211–220.

³ Vermeer H. Übersetzen als kultureller Transfer // Mary Snell-Hornby... – S. 45.

⁴ Neubert A. Shreve G. *Translation as Text.* Kent, Ohio and London: The Kent State University Press, 1992.

⁵ Там само. – P. 5.

⁶ Lefevere A. *Discourses on Translation.* – Amsterdam, 1993. – P. 231.

2.2. "Маніпуляційна" парадигма.

Критикуючи підходи лінгвістичноорієнтованого перекладознавства, ми вже згадували про представників другої парадигми – "маніпуляційної". Ця перекладознавча школа в Європі розглядає перекладознавчі студії як відгалуження порівняльного літературознавства. Центр цієї школи зараз перебуває в голандськомовному просторі. Основні представники цієї школи: А. Лефевер, Ж. Ламбер, Т. Германс. Також до неї належать М.Снелъ-Горнбі із Швейцарії та деякі ізраїльські вчені, зокрема Г Турі та І. Бен-Зохар. Головні члени цієї групи виклали свої погляди в антології есе *The Manipulation of Literature. Studies of Literary Translation*, на основі яких їм дали прізвисько "Маніпуляційна школа". Це і справді слушна назва їх підходу. У вступі до книги Т. Германс пише, що з точки зору літератури, що стприймає будь-який переклад вимагає певної маніпуляції вихідного тексту для певної мети. Звідси випливає, що точка відліку цієї школи прямо протилежна точці зору лінгвістичноспрямованої школи. І це не спроба еквівалентності, а визнана маніпуляція¹. Ж. Лабер і Г. ван Хорп пропонують схему функціонування дескриптивної моделі перекладу й наголошують на тому, що аналізуючи переклади, вони розглядають тексти не ізольовано, а лише як частини певних літературних систем².

Г.Турі запропонував вихід з глухого кута, у якому опинилося лінгвістичноспрямоване перекладознавство в своєму есе. У цій праці він пішов протилежним шляхом. Його вихідним положенням було: перекладом є висловлювання або текст, який розглядається як переклад в певній культурі, тобто який сприймається і функціонує як переклад в цій соціокультурній системі³. Це дозволило йому змінити ставлення до поняття еквівалентності як до чогось обов'язкового для перекладу: якщо текст А, це переклад тексту Б (тому що його так розглядають і сприймають таким в межах даної соціокультурної конфігурації), тоді ми вважаємо, що відносини між цими текстами – це відносини еквівалентності. Іншими словами, еквівалентність – це просто назва для відносин перекладу, які існують між двома текстами, один з яких є перекладом іншого.

Основним наслідком цієї зміни перспектив стало те, що студент або дослідник вже не ставить питання на зразок: "Чи ми маємо достатній рівень еквівалентності (якого типу, на якому рівні), щоб назвати цей текст перекладом?" Навпаки, еквівалентні відносини, або, краще сказати, відносини перекладу, сприймаються як належне і зараз постає питання, який тип відносин перекладу ми маємо і чому саме цей тип відносин, а не якийсь інший.

¹ *Hermans T. Introduction // Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation*.ed, Theo Hermans. –London & Sydney, 1985. – P. 9.

² *Lambert J. van Gorp H. On Describing Translations // Manipulation of Literature...* – P. 42–53.

³ *Toury G. In Search of a Theory of Translation. Tel-Aviv, 1980. – P. 43.*

Відповідь на питання Г. Турі вбачає в нормах, тому що вони визначають, які типи відносин перекладу і на якому текстовому рівні існують між текстом оригіналу та текстом перекладу. Таким чином, концепція норми займає місце концепції еквівалентності як основного поняття для дослідника. З точки зору перекладача кожна перекладацька дія, кожний момент прийняття рішення керовані нормами. Для дослідника норми є **категорією описового аналізу** явищ перекладу. Г. Турі визначає різні типи норм, він розрізняє позитивні і негативні норми і, що більш важливо, попередні та операційні. Останні він розподіляє на матричні та текстуальні. А також він додає особливу категорію норм, які він називає початковими, тому що вони визначають, що переклад націлений на текст перекладу або на текст оригіналу. Далі він їх розподіляє з погляду їх нормативної сили: обов'язкові норми, тенденції та те, що ще вважається припустимим.

Концепція Г. Турі була розвинена Т. Германсом у його есе¹. Теоретичні роздуми, які він пропонує стосовно поняття перекладацькі норми, мають дві перспективи: перспектива системної теорії та перспектива контекстуалізації перекладацької поведінки як соціальної поведінки.

Цей підхід узгоджується з функціонально-описовою тенденцією, яка існує в перекладознавстві останні п'ятнадцять років і відрізняється від підходу Г. Турі тим, що менше прив'язана до фактичного процесу перекладу. Він також стосується всіх типів перекладу (усного і письмового, художніх та нехудожніх текстів).

Поняття норми в соціо-культурній системі, у якій норма виконує функцію зворотного зв'язку краще розглянути через поняття угоди. Угоди виникають з досвіду, що повторюється, вони є прецедентами, а отже передбачають загальне визнання. Угоди в цьому розумінні ще не є нормами, або, можливо, вони є імпліцитними нормами. Вони залежать від правил і загальних уподобань, а саме від того, що певний курс дій буде прийнятий у певній ситуації. І вони дуже корисно обмежують можливості поведінки в повторюваних ситуаціях такого типу.

Але потім угоди перестають бути просто бажаним типом поведінки і перетворюються на єдино прийнятний тип поведінки. На цьому етапі вони перетворюються на норми. Важливою рисою норми є її нормативна сила, модальність повинності, слабка або сильна. Подібно до угод норми обмежують поведінку. До цих пір ми розглядали тільки зовнішні прояви норм, а саме їх регуляторну роль і нормативну силу. Але істотною частиною норми є зміст цієї норми. Змістом норми є соціально-прийнятне поняття того, що є правильним.

¹ *Hermans T.* Зазнач. праця. – Р. 27.

Таким чином, перекладацькі норми є соціальною реальністю понять перекладацької правильності, ця соціальна реальність забезпечує координацію стосовно форми та використання перекладацьких засобів в певній соціо-культурній спільноті¹.

Норми дозволяють перекладачу, який стикається з непередбачуваним надходженням інформації (тексту оригіналу), скоротити кількість потенційних вирішень для великого обсягу перекладацьких завдань тим, що він приймає тільки ті вирішення, які запропоновані нормами, що допомагають більш вдало створити текст перекладу, який відповідає певній моделі і певному поняттю про правильність. Отже, згідно з підходом маніпуляційної школи, дуже важливим є визначити, що ж є нормативним у такій культурі для текстів перекладу, які мають стати частиною соціо-культурної спільноти, що сприймає.

Таким чином, маніпуляційна парадигма дозволяє об'єктивніше розглядати процес перекладу й оцінювати його результати ніж це робить лінгвістично спрямоване перекладознавство (до речі, як і емпіризм, привалююче в Україні), тому що не дає прескриптивних рекомендацій, враховує стильову належність і відповідає загальнофілософському трактуванню правильності. І саме воно дає можливість об'єктивно розглядати переклад газетно-публіцистичних матеріалів, тому що головним стає те, наскільки переклад відповідає вимогам до таких текстів у культурі сприймання, що дуже важливо для газетно-публіцистичних матеріалів, бо вони розраховані на масового читача, який повинен їх пізнавати як такі. Це і забезпечить їх конкурентноздатність. Тому саме такий підхід пропонуємо застосувати в нашому дослідженні.

Олена Максименко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ УСНОГО ПЕРЕКЛАДУ В УКРАЇНІ

Українські університети почали приєднуватись до Болонського процесу, метою якого є формування спільного освітнього і наукового простору в Європі до 2010 року. Позаяк систему підготовки усних перекладачів в Європі вже вироблено, у найвідоміших центрах підготовки перекладачів її методологічні та методичні засади узгоджено, то напевно чи Україні варто витратити час та зусилля на створення якихось своїх, "революційних", моделей підготовки. Безсумнівно, слід використовувати багатий інтелектуальний потенціал

¹ T. Hermans Translation Norms and Correct Translations. // Translation Studies: The State of the Art: Proceedings of the First James S. Holmes Symposium of Translation Studies. – Amsterdam, 1991. – P. 163.

і досвід українських викладачів мови та перекладу, а також цікаві багаторічні напрацювання російських фахівців. Але для того, щоби швидко і з гідністю інтегруватись у європейський простір освіти і науки, на часі видається передусім уважне вивчення загальноєвропейських принципів вишколу усних перекладачів.

Фундаментом навчання в усіх європейських вищих школах усного перекладу є розуміння того, що письмовий та усний переклади є двома різними спеціальностями. Сьогодні фахівцями цей постулат сприймається як дане. Приміром, в Бюлетені такої відомої та шанованої організації, як AIIC (Association internationale des interprètes de conférence) зазначається, що усний перекладач, на відміну від письмового, крім чудового володіння мовами перекладу, мусить мати такі професійні якості: "[...] аналітичний розум і вміння синтезувати, інтуїцію, швидку реакцію і здатність адаптуватись, вміння концентруватись, фізичну і психічну витривалість, гарну пам'ять, навички красномовства і приємний голос, допитливість, професійну порядність, тактовність і дипломатичність".¹ Тобто, усний переклад має свої яскраво виражені нейрофізіологічні, психологічні, когнітивні, деонтологічні особливості, через що майбутній фахівець повинен пройти спеціальну цілеспрямовану підготовку.

У Європі прийнято навчати в першу чергу усному перекладу з іноземної мови рідною. У нашій державі викладачі та студенти стикаються із труднощами, пов'язаними з тим, що значна кількість студентів (а часто і викладачів) мислить російською мовою. Через це складні і недостатньо вивчені механізми усного перекладу можуть пригальмуватись тим, що в знаменитий "чорній скриньці" (глибинах свідомості, підсвідомості й пам'яті) усного перекладача, у якій нібито й діється таїнство усного перекладу, має відбутися ще й операція перекодування всіх або частини елементів тексту з російської мови на українську. Відтак, перед викладачами постає завдання, з яким не стикаються колеги з інших країн, – постійне навчання рідній мові, а також постійна боротьба з інтерференцією російської та української мов.

Незвичною вимогою для українських викладачів усного перекладу може стати необхідність проводити заняття в дуже високому темпі (адже високий темп є невід'ємною складовою професійної роботи усного перекладача), із застосуванням великої кількості різноманітних вправ і завдань. Не аналізуючи всього комплексу вправ, які можуть бути задіяні на різних етапах навчання усного перекладу (в тому числі тих, що розвивають пам'ять, концентрацію, миттєву реакцію тощо), зупинимось на тих, які видаються ключовими при формуванні навичок з усіх видів усного перекладу.

¹ Le Figaro Education. – № 15743. – 31 березня 1995 р. – С. 40.

Одними з найскладніших є вправи на конкретну топоніміку, з огляду на глобалізацію сучасного життя найвіддаленіші куточки світу опиняються в центрі міжнародної уваги (чи у зв'язку із стихійними лихами, чи то внаслідок зчинення терактів, ведення воєн, проведення міжнародних форумів і т. ін.); тому викладачеві доводиться постійно слідкувати за подіями у світі, поповнювати свій двомовний глосарій географічних назв і пропонувати вправи на контрастивні топоніми студентам: *la Transnistrie* – Придністров'я, *l'Autorité Palestinienne* – Палестинська автономія, *la Cisjordanie* – Західний берег річки Йордан. Необхідними виявляються вправи на сприйняття на слух англомовних топонімів, які у французькій мові вимовляються не за нормативними правилами: *Los Angeles* [Lɔ̃-s an-dʒ ɛ-lɛs], *Johannesburg* [dʒɔ̃-a-nɛs-bu:r]. Останнім часом актуальними стають вправи на відповідне відтворення україньською мовою назв, де звучить звук "г": Гібралтар, Багдад, Гаага. Для поповнення когнітивного багажу корисні вправи на перифрази географічних назв: *le Pays du matin calme* ("Країна вранішньої роси" про Корею) та інше.

Потребують постійного тренування й скорочення, незнання яких може призвести до несприйняття інформації вихідного тексту перекладачем: *les NNI* (*les nouveaux états indépendants*) – ННД (нові незалежні держави). Навіть давно відомі скорочення можуть виявитись невпізнаними, скажімо, *l'ONU* може вимовлятися як [ɔ̃-ɛn-y].

Об'єктом постійного тренінгу стають назви міжнародних організацій та установ. Приміром, часто плутають *le Conseil de l'Europe* (Рада Європи) та *le Conseil Européen* (Європейська рада, яка є структурною складовою зовсім іншої організації – Євросоюзу).

З "хибними друзями" усного перекладача теж варто бути знайомими. Скажімо, *la Convention* може означати не лише конвенцію, але й, у контексті об'єднання Європи, Євроконвент, *le charbon* – не тільки вугілля, а й хворобу сибірку тощо.

Частина вірван спрямована на вивчення, а згодом й автоматичне відтворення найістотніших політичних, економічних та культурних реалій: *les siloviki* (силовики), *la famine* – *génocide* (голодомор) тощо. Постійно відстежуватись і активізуватись у відповідних завданнях мають неологізми. Позаяк відповідники багатьох неологізмів відшукати важко, а деякі відповідники в українській мові ще не існують, такі завдання стають дійсно творчими: *le ferroustage* (контрейлерні перевезення), *lo téléthon* (телемарафон), або вдалий неологізм квебекського походження – *le clavardage* (телескопія слів *clavier* та *bavardage*). Якщо для відповідного йому дієслова *clavarder* ще можна підібрати вираз із молодіжного сленгу – "чатитись", то сам іменник перекласти можна хіба що описово – "спілкування, бесіда електронною поштою".

При відпрацьовуванні усного перекладу запозичень важливо брати до уваги не лише американізми (скажімо, Жак Ширак у промовах

живає слово *le scoop* – від англійського *scoop* – сенсаційна новина), а й запозичення зі східних мов – *le mufti* (муфті), *le Fatah* – ФАТХ, *le Hamas* (Хамас, вимовляється і як [hamə-s] і як [amas]).

У зв'язку з тим, що українська спеціальна термінологія перебуває в процесі становлення, пошуки відповідників стають подекуди інтригуючою справою для студентів та й для викладача: *le céréquier* – суховантажне судно, *les boissons fruitées* – соковмісні напої, *la bombe à retardement* – бомба уповільненої дії, радіокерований фугас.

Протягом двох років підготовки особливе місце відводиться завданням на поповнення енциклопедичних знань студентів. Найменш відомою, але надто актуальною сьогодні виявилася релігійна лексика: *l'image miraculeuse* – чудотворна ікона, *l'Apôtre Saint André appelé le premier* – апостол Андрій Первозваний тощо. В українських ЗМІ, на жаль, зустрічається чимало помилок при перекладі релігійної лексики: гора Атос (*le mont Athos*), замість "гора Афон", канонізація Матері Терези (*la béatification de la Mère Thérèse*) замість беатифікація Матері Терези (богословіزمи ці мають різні значення).

При тренуванні навичок підбирати, завчати, а потім автоматично надавати еквіваленти тих чи інших мовних одиниць постає ще одна вельми цікава та знову ж таки суто українська проблема. Нині все частіше в політичному, науковому та медіа дискурсах зустрічається використання різних варіантів української літературної мови, у тому числі елементів галицького варіанту літературної норми, харківського правопису й орфографії 1928 року, утворення або відродження питомих українських слів. Можливо, під впливом ідеологічних і політичних чинників, бажання посилити процес національного самоусвідомлення, орієнтації на Європу збувається передбачення Ю.Шевельова про те, що в певній історичній ситуації, "[...] українська літературна мова знову відкриється для галицьких елементів [...]". Як би там не було, такі тенденції є фактом сучасного мовлення і тому доцільним видається зважати на прояви двоосновності і двоваріантності української літературної мови і враховувати їх при проведенні практичних занять. Наприклад, можуть пропонуватися завдання на знання двох українських відповідників: санаторій – оздоровниця, нафтопровід – нафтогін, штаб – квартира організації – осідок організації, міфи – міти, лавреат – лауреат і т. ін. Студенти також вчать розуміти, у яких робочих ситуаціях їм доведеться вдаватися до прагматичної адаптації перекладу, обираючи перший чи другий українські варіант.

¹ Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – К., 2003. – С. 126.

Вочевидь, вироблення методологічної і технологічної бази навчання усному перекладу вимагає подальшої поглибленої роботи усіх, хто професійно зацікавлений у цій справі. Головне, не повернути на шляхи, які віддаляють нас від напрямку, в якому рухається викладання усного перекладу в Європі й у світі. Головне, подолати успадковану від радянських часів настанову на те, що треба вчити добре володіти іноземними мовами, тоді й буде, буцім-то, зі студента гарний перекладач. У своїй новій книзі, присвяченій перекладу, Ю. Сорокін створює яскравий образ: "[...] іноземні мови – це м'ясна суміш, яку вминають в усіх бажаючих. Результат буває різним: варені і напівкопчені, копчені і ліверні ковбаси та ще й зельци"². Продовжуючи метафору, скажемо, що усні перекладачі є зовсім особливими "продуктами" навчання. Аби якість і конкурентноспроможність їх були високими, підготовка усних перекладачів у ВНЗ України має вестись на засадах, що давали б студентам можливість реалізувати своє право на отримання такої освіти, яка була б адекватною вимогам нової Європи.

¹ Сорокин Ю. Переводоведение. Статус переводчика и психогерменевтические процедуры. – М., 2003. – С. 52.

ЗМІСТ

ВИПУСК 27

ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Бондар Мар'яна

СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ "ЛЕКСИЧНОЇ РЕАКТИВАЦІЇ" У СУЧАСНОМУ ПРОЗОВОМУ ТЕКСТІ 3

Халимоненко Григорій

ТЮРКСЬКІ НАЗВИ ВЕРХНЬОГО ОДЯГУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 8

Бабій Ірина

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВ КОЛЬОРІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 12

Локайчук Світлана

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ТИПУ В АСПЕКТІ ОНОМАСІОЛОГІЇ 16

Калько Валентина

МЕТАФОРИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ "ЛІКАРСЬКА РОСЛИНА → ТВАРИНА" .. 19

ФОНЕТИКА

Багмут Алла

ДО ПЕРЦЕПЦІЇ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО ВИОКРЕМЛЕНОГО СКЛАДУ 23

Хоменко Людмила

КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ СКЛАДУ ТА ІНТУЇТИВНИЙ СКЛАДОПОДІЛ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 26

СЛОВОТВІР. МОРФОЛОГІЯ

Кислюк Лариса

НОВА ЛЕКСИКА В МОВІ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ: СЛОВОТВІРНІ НЕОЛОГІЗМИ 32

Вокальчук Галина

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ АДВЕРБІАЛЬНІ НОВОТВОРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ СТОЛІТТЯ 36

Олійник Наталія

ГРАФІЧНА ФІНАЛЬ ЯК ЗАСІБ ГРАМАТИЧНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СЛІВ 40

Мерінов В'ячеслав

ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РОДУ І ГРАМАТИЧНА ФОРМА У ПРИЗВИЩАХ, СПІВВІДНОСИХ З ІМЕННИКАМИ СПІЛЬНОГО РОДУ 44

Симонова Катерина

СЛУЖБОВІ СЛОВА В НАУКОВІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЧАСТИН МОВИ І. К. КУЧЕРЕНКА 47

Зубань Оксана

ЕЛЕКТРОННИЙ ПІДРУЧНИК З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 51

СИНТАКСИС

Гуйванюк Ніна

ВІД СИНТАКСЕМИ ДО НАДФРАЗНОЇ ЄДНОСТІ: УЧЕПІЯ ПРО ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ 57

Скаб Мар'ян

ГРАМАТИЧНІ ПРОБЛЕМИ АПЕЛЯЦІЇ (ЗВЕРНЕНОЇ МОВИ) У ПРАЦЯХ І. К. КУЧЕРЕНКА 63

Лаврінець Олена

СПІЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 69

Різник Сергій

СКЛАДНЕ ПРИЙМЕНИКОВЕ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В СУЧАСНОМУ СИНТАКСИСІ 73

Семенюк Оксана

АКСІОЛОГІЧНА СЕМАНТИКА РЕЧЕНЬ З ЕМОЦІЙНО-СТАТАЛЬНИМ ПРЕДИКАТИВОМ ТА ІНФІНТИВОМ 77

Ригованова Вікторія

КОРЕЛЯЦІЯ ПОНЯТЬ АВТОРИЗАЦІЇ Й МОДУСНО-ДИКТУМНОГО ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ 81

Шульжук Наталія

ЗАГАЛЬНОЛІНГВІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ОПИСУ СТРУКТУРИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ 84

Оськін Олексій

ЯДЕРНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО І КОРЕЙСЬКОГО РЕЧЕННЯ 88

ІСТОРІЯ МОВИ. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Гнатюк Лідія

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ГЕНЕТИЧНО РІЗНОРІДНИХ ОДИНИЦЬ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ XVI – XVIII СТОЛІТЬ 92

Наєнко Галина

ПРИЙМЕНИК СЕРЕД ІНШИХ ЧАСТИН МОВИ: ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ 96

Мартінова Ганна

СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКІ АРЕАЛИ (на матеріалі фонології й фонетики) 99

Куриленко Володимир

ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ДІАЛЕКТНОГО ЧЛЕНУВАННЯ ПОЛІСЬКИХ ГОВОРІВ 103

ЛІНГВОПОЕТИКА. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Черевченко Олександр

НАЦІОНАЛЬНИЙ КУЛЬТУРОПРОСТІР ПОЕЗІЇ НЕОКЛАСИКІВ (на прикладі лексико-семантичної групи земля) 106

Лавриненко Світлана

ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У РОМАНІ ПАНАСА МИРНОГО "ПОВІЯ" 109

Ульянова Наталія

МЕТОНІМІЯ ЯК ЗАСІБ МОВНОЇ НОМІНАЦІЇ
У ПРОЗОВИХ ТВОРАХ ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ 113

ВИПУСК 28

ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Пономарів Олександр

ГРЕЦЬКІ ОНІМИ В ДРАМАТИЧНИХ ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ 117

Щур Ірина

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ АРГО, ЖАРГОНУ І СЛЕНГУ

В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 120

Ільницька Яна

ГРУЗИНСЬКА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 126

Овсейчик Станіслава

ЕПОНІМНІ КОНСТРУКЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ

ЕКОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ 129

Скиба Наталія

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ МОВИ

НА ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ РІВНІ В СУЧАСНІЙ

УКРАЇНСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ 132

Коломієць Інна

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ФІКСАЦІЯ ОБРАЗНО-ПЕРЕНОСНИХ

ЗНАЧЕНЬ ФЛОРОЛЕКСЕМ 137

Пітель Віра

ЕПІДИГМАТИКА: РІЗНОВИД ПАРАДИГМАТИКИ

ЧИ "ТРЕТІЙ ВИМІР" СЕМАНТИКИ СЛОВА? 141

МОРФОЛОГІЯ

Коломийцева Вікторія

МОРФОЛОГІЧНІ ВАРІАНТИ ЛОКАТИВНИХ СИНТАКСЕМ 145

Ващенко Олена

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВАЛЕНТНОСТІ

ПРИКМЕТНИКІВ ПРИ УТВОРЕННІ ІМЕННИКІВ-ВІДАД'ЄКТИВІВ

(на прикладі іменників на **-ість**) 151

СИНТАКСИС

Кондратенко Наталя

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНОЇ ОДИНИЦІ ТЕКСТУ 157

Дубовик Людмила

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИЧИНОВОЇ СЕМАНТИКИ В ТЕКСТІ 160

Лешкова Наталія

ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИРАЖЕННЯ ТЕМИ

У СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РОЗЧЛЕНОВАНИХ РЕЧЕННЯХ 164

Меркулова Наталя

РЕМОІДЕНТИФІКАЦІЯ В НЕЧЛЕНОВАНИХ ВИСЛОВЛЕННЯХ 167

ІСТОРИЯ МОВИ. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Мацюк Галина

НОРМАТИВНО-ГРАМАТИЧНИЙ ОПИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. 171

Зелінська Оксана

ІНШОМОВНА ЛЕКСИКА У ТВОРАХ ІОАНИКІЯ ГАЛЯТОВСЬКОГО 175

Тищенко Тетяна

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕХІДНИХ ГОВІРОК
ПОДІЛЬСЬКО-СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ТИПУ 178

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Мачай Тетяна

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ
НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО МІКРОСТИЛЮ 184

Єрмоленко Сергій

СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ДЕЙКТИЧНИХ ОДИНИЦЬ
ТА ЇХНЄ СІМІОТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ 189

Деравчук Світлана

ДОМІНАНТНІ ЛІКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПОЛЯ ЕПІТЕТІВ
У КОНФІСІЙНОМУ СТИЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 193

Сушко Оксана

ФРАЗГОЛОГІЯ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ
ЯК МОВНИЙ АДЕКВАТ НАЦІОНАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ 196

Марчонко Надія

СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФОНЕТИЧНИХ ОДИНИЦЬ
У ПОЛІТИЧНОМУ ТІКСТІ 200

СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Чемес Валерія

МОЦНА ЕМОЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПРИЙОМ 206

Калиновська Оксана

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО
ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ 70-Х РОКІВ ХХ СТ. 211

ЛІНГВОДИДАКТИКА

Торчинський Михайло

СЕМАНТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ 215

Ніколасенко Андрій

ПОШУК ІНТЕРКЛАСОВО-ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ ДЛЯ ОПИСУ
І АНАЛІЗУ ПЕРЕКЛАДІВ ПУБЛІЦИСТИКИ 219

Максименко Олена

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ТЕХНОЛОГІЙ
НАВЧАННЯ УСНОГО ПЕРЕКЛАДУ В УКРАЇНІ 223

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Випуск 27–28

Обкладинка: *І. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка: *А. Асоєва*

Видавничий Дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 1138 от 02.12.2002 г.
01054, Київ, вул. О. Гончара, 52, оф. 15
тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49, 216-14-60

Здано до набору 08.12.2003 г. Підписано до друку 18.12.2003 г.
Формат 60x84¹/₁₆. Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Pragmatica.
Обл.-вид. арк. 14.21. Ум.-друк. арк. 13.49. Наклад 300 прим. Зам. № 796.